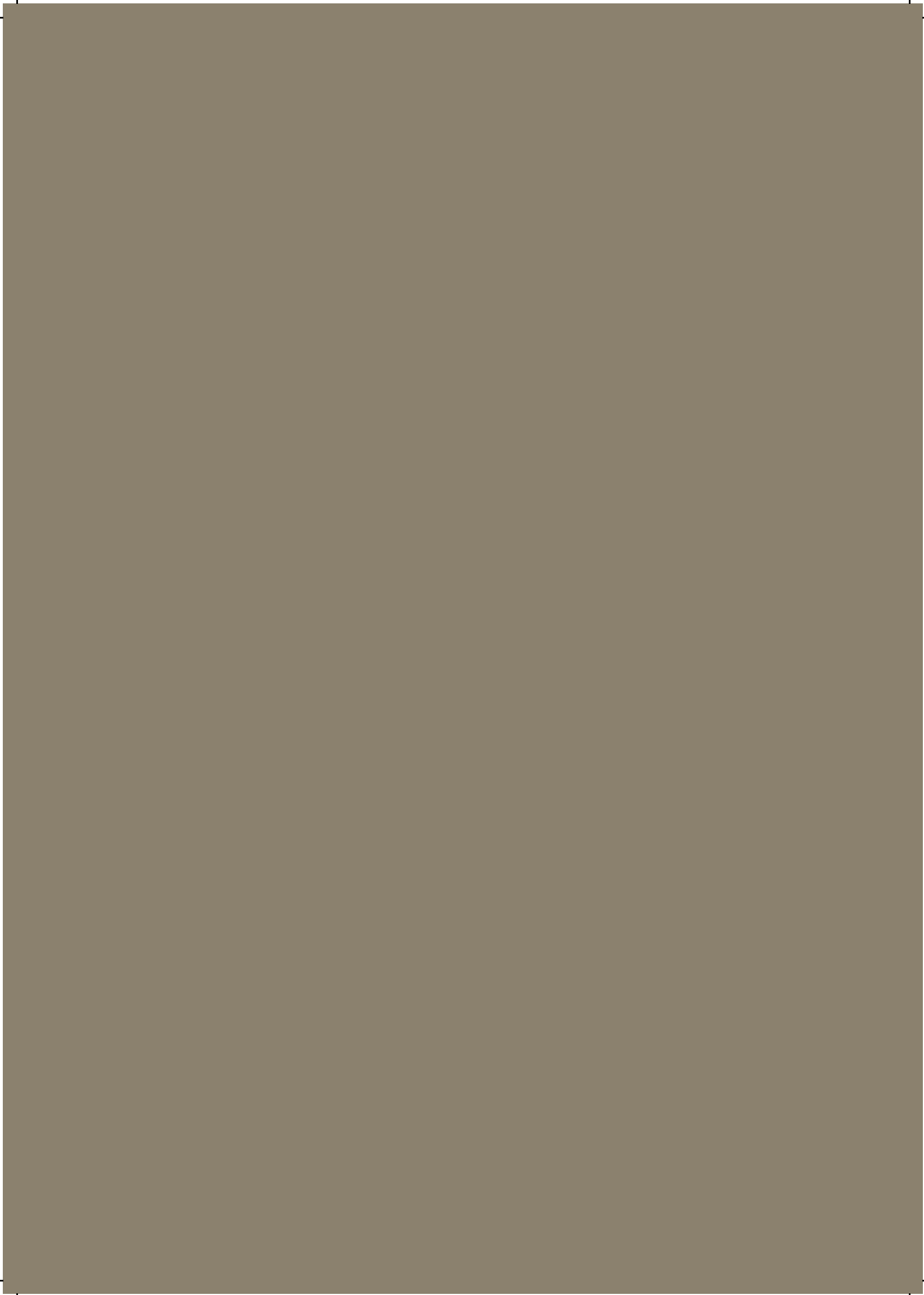
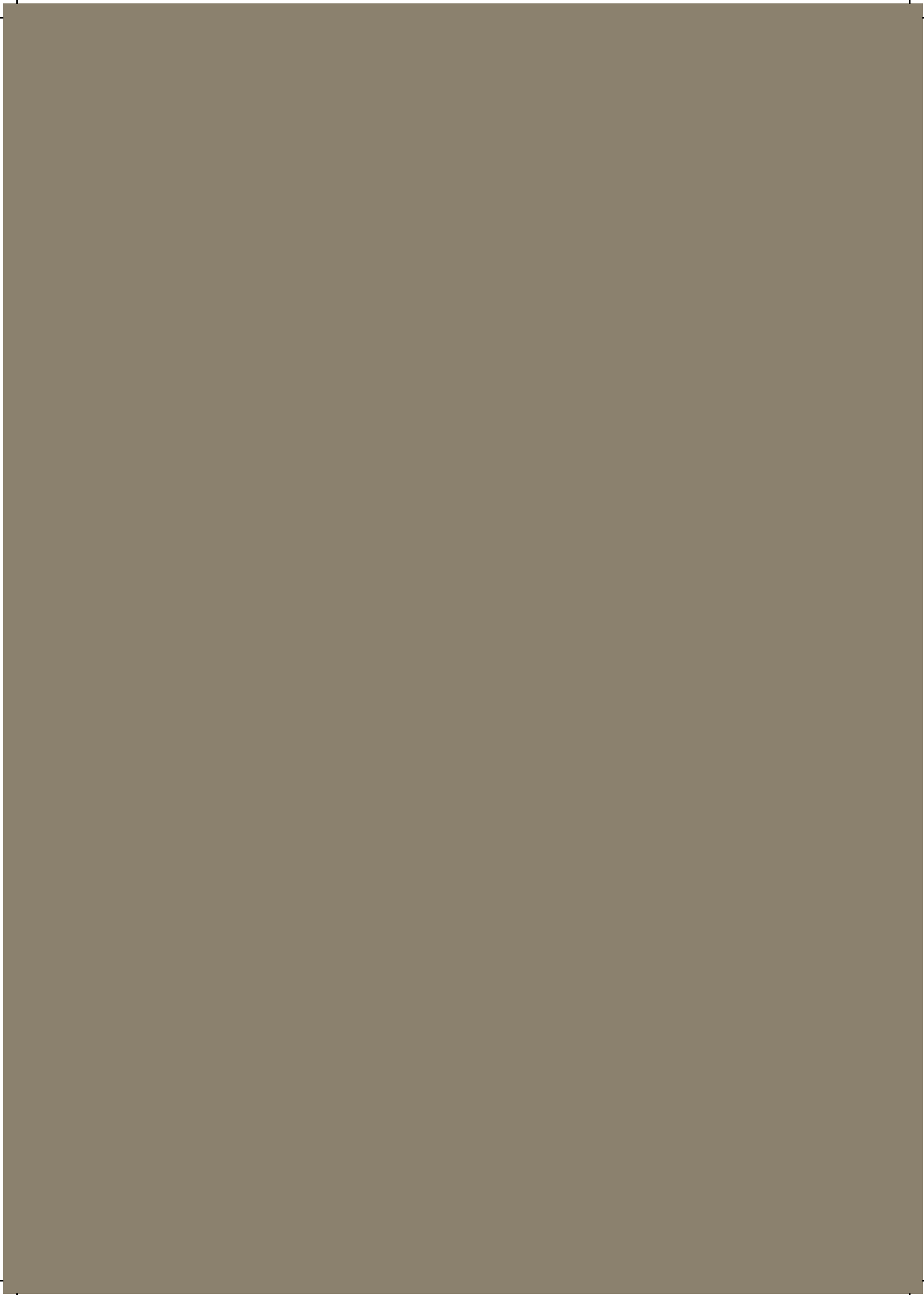

DĚTI A VÁLKA

Sborník příspěvků
z mezinárodního semináře
Památníku Lidice konaného 22. 4. 2022

DĚTI A VÁLKA
Sborník příspěvků z mezinárodního semináře
Památníku Lidice konaného 22. 4. 2022
Vydal Památník Lidice v roce 2022
ISBN 978-80-908791-0-2

Děti a válka

OBSAH:

Úvodní slovo	5
Anna Czocher	9
Krzysztof Fijałek	27
Katarzyna Jedynak	37
Jan Kalous	65
Joanna Lubecka	77
Miloš Prášil	91
Jan Špringl	107
Martyna Grądzka-Rejak	131
Maciej Zakrzewski	147

Úvodní slovo

Příběhy ukradené budoucnosti

Jedna z nejsilnějších fotek z druhé světové války, kterou znám, je dílem amerického fotografa Juliana Bryana, který v září 1939 dokumentoval v ulicích Varšavy první dny německé invaze. Je na ní devítiletý kluk sedící na hromadě sutin, ze kterých trčí části vybavení bytu. „Jmenoval se Ryszard Pajewski a právě se stal jediným živitelem své matky a mladšího bratra,“ vzpomínal Bryan. V očích a obličeji chlapce se zrcadlí očekávatelné pocity – zoufalství, únava a strach. Je v nich ale také jistá zralost a zkušenost. Dítě, které muselo během několika dnů, několika okamžiků dospět. „Příběh ukradené budoucnosti“ – nazval někdo tuto fotku.

„Dítě není voják, nebojuje za vlast, i když spolu s ní trpí,“ napsal legendární pedagog Janusz Korczak, který za svoji věrnost vlastním svěřencům z varšavského židovského sirotčince zaplatil životem. Druhá světová válka se jako žádná válka předtím týkala nejen mužů vojáků, ale celých národů určených k záhubě. Zločinecké totalitní ideologie vnímaly i děti nepřátel jako své protivníky a likvidovaly je. Zvláštní kapitolu pak představovaly ty děti, které byly podle některého z „vědeckých“ pravidel jedné či druhé ideologie shledány jako „vhodné k převýchově“. Z Polska jich v důsledku této obrovské „krádeže dětí“ zmizelo během války až 200 tisíc. Jen kolem 30 tisíc se jich vrátilo domů: Velká část zemřela, zahynula v důsledku děsivých lékařských experimentů, anebo se vrátit nechtěla, neboť neznala jinou rodinu než své nové německé rodiče.

Avšak i těm „šťastlivcům“, kteří přežili, zastiňovala dětská zkušenost války jejich budoucí život. Polská spisovatelka Anna Janko v knize *Pamatuješ, mami?* píše o své mamince, která jako tříleté dítě přežila německou pacifikaci své rodné vesnice v jihovýchodním Polsku: „Bylo to, jako kdybych měla dvě matky. První – dospělou ženu, po které se mi stýskalo, když šla nakoupit, a které jsme se bála, když byla našťvaná. A druhou maminku, jež byla stále malou holčičkou, která se během války musela dívat, jak umírají její rodiče, která prožila mnoho měsíců osamocená, vyděšená a hladovějící. Ta druhá, matka-holčička, si často lehala na kanape a plakala – a já nevěděla proč.“

Téma „Děti a válka“ se nám ještě nedávno zdálo být otázkou minulosti. Mysleli jsme si bláhově, že zkušenosti našich prarodičů už nebudeme muset ve střední Evropě nikdy opakovat. Že už se nenajde v Evropě stát či vláda, která by se rozhodla vést válku proti celému sousednímu národu – proti mužům, ženám a dětem. Spletli jsme se. Jedním ze symbolů letošního roku se stal velký nápis „dětí“ u divadla v Mariupolu. A také děsivé zvěsti o návratu jedné z nejhrůznějších praktik totalitních impérií – krádeží dětí a jejich násilného přesídlování a převýchovy. Nezbývá než se modlit, aby díky hrdinskému odporu Ukrajiny a podpoře ze strany všech svobodných národů bylo podobných příběhů ukradené budoucnosti co nejméně.

Maciej Ruczaj – ředitel Polského institutu v Praze

Historie utraconej przeszłości

Spośród wszystkich znanych mi fotografii z II wojny światowej chyba największe wrażenie robi zdjęcie autorstwa Juliana Bryana, który we wrześniu 1939 roku dokumentował na ulicach Warszawy pierwsze dni niemieckiej inwazji. Fotografia przedstawia dziewięcioletniego chłopca, siedzącego na stosie gruzu, z którego wystają resztki wyposażenia domu. „Nazywał się Ryszard Pajewski i właśnie został jedynym żywicielem swojej matki i młodszego brata” – wspominał później Bryan. W oczach i twarzy chłopca widać spodziewane emocje: rozpacz, zmęczenie i strach, jednak jest w nich również jakaś dojrzałość i doświadczenie. Dziecko, które musiało w ciągu kilku dni czy kilku chwil dorosnąć... Ktoś nazwał tę fotografię „historią utraconej przeszłości”.

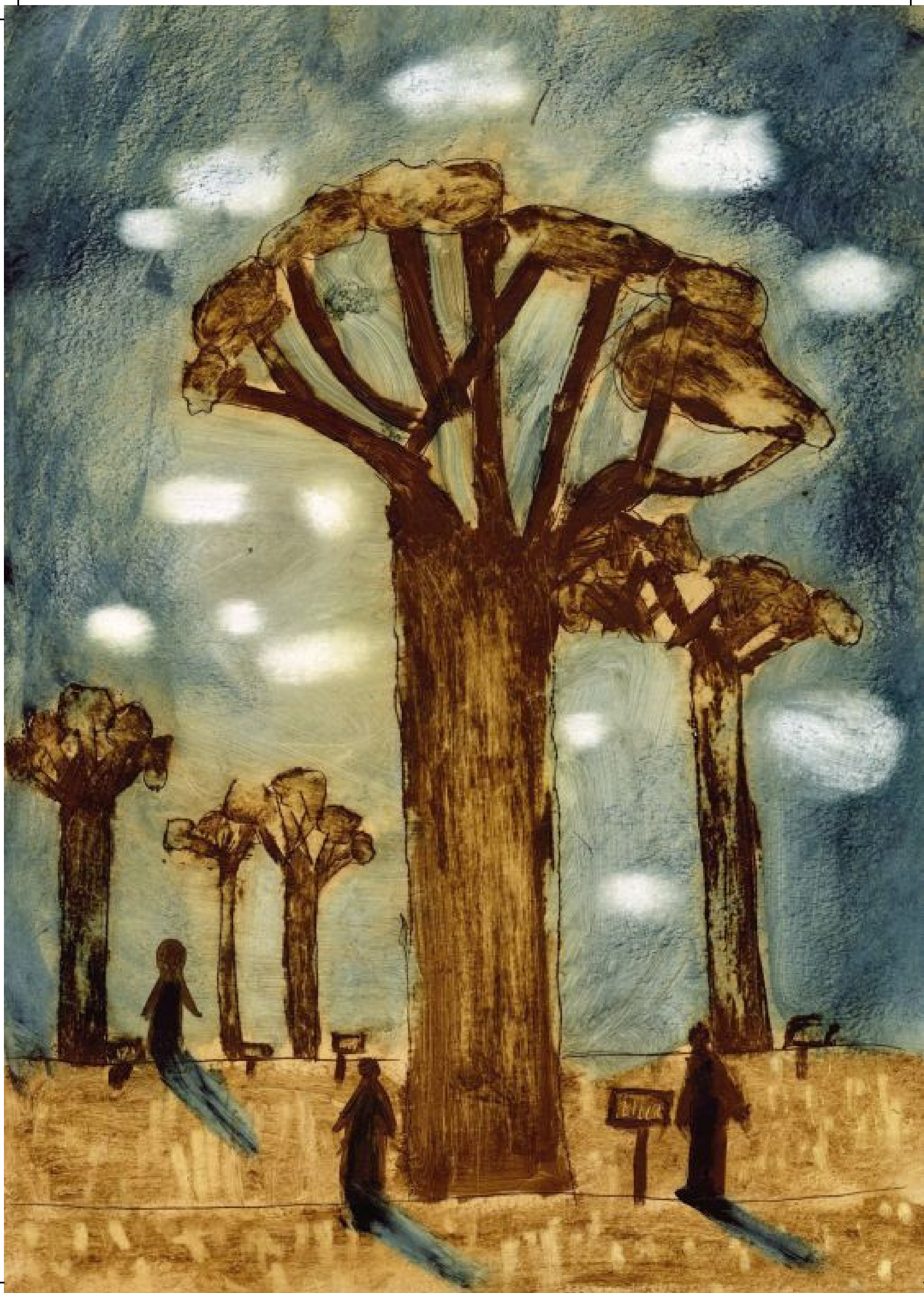
„Dziecko nie jest żołnierzem, nie broni ojczyzny, choć wraz z nią cierpi” – napisał słynny pedagog Janusz Korczak, który za swoją wierność wobec podopiecznych z warszawskiego żydowskiego sierocińca zapłacił życiem. II wojna światowa, jak żadna wcześniejsza wojna, nie dotyczyła jedynie żołnierzy, ale całych narodów przeznaczonych na zagładę. Zbrodnicze totalitarne ideologie postrzegały dzieci nieprzyjaciół jako swoich przeciwników i starały się je zgładzić. Osobną kategorię stanowiły te dzieci, które – zgodnie z „naukowymi” zasadami jednej czy drugiej ideologii – uznano jako „nadające się do reedukacji”. W wyniku tej zakrojonej na ogromną skalę „kradzieży dzieci” zniknęło w czasie wojny 200 tysięcy dzieci. Jedynie około 30 tysięcy wróciło potem do domów. Znaczna część zmarła, zginęła na skutek przerażających lekarskich eksperymentów, albo nie chciała wrócić, ponieważ nie знаła innej rodziny niż nowi niemieccy rodzice.

Jednak również w przypadku tych „szczęściarzy”, którzy przeżyli, wojenne doświadczenia z dzieciństwa kładły się cieniem na ich dalszym życiu. Polska pisarka Anna Janko w książce „Mała zagłada” pisze o swojej matce, która jako trzyletnia dziewczynka przeżyła niemiecką pacyfikację rodzinnej wioski w południowo-wschodniej Polsce: „Miałam przez to wszystko jakby dwie matki. Pierwszą: dorosłą kobietę, za którą tęskniłam, gdy wychodziła do sklepu, której się bałam, gdy wpadała w gniew (...). I drugą mamę miałam: małą dziewczynkę, której na wojnie zginęli rodzice, wciąż przerażoną i samotną, która kiedyś cierpiała głód (...). To właśnie ta mama-dziewczynka nieraz kładła się na tapczanie w dzień i płakała nie wiadomo dlaczego”.

Temat „Dzieci i wojna” jeszcze niedawno wydawał się nam zagadnieniem dotyczącym przeszłości. Sądziliśmy naiwnie, że nie będziemy musieli doświadczeń naszych babć i dziadków w Środkowej Europie już nigdy powtarzać. Że w Europie już nigdy nie pojawi się żadne państwo czy władza, która podjęłaby decyzję o prowadzeniu wojny przeciwko całemu sąsiedniemu narodowi: przeciw mężczyznom, kobietom i dzieciom. Byliśmy w błędzie. Jednym z symboli tego roku jest wielki napis „dzieci” przed budynkiem teatru w Mariupolu. Słyszymy również przerażające wieści o powrocie do jednej z najstraszniejszych praktyk totalitarnych imperiów: kradzieży dzieci, przymusowego przesiedlania ich i reedukacji. Pozostaje jedynie modlić się, aby dzięki bohaterskiemu oporowi Ukrainy i wsparciu wszystkich wolnych narodów, podobnych historii utraconej przeszłości było jak najmniej.

Maciej Ruczaj – dyrektor Instytutu Polskiego w Pradze

Makarova Milana (11 let), Visual Art Center, Kryvyi Rih, Ukraĵina

Anna Czocher

Děti ulice

**Podmínky a příklady pomoci polským dětským obětem
války na území Generálního gouvernementu**

Při neustálém ohrožení válkou a okupací hrozí nebezpečí zejména dětem. Děti jsou v ozbrojených konfliktech vždy bezbranné, odsouzené ke zkáze, odsunu z vlasti, životu v bídě a ke špatnému zacházení. Válka je připraví o právo na dětství, na bezpečný růst a na přístup ke vzdělání. Ve větší či menší míře ovlivňuje jejich vývoj. Tento vliv je různého rozsahu, druhu a intenzity a týká se fyzického, psychického, morálního i společenského stavu.¹

Druhá světová válka a okupace polského území se vyznačovaly nepředstavitelnou mírou krutosti. Navíc například chudoba nebo osiřelost, s nimiž měly děti zkušenost i před vypuknutím války, se za války ještě rozrostly do dosud nepoznaných rozměrů. Vedle chudoby běžné, tedy té, která nebyla způsobena přímo válečným stavem, byly děti postiženy celým spektrem dramat způsobených válkou. Sdílely osudy dospělých, byly s nimi vysídlovány, umíraly při vojenských operacích a v důsledku represí okupantů je postihovaly i následky okupační chudoby: podvýživa, nemoci, nedostatek základních životních prostředků a podobně. Ale jejich zkušenosti s válkou a okupací zároveň přímo souvisely s tím, že byly dětmi, třeba tak, že přišly o své pečovatele. To pocítily zejména děti, jejichž rodiče nebo jeden z rodičů byli zatčeni či zabiti, nebo děti ztracené při odsunech či represivních akcích. Byly zbaveny možnosti normálního vývoje a byly více vystaveny destruktivnímu vlivu životních podmínek za okupace. Viděly, jak lidé umírají, často i jejich nejbližší, byly svědky zatýkání a špatného zacházení. Slyšely rozhovory o zločinech okupantů a samy očekávaly příchod smrti.²

Problematika pomoci dětem za německé okupace zahrnuje široké spektrum problémů. V tomto článku uvedu pouze vybrané problémy související s podporou, kterou poskytovala instituce oficiálně působící na území Generálního gouvernementu (GG) – Ústřední výbor sociální péče (Rada Główna Opiekuńcza, RGO). Je nutné poznamenat, že v GG měla organizace oficiální charitativní činnosti národní charakter. Okupanti rozdělili oblasti pomoci pro jednotlivé národnosti – Poláky, Židy a Ukrajince. Pomoc RGO měla být určena pouze pro polské obyvatelstvo.³ Příklady, které budu uvádět na základě průzkumu pramenů, jsou z Krakova.

Pro pořádek ještě doplním, že pomoc dětem poskytoval i Polský podzemní stát (Polskie Państwo Podziemne) – a to buď přímo, nebo prostřednictvím legálně fungujících

¹ W. Theiss, *Pomoc, opieka i ratownictwo dzieci w Polsce w latach wojny i okupacji (1939–1945)*. Szkic zagadnienia, „Praca Socjalna” 2018, nr 1 (33), s. 28. Wpływ wojny na psychikę dziecka celnie oddaje werset wiersza Lusi Ogińskiej zatytułowany Dzieci wojny: „Dziecko i starzec w jednym ciele!”.

Zob. <http://www.lusiaoginska.pl/index.php/literatura/13-wiersze-patriotyczne/55-dzieci-wojny> [dostup: 20.06.2022].

² L. Bandura: *Wpływ wojny na psychikę dzieci i młodzieży (fragmenty z rozprawy doktorskiej z 1950 roku)*. Opr. Z. Kwieciński, Toruń 2004, s. 83.

³ Polské návrhy předpokládaly, že RGO se bude starat o polské i židovské obyvatelstvo, byla plánována i účast Židů v Radě a jejích pobočkách. Nakonec měla RGO plnit své úkoly výhradně ve vztahu k polskému obyvatelstvu bez Židů, Ukrajinců a Němců, pro které byly vytvořeny samostatné struktury pomoci. Viz B. Kroll: *Rada Główna Opiekuńcza 1939–1945*. Varšava 1985, s. 63–64, 68. O rozsahu pomoci a spolupráci s židovskými centry viz *tamtéž*, s. 223–229.

institucí (pak samozřejmě neoficiálně), včetně struktur RGO. Pomoc byla přirozeně poskytována v různých podobách i individuálně – bez záštity jakékoli legální či nelegální organizace.

Kdo potřeboval pomoc?

Počet dětí na území GG, které potřebovaly záchranu, péči a další formy pomoci, je obtížné specifikovat. Podle Krystyny Kowalik lze „obecně předpokládat, že v GG potřebovalo akutní pomoc asi 350–400 tisíc dětí, celková péče pak byla nezbytná pro zhruba 150 tisíc dětí a asi 700–800 tisíc dětí potřebovalo různé formy podpory prostřednictvím pomoci poskytnuté jejich rodinám“.⁴ Počet dětí samozřejmě nebyl stálý a měnil se spolu se změnami politické situace a podmínkami na okupovaném území.

K dětem, které potřebovaly celkovou péči, patřily kromě předválečných siroteků také ty, které ztratily své rodiče nebo opatrovníky v důsledku války, teroru okupantů nebo volyňských událostí, děti ztracené při útěku nebo vysídlování, děti, jejichž rodiče byli v koncentračních táborech, ve vězení, na útěku nebo kteří byli odvezeni na nucené práce, a také děti opuštěné.

Pomoc potřebovaly i děti z rodin postižených válkou, které přišly o svůj domov, možnost výdělků atd. Ve zvlášť obtížné situaci se ocitly rodiny vysídlené a po porážce varšavského povstání i obyvatelé hlavního města.⁵

Podporu potřebovaly děti, jejichž rodiny jim nebyly schopny zajistit dostatečnou péči nebo alespoň základní existenční podmínky. V těžké situaci se ocitly děti z rodin, kde hlavní živitel (obvykle otec) dočasně chyběl, byl invalidní nebo měl zdravotní potíže. Děti byly ponechávány bez dozoru také kvůli nepřítomnosti rodičů z důvodu jejich neustálé snahy zajistit rodině přežití (mnohahodinová práce, obchodování, shánění základních produktů, zejména potravin), nebo kvůli jejich neschopnosti plnit rodičovské povinnosti, třeba v důsledku válečných traumat. Ženám způsobovalo silné trauma například uvěznění manžela. Jedna z nich se svěřila: „Upadla jsem do deprese. Jedinou úlevu mi přinášely slzy prolévané ve dne v noci [...] všechno mě štvalo.“⁶ To mělo přímý vliv na děti. „Byly takové chvíle, že jsem plakala, proč je máma taková a ne jiná [...] život můj i mé sestry byl vždy těžší než život našich vrstevnic,“ vzpomínala po letech žena, jejíž otec zahynul v koncentračním táboře, když byla ještě dítě, a matka po této události neposkytovala dětem žádnou podporu, kromě své fyzické přítomnosti.⁷

⁴ K. Kowalik: *Opieka nad dzieckiem w Generalnym Gubernatorstwie*. Lublin 1986, s. 20.

⁵ *Tamtéž*, s. 12–13, 16–19.

⁶ Z. Ryn, S. Kłodziński, *Wdowy po więźniach obozów koncentracyjnych*. Studium psychologiczne i społeczne, „Przegląd Lekarski” 1987, nr. 1, s. 21–22.

⁷ *Tamtéž*, s. 28–29. Výzkumy týkající se vlivu války na psychický stav dítěte jasně ukazují vliv prostředí, v němž dítě pobývá. Bojácní a nervózní rodiče svým sugestivním vlivem vyvolávali v dětech úzkost. Viz L. Bandura: *Wpływ wojny na psychikę dzieci...* . S. 99.

Situace dětí v Generálním gouvernementu – obecně

V Generálním gouvernementu oficiálně existovala povinná školní docházka pro děti polské národnosti v rozsahu obecné školy. Tato povinnost ale nebyla dodržována. Vzdělávání bylo omezeno a zkráceno. V podstatě nemohlo být realizováno nad rámec učňovského školství, často končilo obecnou školou či neprobíhalo vůbec.⁸ Pracovní povinnost pak začínala od čtrnácti let, pokud se dítě dál nevzdělávalo.⁹ Nicméně děti pracovaly již před dosažením tohoto věku (ve značně vyšší míře než před válkou). Bylo běžné, že se děti podílely na získávání prostředků obživy pro celou rodinu, část z nich se o své potřeby musela postarat sama. Práci bylo nutné kombinovat s učením, případně pracovat na úkor vzdělávání.

Doménou dětské práce byl obchod. Obchodovat začínaly již velmi malé děti, i desetileté nebo dokonce mladší. Ale desátý rok života byl všeobecně považován za „práh válečné dospělosti“.¹⁰ „Válka z nás udělala dospělé,“ napíše po letech Kazimierz Albin, pozdější vězeň koncentračního tábora Osvětim.¹¹ Dětskou práci v krakovských dělnických čtvrtích přiblížil jeden z jejich mladých obyvatel: „Děti obchodovaly s ovocem a ručně vyráběnými cigaretami. Tabák získávaly různým způsobem od pěstitelů z Czyżyn a Mogiły, dělníci je také vynášeli z tehdy již německého Monopolu. V zimě chlapci z Dąbia a Grzegórzek skákali na jedoucí vlaky, které vozily uhlí ze Slezska na východ, a shazovali obrovské kusy uhlí. Drážní ostraha na tyto odvážlivce střelila, mnozí z vlaku spadli. Poté se uhlí sbíralo, nakládalo na vozy a prodávalo.“¹² Na náměstích děti obchodovaly se zmrzlinou, obloženými houskami, čokoládou nebo lístky do kina na populární filmy.

Děti měly „monopol“ na prodej oficiálního okupačního tisku. Populární kameloti (pouliční prodavači), často potrhání a bosí, vykřikovali titulky nebo zesměšněné či zvlgarizované názvy novin. Jeden z nich, syn truhláře ze čtvrti Śródmieście, o tomto skandování napsal: „[Vyvolávalo to] na ústech dospělých úsměv. Již ve věku devíti či deseti let jsem byl odvážný a protřelý krakovský rošťák.“¹³ Ve značné míře na tom závisel úspěch, respektive prodej.

Narůstající obtíže se zajištěním základních produktů pro děti se staly každodenním problémem. Podvýživa a s ní související onemocnění a vývojové vady byly mezi dětmi běžné. Přídělový lístkový systém v případě polské populace pokryl sotva 30–40 % základní potřeby kalorií. Pro děti byl v porovnání s dospělými ještě značně redukován, nerespektoval ani minimální požadavky na vývoj mladého organismu, a to jak kvantitativně, tak kvalitativně.¹⁴ Bez ohledu na to, nebo možná navzdory tomu děti rostly, což s sebou přinášelo problémy se sháněním oblečení a obuvi, které bylo pochopitelně mnohem obtížnější než u dospělých. Komplikované bylo i shánění jídla a vybavení pro miminka.

⁸ E. C. Król, *Możliwości edukacyjne polskich dzieci na ziemiach okupowanych przez Trzecią Rzeszę w latach 1939–1945*, w: *Dzieci wojny*, red. A. Bartuś, Oświęcim 2016, s. 36–41, 44–45.

⁹ Rozporządzenie o wprowadzeniu obowiązku pracy dla polskiej ludności Generalnego Gubernatorstwa z dnia 26 października 1939 r., w: A. Weh, *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, Krakau 1941, A 330; Rozporządzenie o rozciągnięciu obowiązku pracy dla ludności polskiej Generalnego Gubernatorstwa z dnia 14 grudnia 1939 r., w: *ibidem*, A 331.

¹⁰ „Goniec Krakowski” 1944, nr 191, s. 3.

¹¹ K. Albin, *List gończy: Historia mojej ucieczki z Oświęcimia i działalności w konspiracji*, Warszawa 1996, s. 9.

¹² J. Mikułowski-Pomorski, *Kraków w naszej pamięci*, Kraków 1991, relacja nr 109, s. 113.

¹³ Tamtéž, s. 117–118.

¹⁴ V dalších letech okupace byly stále větší problémy s nákupem přídělových potravin, a to i přes zvýšení přídělových norem na 40 % denní potřeby. Zhoršovala se také kvalita potravin na oficiálním trhu, zejména chleba. Viz *Historia gospodarcza Polski (1939–1989)*, red. J. Kaliński, Varšava 1996, s. 25.

Bezprizorné děti, otrhané a často i bosé, byly za okupace stálou součástí kulis polských měst. Kromě obchodování se věnovaly žebrotě, občas drobným krádežím, nebo se jen tak toulaly po městě. V důsledku chybějící péče rodiny, školy a výchovných institucí si rychle osvojovaly nežádoucí návyky (tuláctví, vulgární jazyk, arogantní chování, zájem o erotiku nepřiměřený věku) a někdy propadaly i závislostem.¹⁵

Ústřední výbor sociální péče (Rada Główna Opiekuńcza, RGO)

Na rozdíl od zemí přímo začleněných do Říše povolily německé úřady na území GG legální činnost v oblasti pomoci polskému obyvatelstvu. Vzhledem k narůstajícímu počtu potřebných byla sociální péče přesunuta na bedra společnosti. Formálně ji spravoval RGO a jemu podřízené instituce, v případě Krakova Městský výbor sociální péče (Rada Opiekuńcza Miejska), později pod názvem Polský výbor sociální péče Krakov-město (Polski Komitet Opiekuńczy Kraków-miasto, PolKO Kraków-miasto), v jehož činnosti sehrála významnou roli obětavost polské společnosti (finanční dary, dary v naturáliích, dobrovolnictví). Předválečné organizace sociální péče byly okupanty zrušeny (s výjimkou Polského červeného kříže, Hasičského záchranného sboru a samozřejmě RGO).

Pomoc dětem byla jedním z hlavních cílů činnosti RGO. To se projevilo již na úrovni organizační struktury. Například v rámci krakovského Výboru fungovaly dva odbory, které se zabývaly výhradně dětmi. Pracovní odbor: Péče o děti a mládež (vznikl na základě Městského výboru pomoci dětem a mládeži, který byl založen v roce 1937) a Pracovní odbor: Dětské domovy (ze zrušeného Hlavního výboru péče o domovy pro malé děti), který převzal předválečné školky a dětské domovy provozované církevními i světskými institucemi. Koncem roku 1944 ještě v souvislosti s přílivem obyvatel Varšavy (včetně těch nejmladších) po porážce povstání vznikl Odbor pro děti.¹⁶ O děti se ale starala i jiná oddělení (např. ta, která se zabývala pomocí pro vězně a jejich rodiny či pomocí pro uprchlíky) a některé formy podpory byly určeny speciálně pro děti. Mezi příjemci pomoci ze strany Výboru bylo více než 40 % dětí do patnácti let. Byl to dost vysoký podíl, zejména vezmeme-li v úvahu, že děti do patnácti let tvořily 35 % předválečné populace Polska. Podle zpráv Bogdana Krolla poskytoval RGO pomoc kvartálně v průměru asi 350 tisícům dětí na území celého GG.¹⁷ Je však nutné zdůraznit, že pomoc, kterou RGO dětem poskytoval, se týkala pouze části potřebných. V podmínkách okupace nebyla a ani nemohla být dostatečná.

Pomoc dětem je jedna z oblastí charitativní činnosti, která byla kvůli okupantům zvláště obtížná. Výbor se sice v počátečním období své existence snažil postarat o co nejvíce lidí, i když i tak to byla jen kapka v moři, ale v roce 1941 musel svou politiku pomoci přehodnotit. Probíhající okupace zhoršila materiální situaci obyvatelstva a záhy se ukázalo, že naděje na brzký konec války byla pouze iluzorní. Zároveň téměř ustala pomoc ze zahraničí. Vzhledem k tomu, že Výbor nebyl schopen pomoci všem potřebným, zaměřil se na nejpodstatnější oblasti. Pomoc dětem považoval za svůj hlavní úkol, což bylo ostatně v souladu s pokyny polského odboje.¹⁸ To se setkalo

¹⁵ L. Bandura, *Wpływ wojny na psychikę dzieci...*, s. 85.

¹⁶ Z. Wenzel-Homecka: *Polski Komitet Opiekuńczy Kraków-Miasto w latach 1939–1945 i jego akta*. „Archeion. Czasopismo Naukowe Poświęcone Sprawom Archiwalnym” 1964, t. 41, s. 329–335.

¹⁷ B. Kroll, *Rada...*, s. 122, 125–126.

¹⁸ *Tamtéž*, s. 158–161, 183–191.

s rozhodnými protiopatřeními německých úřadů, které drasticky omezily rozsah péče o děti a zaměřily se na pomoc určenou lidem v produktivním věku. Ke značnému zpřísnění restrikcí došlo v roce 1942, kdy byly zrušeny ozdravné pobyty, zredukovány finanční prostředky na potraviny a byla zahájena likvidace či stěhování pečovatelských zařízení.¹⁹ V tuto chvíli začal Výbor před Němci tajit informace o skutečném rozsahu a formě pomoci dětem a tato pomoc byla částečně poskytována neoficiálně či nelegálně.

Formy pomoci dětem na příkladu Polského výboru sociální péče Krakov-město

Základním a nejčastějším typem pomoci dětem bylo zlepšení jejich výživy. Jednalo se buď o samostatnou formu pomoci, nebo o součást komplexnější podpory. Dokonce lze říci, že téměř každá pomoc dětem byla spojena s výživou (např. strava ve školách, školkách a dětských domovech, ozdravné pobyty a tábory zaměřené na zlepšení zdravotního stavu dětí žijících v obtížných podmínkách, výživa dětí v sociálních zařízeních, koordinace tzv. sousedské výpomoci, v rámci níž zvali zámožnější lidé na oběd chudé děti ze sousedství). RGO rozvíjel speciální formy stravování dětí, které se odlišovaly od těch určených ostatním. Účelem bylo poskytnout mladému organismu výživově hodnotnější produkty. Jídla byla poskytována za menší poplatek, často nižší než skutečné náklady. A pro ty nejchudší byla zdarma. Například koncem roku 1941 zajišťoval odbor Péče o děti a mládež stravování dětí na 46 místech (školách) v Krakově a tuto pomoc mělo využít asi šest tisíc lidí.²⁰ Speciálních center pro stravování dětí bylo v krakovském obvodu v letech 1941–1942 sedmdesát. V důsledku německých zákazů došlo však v druhé polovině roku 1942 k prudkému poklesu počtu dětí, kterým byla poskytována strava navíc.²¹

Pokud to podmínky dovolovaly, byly se stravováním spojeny otázky výchovy a boj s demoralizací, například pomocí organizování volného času, pokusů o zajištění zábavy, přípravy na budoucí povolání či skrze zapojení do drobných prací.

Takovými aktivitami, které byly určeny výhradně dětem, byly ozdravné pobyty a příměstské tábory. Již o prázdninách v létě 1940 zorganizoval Výbor péče o děti a mládež ve městě příměstské tábory. Ty fungovaly v rámci obecných škol a využívalo je asi pět tisíc dětí ve věku od 3 do 14 let. V roce 1941 je využilo asi 4 300 dětí ve věku od 4 do 15 let. Tyto akce byly zaměřeny na péči o děti, organizaci zábavy a zajištění stravy: dvě jídla denně (oběd a večeře). Ve zprávě z jednoho z příměstských táborů bylo uvedeno, že „děti přibraly 0,5–2 kg, úbytky na váze se neprojevíly“.²² Od roku 1941 měly tábory ozdravný charakter. Neměly již být klasickým odpočinkem, ale především to byla příležitost, jak pomoci nejchudším rodinám, nakrmit děti a poskytnout jim lékařskou péči. Velká část účastníků byly děti vězňů a uprchlíků. Nabídku ozdravných pobytů rozšířily pobyty v hospodářstvích, na statcích a v panských domech, které koordinoval RGO.

¹⁹ Zákazy zavedené v roce 1942 se podařilo zmírnit v následujícím roce. B. Kroll: *Rada...*, s. 161.

²⁰ Archiwum Narodowe w Krakowie (dále: ANKr), zespól: *Polski Komitet Opiekunów Kraków-miasto* (dále: PolKO Kr-m), sygn. 29/553/34, Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO, 1941, k. 811.

²¹ B. Kroll, *Rada...*, s. 184–185.

²² ANKr, zespól: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/41, Różne sprawozdania Komitetu i Działów, 1939–1944, k. 441.

Další oblastí pomoci dětem byla distribuce oblečení mezi potřebné. Podobně jako v případě stravy byly vydávány poukazy, které bylo možné uplatnit za oficiální ceny (ne ty na černém trhu), a také se zdarma přidělovalo prádlo a další oblečení. Rovněž v této oblasti byly možnosti RGO omezeny. Zajímavý nápad ovšem bylo organizování výměnných míst dětské obuvi.²³

Ve zvlášť dramatické situaci se nacházely děti, které přišly o rodiče, nebo jejichž rodiče se o ně nemohli či nechtěli starat. Zůstávaly pak v péči příbuzných a někdy, zejména v akutní nouzi, také sousedů. Pokud se o ně neměl kdo postarat, dostaly se do sirotčinců, sociálních ústavů nebo prostě na ulici. Pomoc dětem, které potřebovaly komplexní péči, znamenala v oblasti Krakova částečné pokračování předválečných projektů. Ty dostaly za okupace nový organizační rámec a snažily se reagovat na nové výzvy. Šlo například o péči o sirotky, kteří se do Krakova dostávali s dalšími vlnami uprchlíků (v jejich případě se objevily i další problémy, totiž s určováním identity dětí). Počátkem roku 1941 provozoval RGO v rámci celého GG patnáct vlastních zařízení péče o děti a 169 jich financoval. V letech 1942–1943 provozoval 58 zařízení určených výhradně dětem (z toho pět v Krakově) a financoval jich 129 (z toho 36 v Krakově).²⁴ Cílem zařízení tohoto typu bylo jak zajištění základních potřeb, tak výchova. Tato zařízení měla být útočištěm před válečnými hrůzami. Klidnou atmosféru ale rušily německé kontroly. Centra se potýkala i s různými finančními a zásobovacími problémy (strava, léky, oblečení, čisticí prostředky). V případě Krakova práci s mládeží nejvíce ohrožovalo vystěhovávání center z vlastních objektů na jiná místa a v roce 1943 i do jiných obcí.

Část dětí osiřelých či bez pěstounů se dostala do náhradních rodin. Děti byly velmi žádané, takže nechyběli lidé ochotní je přijmout. V Krakově se hlásily zejména rodiny úředníků, řemeslníků, majitelů obchodů nebo provozoven, tedy lidé relativně zámožní. Z pramenů (průzkumy provedené mezi osobami, které chtěly děti přijmout) vyplývá, že rodiny měly v úmyslu děti přijmout nastálo, resp. jak uváděly v anketách, plánovaly si je „osvojit“. V těchto případech byly vítány především malé děti, nejlépe dívky. Ze starších dětí byly také žádanější dívky, ačkoli záměr osvojit si je byl často motivován tím, že rodina potřebovala pomoc v péči o domácnost nebo o vlastní děti. Protože si toho zaměstnanci RGO byli vědomi, snažili se takové zájemce vyřazovat ze skupiny potenciálních pěstounů, aby se děti nestávaly pouze pracovní silou. Pro období okupace bylo zároveň charakteristické, i když ne tak časté, že si lidé chtěli vzít dítě k sobě jen dočasně, dokud nebude možný jeho návrat do péče rodičů.²⁵

Vedle zařízení celkové péče fungovala také centra částečné péče. Ta se soustředila na stravování, výchovu a podporu vzdělávacího procesu. Dostávaly se tam děti bez domova či děti zanedbané, které trávily čas na ulici. Tuto funkci začalo v rámci Polského výboru sociální péče Krakov-město plnit Centrum pro děti ulice (Placówka dla Dzieci Ulicy), které fungovalo od 13. listopadu 1941. Postupně začalo měsíčně poskytovat pomoc zhruba 150 až 200 chlapců ve věku od 7 do 15 let. Ve zprávě z počátku

²³ Ukázková fotografie viz: Narodowe Archiwum Cyfrowe, zespół: Wydawnictwo Prasowe Kraków-Warszawa, sygn. 3/2/0/-/9359, Centrum výměny staré obuvi pro krakovské děti.

²⁴ B. Kroll, *Rada...*, s. 190.

²⁵ Údaje o rodinách ochotných přijmout dítě na vychování pocházejí z dotazníků vyplňovaných během rozhovorů, které vedli pracovníci PolKO Krakov-město. Viz ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/100, Wywiady w rodzinach chcących przyjąć dzieci na wychowanie. Wykazy dzieci w rodzinach zastępczych, 1944–1945.

fungování Centra se můžeme dočíst: „Jeho úkolem je boj s tuláctvím a žebráním nezletilých v ulicích města Krakova a péče morální i materiální. [...] Každý den od 12 do 15 hodin se vydává horká polévka pro chudé chlapce přímo z ulice. Navíc se Centrum snaží tyto tuláky přimět k tomu, aby si našli stálou práci. Mladší děti se pak snaží umístit do příslušných institucí.“²⁶

Provoz Centra pro děti ulice se podobně jako jiné aktivity RGO potýkal s řadou problémů. Jedním z nejpalčivějších bylo stěhování, protože Výbor přišel o svůj původní prostor. Ve zprávě z ledna 1943 se dočteme: „Veškeré úsilí vedení se nyní soustředí na co nejrychlejší zařízení přidělených prostor [...] je potřeba udělat velké množství práce, která se nyní odkládá kvůli chybějícím vhodným podmínkám [...] kvůli omezenému společně trávenému času se náš vliv na chlapce dramaticky snížil, takže v mnoha případech opět podléhají vlivu ulice a svého okolí [...] bez klubovny je naše práce nerealizovatelná.“²⁷

Práce skutečně bylo hodně. Zaměstnanci Centra se kromě zajišťování stravy a distribuce nepatrného množství oblečení snažili zajistit, aby jejich svěřenci chodili do škol. O části z nich se psalo: „Začalo systematické vyučování pro chlapce starší deseti let, kteří jsou zcela negramotní.“²⁸ Tím ale snaha o vzdělávání nekončila: „Po návratu ze školy chodí chlapci hromadně dělat úkoly. [...] Mezitím se po skupinách nahlas předčítají knihy. Zároveň probíhá i příprava na blížící se čtenářskou soutěž. [...] Zpívají se náboženské i světské sborové písně [...] začalo se zkoušet loutkové divadlo.“²⁹ Dbalo se i na náboženskou edukaci, která byla základem vštěpovaných etických hodnot. Pro starší se také hledala pracovní místa, kde by se mohli naučit řemeslo a zvyknout si na práci. Ve zprávě ze září 1944 čteme: „[Ch]lapci odklidili ze dvora Centra štěrky a kamení [...] Pracovali s nadšením a dokonce i velmi zručně.“³⁰ V rámci možností se dbalo i na zdravotní péči. Například v březnu 1943 v zápise stojí: „[B]yla poskytnuta lékařská pomoc chlapci, který vypadl z tramvaje [...] Jeden chlapec byl umístěn v nemocnici sv. Lazara [...] Chudokrevní chlapci dostávali po dobu jednoho měsíce před polévkou lžici rybího oleje.“³¹ V červnu 1943 se zase ve zprávě píše: „Primář neurologie doktor Horodyński [...] slíbil, že v rámci rozhovorů s chlapci vyšetří jejich mentální a neurologický stav.“³² Centrum se snažilo svým svěřencům alespoň částečně nahradit ztracené dětství. Pro chlapce bylo zakoupeno několik společenských her a organizovaly se pro ně turistické výlety. Ředitelka Centra hodnotila výsledky činnosti pozitivně, protože viděla, že svěřenci k ní chodí rádi a zapojují se do prováděných aktivit. Byla si ale vědoma toho, že resocializační snahy musí být dlouhodobé. Příznačné je její konstatování po slavnostním otevření a požehnání nových prostor Centra: „Chlapci byli klidní a chovali se, jak nejlépe uměli.“³³

²⁶ ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/34, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, 1941, k. 821.

²⁷ ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/36, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, I-VI 1943, k. 29.

²⁸ ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/36, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, I-VI 1943, k. 536. Początek edukacji 10-11 letnich w 1943 r. chłopców powinien przypadać na wrzesień 1939 r.

ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/39, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, VI-XII 1944, k. 357.

²⁹ ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/39, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, VI-XII 1944, k. 211.

³¹ ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/36, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, I-VI 1943, k. 191.

³² NKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/36, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, I-VI 1943, k. 709.

³³ ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/36, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, I-VI 1943, k. 536.

RGO a jeho pobočky nebyly jediné instituce, které v této době poskytovaly dětem pomoc. Vzhledem k možnosti legálního fungování se projevovaly snahy mnoha lidí a skupin, včetně těch působících v odboji. A ty (což je pro badatele důležité) byly povinny svou činnost dokumentovat.³⁴ Uvedené příklady pomoci polským dětem na území GG pouze naznačují oblast, která ještě stále vyžaduje podrobný výzkum interdisciplinárního charakteru. Nicméně už teď poskytuje představu o rozsahu a oblasti problémů, se kterými se za německé okupace musely děti potýkat. A válečné zkušenosti dětí představují problém nejen pro ně samotné, ale i pro další generace.³⁵

³⁴ V případě krakovského PolKO se bohužel nezachovaly vlastní spisy oddělení poskytujících pomoc určenou výhradně dětem. Navíc tato činnost byla částečně prováděna nelegálně, a nemohla proto být zaznamenávána v oficiální dokumentaci. Viz Z. Wenzel-Homecka, *Polski Komitet Opiekuńczy ...*, s. 337–338.

³⁵ *Dzieci i doświadczenie wojny. Wiek XX i XXI*, red. M. Grzywacz, M. Okupnik, Poznań 2020, s. 9.

Anna Czocher

Dzieci ulicy

**Uwarunkowania i przykłady pomocy polskim dzieciom - ofiarom wojny
na terenie Generalnego Gubernatorstwa**

W sytuacji stałego wojennego i okupacyjnego zagrożenia szczególne niebezpieczeństwo grozi dzieciom. Dzieci w konfliktach zbrojnych zawsze są bezbronne, skazane na unicestwienie, wynarodowienie, biedę, ponieważ Wojna odbiera im prawo do dzieciństwa, niezagrażonego rozwoju, dostępu do edukacji. W mniejszym lub większym stopniu wpływa na rozwój dzieci. To oddziaływanie ma różny zakres, rodzaj i intensywność, dotyczy kondycji fizycznej, psychicznej, moralnej, społecznej¹.

II wojna światowa oraz okupacja ziem polskich charakteryzowała się niewyobrażalnymi rozmiarami okrucieństwa. Ponadto doświadczenia np. biedy, sieroctwa, które były udziałem dzieci także przed wybuchem wojny, w czasie jej trwania rozrosły się na niespotykaną dotąd skalę. Obok biedy określanej zwykłą czyli nie wywołanej bezpośrednio warunkami wojennymi, dzieci zostały dotknięte całym spektrum dramatów będących konsekwencją wojny. Dzielili los dorosłych np. wraz z nimi były przesiedlane, ginęły podczas działań zbrojnych i w wyniku represji stosowanych przez okupanta, dotyczyły je skutki okupacyjnej biedy: niedożywienie, choroby, brak podstawowych środków do życia itd. Ale jednocześnie ich doświadczenia wojny i okupacji bezpośrednio wiązały się z byciem dzieckiem np. traciły opiekunów (w sposób szczególny odczuły to dzieci, których rodzice lub jedno z rodziców zostali aresztowani, zabici oraz dzieci zagubione w czasie przesiedleń lub akcji represyjnych), pozbawione były możliwości normalnego rozwoju i w większym stopniu narażone na destrukcyjny wpływ uwarunkowań okupacyjnych. Widziały, jak ginęli ludzie, często ich najbliżsi, były świadkami aresztowań i znęcania się. Słyszały rozmowy o zbrodniach okupanta oraz same spodziewały się śmierci¹.

Problematyka pomocy dzieciom podczas okupacji niemieckiej obejmuje szerokie spektrum zagadnień. W niniejszym artykule zasygnalizuję jedynie wybrane problemy związane ze wsparciem udzielanym przez oficjalnie działającą na terenie Generalnego Gubernatorstwa (GG) instytucję pomocową – Radę Główną Opiekunczą (RGO). Trzeba zaznaczyć, że w GG organizacja oficjalnej pracy charytatywnej miała charakter narodowy. Okupant przyjął, że rozdzielone zostaną obszary pomocy dla poszczególnych narodowości – Polaków, Żydów, Ukraińców, a pomoc RGO miała być kierowana wyłącznie do ludności polskiej³. Przykłady, do których będę się odwoływać, to przykłady krakowskie – znane mi z badań źródłowych.

¹ W. Theiss, *Pomoc, opieka i ratownictwo dzieci w Polsce w latach wojny i okupacji (1939–1945). Szkic zagadnienia*, „Praca Socjalna” 2018, nr 1 (33), s. 28. Wpływ wojny na psychikę dziecka celnie oddaje werset wiersza Lusi Ogińskiej zatytułowany Dzieci wojny: „Dziecko i starzec w jednym ciele!”

Zob. <http://www.lusiaoginska.pl/index.php/literatura/13-wiersze-patriotyczne/55-dzieci-wojny> [dostęp: 20.06.2022].

² L. Bandura, *Wpływ wojny na psychikę dzieci i młodzieży (fragmenty z rozprawy doktorskiej z 1950 roku)*, opr. Z. Kwieciński, Toruń 2004, s. 83.

³ Polskie projekty zakładały, że RGO sprawować będzie opiekę wspólnie na ludnością polską i żydowską, przewidywano też udział Żydów w Radzie i jej agendach terenowych. Ostatecznie RGO miała wykonywać swe zadania wyłącznie w odniesieniu do ludności polskiej z pominięciem Żydów, Ukraińców i Niemców, dla których stworzono odrębne struktury pomocowe. Zob. B. Kroll, *Rada Główna Opiekunów 1939–1945*, Warszawa 1985, s. 63–64, 68. O zakresie pomocy i współpracy ze środowiskami żydowskimi zob. *ibidem*, s. 223–229.

Dla porządku dodam jedynie, że pomoc dzieciom była świadczona także przez Polskie Państwo Podziemne – bezpośrednio lub z wykorzystaniem, oczywiście nieoficjalnie, pośrednictwa legalnie funkcjonujących instytucji, w tym struktur RGO. Pomocy w różnych formach, co naturalne, udzielano indywidualnie – bez szyldu żadnej legalnej czy nielegalnej organizacji.

Kto wymagał pomocy?

Liczba dzieci wymagających ratownictwa, opieki i różnych form pomocy na terenie GG jest trudna do ustalenia. Według Krystyny Kowalik „ogólnie można przyjąć, że w GG pomocy doraźnej potrzebowało około 350–400 tys. dzieci, opieka całkowita była niezbędna dla blisko 150 tys. dzieci, a około 700–800 tys. wymagało różnych form wsparcia poprzez pomoc udzielaną rodzinie”⁴. Ich liczba nie była oczywiście stała i ulegała zmianom wraz ze zmieniającą się sytuacją polityczną i uwarunkowaniami okupacyjnymi.

Wśród dzieci wymagających opieki całkowitej znalazły się – obok sierot przedwojennych – te, które zostały straciły rodziców lub opiekunów w wyniku działań wojennych, terroru okupantów bądź wydarzeń wołyńskich, zagubione w czasie uciezek i akcji przesiedleńczych, dzieci pozostające bez opieki rodziców z powodu ich pobytu w obozach, więzieniach, ukrywania się, wywózki na roboty przymusowe oraz dzieci porzucone.

Pomocy wymagały także dzieci z rodzin poszkodowanych przez wojnę, które utraciły miejsca zamieszkania, możliwość zarobkowania itp. W szczególnie ciężkiej sytuacji znalazły się rodziny wysiedleńcze, a po upadku Powstania Warszawskiego mieszkańcy stolicy⁵.

Wsparcia potrzebowały dzieci, których rodziny nie były w stanie zapewnić im wystarczającej opieki lub choćby minimalnych warunków do rozwoju. W ciężkim położeniu znalazły się dzieci z rodzin, w których zabrakło dotychczasowego głównego żywiciela (zwykle ojca), bądź został kaleką lub podupadł na zdrowiu. Dzieci pozostawały bez opieki także z powodu nieobecności rodziców spowodowanej bezustanną troską o zapewnienie przetrwania (wielogodzinna praca, handel, zabiegi o zdobycie podstawowych produktów, zwłaszcza żywności) lub niezdolnością do wykonywania obowiązków rodzicielskich np. w wyniku wojennych traum. W przypadku kobiet głęboki uraz pozostawiało np. aresztowanie męża. Jedna z nich wyznała: „popadłam w depresję. Jediną ulgę przynosiły mi łzy, wylewane w dzień i w nocy [...] wszystko mnie denerwowało”⁶. Miało to bezpośredni wpływ na dzieci. „Był czas, że płakałam, dlaczego mama jest taka a nie inna [...] życie moje i mojej siostry było zawsze cięższe niż naszych rówieśniczek” wspominała po latach kobieta, której ojciec zginął w obozie koncentracyjnym, gdy była jeszcze dzieckiem, a matka po tym wydarzeniu, pomimo fizycznej obecności, nie dawała dzieciom oparcia⁷.

⁴ K. Kowalik, *Opieka nad dzieckiem w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 1986, s. 20.

⁵ *Ibidem*, s. 12–13, 16–19.

⁶ Z. Ryn, S. Kłodziński, *Wdowy po więźniach obozów koncentracyjnych*. Studium psychologiczne i społeczne, „Przegląd Lekarski” 1987, nr 1, s. 21–22.

⁷ *Ibidem*, s. 28–29. Badania dotyczące wpływu wojny na kondycję psychiczną dziecka wyraźnie wykazują wpływ środowiska, w którym dziecko przebywa. Lękliwi i nerwowi rodzice poprzez swój sugestywny wpływ wywoływali lęki w dzieciach. Zob. L. Bandura, *Wpływ wojny na psychikę dzieci...*, s. 99.

Sytuacja dziecka w Generalnym Gubernatorstwie – zarys

W Generalnym Gubernatorstwie oficjalnie istniał obowiązek szkolny dla dzieci narodowości polskiej w zakresie szkoły powszechnej, jednak nie był przestrzegany. Edukacja została ograniczona i skrócona. Zasadniczo nie mogła wykraczać poza szkołę zawodową, ale bardzo często kończyła się na szkole powszechnej lub nie było jej wcale⁸. Obowiązek pracy, w przypadku niekontynuowania edukacji, rozpoczynał się od 14 roku życia⁹. Niemniej już przed osiągnięciem tego wieku dzieci były obciążone pracą zarobkową (w znacząco większym stopniu niż miało to miejsce przed wojną). Dość powszechny był udział dzieci w zdobywaniu środków utrzymania dla całej rodziny, część z nich musiała sama troszczyć się o własne potrzeby. Zarobkowanie musiały godzić z nauką lub pracować kosztem nauki.

Domeną dziecięcego zarobkowania był handel. Handlować zaczynały już dzieci bardzo małe, 10-letnie, a nawet młodsze, choć to właśnie 10 rok życia uznano popularnie za „próg wojennej dojrzałości”¹⁰. „Wojna uczyniła nas dorosłymi” – napisze po latach Kazimierz Albin, późniejszy więzień KL Auschwitz¹¹. Dziecięce zarobkowanie w robotniczych dzielnicach Krakowa przedstawił jeden z młodych mieszkańców: „Dzieci handlowały owocami, robionymi papierosami; tytoń zdobywało się różnymi drogami: od plantatorów z Czyżyn i Mogiły, a i robotnicy wynosili z niemieckiego teraz Monopolu. Zimą chłopcy z Dąbia i Grzegórzek wskakiwali w biegu na pociągi wiozące węgiel ze Śląska na Wschód, zwalali ogromne bryły węgla, straż kolejowa do śmiałków strzelała, niejeden oberwał. Później zbierano węgiel na wózki i sprzedawano”¹². W Rynku Głównym handlowały lodami, kanapkami, czekoladą oraz biletami kinowymi na popularne seanse.

Dzieci „zmonopolizowały” sprzedaż oficjalnej okupacyjnej prasy. Popularni gazeciarze, często obdarci i bosy wykrzykiwali tytuły lub złośliwe, wulgarne określenia gazet. Jeden z nich, syn stolarza ze Śródmieścia napisał, że okrzyki „wywoływały uśmiechy, żarty na ustach dorosłych. Mając dziewięć, dziesięć lat byłem już śmiałym, przebiegłym krakowskim urwisem”¹³. Od tego w dużej mierze zależało powodzenie czyli sprzedaż.

Codzienną bolączką stały się narastające trudności z zaopatrzeniem dzieci w podstawowe produkty. Niedożywienie oraz związane z nim choroby i wady rozwojowe były wśród dzieci powszechne. Przydziały kartkowe w przypadku ludności polskiej pokrywały zaledwie 30–40% podstawowego zapotrzebowania kalorycznego. Dla dzieci były jeszcze znacznie okrojone w porównaniu z dorosłymi, nie respektowały choćby minimalnych wymogów związanych z rozwojem młodego organizmu ani pod względem ilościowym ani jakościowym¹⁴. Poza tym, a może pomimo to, dzieci rosły, a to z kolei generowało

⁸ E. C. Król, *Możliwości edukacyjne polskich dzieci na ziemiach okupowanych przez Trzecią Rzeszę w latach 1939–1945*, w: *Dzieci wojny*, red. A. Bartus, Oświęcim 2016, s. 36–41, 44–45.

⁹ Rozporządzenie o wprowadzeniu obowiązku pracy dla polskiej ludności Generalnego Gubernatorstwa z dnia 26 października 1939 r., w: A. Weh, *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem*, Kraków 1941, A 330; Rozporządzenie o rozciągnięciu obowiązku pracy dla ludności polskiej Generalnego Gubernatorstwa z dnia 14 grudnia 1939 r., w: *ibidem*, A 331.

¹⁰ „Goniec Krakowski” 1944, nr 191, s. 3.

¹¹ K. Albin, *List gończy: historia mojej ucieczki z Oświęcimia i działalności w konspiracji*, Warszawa 1996, s. 9.

¹² J. Mikułowski-Pomorski, *Kraków w naszej pamięci*, Kraków 1991, relacja nr 109, s. 113.

¹³ *Ibidem*, relacja nr 117, s. 117–118.

¹⁴ W kolejnych latach okupacji były coraz większe problemy z zakupem żywności przydziałowej, mimo podwyższenia norm przydziałowych do 40% dziennego zapotrzebowania. Pogarszała się także jakość żywności, zwłaszcza chleba, w oficjalnym obrocie. Zob. *Historia gospodarcza Polski (1939–1989)*, red. J. Kaliński, Warszawa 1996, s. 25.

a to z kolei generowało znacznie większe niż w przypadku dorosłych problemy z zaopatrzeniem w odzież i obuwie. Problemem było także zdobycie żywności i wyprawek dla niemowląt.

Pozbawione opieki dzieci, obdarte, często bose stanowiły stały składnik scenerii ulic polskich miast podczas okupacji. Obok handlu, trudniły się żebractwem, zdarzało się, że dokonywały drobnych kradzieży lub po prostu wałęsały się po mieście. Na skutek braku opieki ze strony rodziny, szkoły, placówek wychowawczych, pozostawione same sobie szybko przejmowały niepożądane nawyki (włóczęgostwo, wulgarny język, aroganckie zachowanie, nieadekwatne do wieku zainteresowanie erotyką), zdarzało się, że popadały w nałogi¹⁵.

Rada Główna Opiekuńcza

W przeciwieństwie do ziem bezpośrednio wcielonych do Rzeszy, na terenie GG władze niemieckie zezwoliły na prowadzenie legalnej działalności pomocowej skierowanej do ludności polskiej. Pomoc socjalną względem rosnącej liczby potrzebujących przerzucono na barki społeczeństwa. Formalnie sprawowała ją Rada Główna Opiekuńcza i podległe jej struktury, w przypadku Krakowa – Rada Opiekuńcza Miejska, następnie pod nazwą Polski Komitet Opiekuńczy Kraków-miasto (PolKO Kraków-miasto), w której funkcjonowaniu niebagatelny udział odgrywała ofiarność polskiej społeczności (datki pieniężne, dary w naturze, wolontariat). Przedwojenne organizacje pomocowe zostały przez okupanta zlikwidowane (z wyjątkiem PCK, Straży Pożarnej i oczywiście RGO).

Pomoc dzieciom stanowiła jeden z zasadniczych celów działania RGO. Miało to odzwierciedlenie już na poziomie struktury organizacyjnej. Na przykład w ramach krakowskiego Komitetu wydzielono dwa działy zajmujące się wyłącznie nimi: Dział pracy: Opieka nad Dziećmi i Młodzieżą (powstał na bazie założonego w 1937 r. Miejskiego Komitetu Pomocy Dzieciom i Młodzieży) oraz Dział pracy: Ochronki (ze zlikwidowanego Głównego Komitetu Opieki nad Ochronkami dla Małych Dzieci), który przejął przedwojenne przedszkola i ochronki prowadzone przez instytucje zakonne i świeckie. Pod koniec 1944 r. w związku z popowstańczym napływem warszawiaków, także tych najmłodszych, powstał dodatkowo Referat Dziecięcy¹⁶. Niemniej także wśród podopiecznych innych działów (np. niosących pomoc więźniom i ich rodzinom, pomoc uchodźcom) wyróżniano dzieci, a niektóre formy wsparcia były skierowane specjalnie do nich. Ogółem dzieci do 15. roku życia stanowiły ponad 40% podopiecznych Rady. Był to odsetek stosunkowo wysoki, zwłaszcza, jeśli weźmie się pod uwagę, że dzieci do 15. roku życia stanowiły 35% ludności przedwojennej Polski. Według zestawień sporządzonych przez Bogdana Krolla kwartalnie RGO udzielała pomocy średnio około 350 tys. dzieci w skali całego GG¹⁷. Trzeba jednak wyraźnie zaznaczyć, że pomoc świadczona dzieciom przez RGO obejmowała jedynie część potrzebujących, nie była i nie mogła być w warunkach okupacyjnych wystarczająca.

¹⁵L. Bandura, *Wpływ wojny na psychikę dzieci...*, s. 85.

¹⁶Z. Wenzel-Homecka, *Polski Komitet Opiekuńczy Kraków-Miasto w latach 1939–1945 i jego akta*, „Archeion. Czasopismo Naukowe Poświęcone Sprawom Archiwalnym” 1964, t. 41, s. 329–335.

¹⁷B. Kroll, *Rada...*, s. 122, 125–126.

Pomoc dzieciom to jeden z obszarów działań charytatywnych szczególnie utrudnianych przez okupanta. O ile w początkowym okresie istnienia Rada starała się objąć opieką możliwie jak największą ilość osób, choć i tak była to kropla w morzu potrzeb, o tyle w 1941 r. musiała przewartościować swoją politykę pomocową. Trwająca okupacja powodowała pogarszanie się sytuacji materialnej ludności, złudne okazały się nadzieje na szybki koniec wojny, jednocześnie niemal ustała pomoc zagraniczna. Nie mając możliwości objęcia pomocą wszystkich potrzebujących, Rada skoncentrowała działania na najistotniejszych obszarach. Za pierwszoplanowe zadanie uznała pomoc dzieciom, co zresztą było zgodne z dyrektywami polskich władz podziemnych¹⁸. Spotkało się to ze zdecydowanym przeciwdziałaniem władz niemieckich, które drastycznie ograniczały zakres i rozmiary opieki nad dziećmi, a zainteresowane były pomocą dla osób w wieku produkcyjnym. Szczególne nasilenie ograniczeń nastąpiło w 1942 r., kiedy zlikwidowano akcję kolonijną, zredukowano dożywianie, rozpoczęto likwidację lub przesiedlenie zakładów opieki¹⁹. W tym czasie RGO zaczęła ukrywać przed Niemcami informacje o faktycznych rozmiarach i formach opieki nad dziećmi, a część pomocy była udzielana nieoficjalnie lub nielegalnie.

Formy pomocy kierowanej do dzieci na przykładzie PolKO Kraków-miasto

Najbardziej rozpowszechnionym i podstawowym rodzajem pomocy dzieciom było dożywianie. Stanowiło albo samoistną formę pomocy, albo część szerszego wsparcia. Można wręcz stwierdzić, że niemal każda pomoc dzieciom łączyła się z dożywianiem (np. dożywianie w szkołach, przedszkolach i ochronkach, akcje półkolonijne i kolonie mające na celu podreperowanie zdrowia dzieci żyjących w ciężkich warunkach, żywienie dzieci w zakładach opiekuńczych, koordynacja tzw. dożywiania sąsiedzkiego czyli zapraszania na obiad ubogich dzieci przez zamożniejszych sąsiadów). RGO rozwijała specjalne formy dożywiania dzieci, wydzielając je w tym zakresie z ogółu podopiecznych. Celem było dostarczenie młodym organizmom wartościowszych odżywczo produktów. Posiłki wydawano za niewielką opłatą, często niższą od realnie poniesionych kosztów, a dla najuboższych – bezpłatnie. Przykładowo pod koniec 1941 r. dział: Opieka nad Dziećmi i Młodzieżą prowadził dożywianie dzieci w 46 punktach (szkołach) na terenie Krakowa, a z pomocy tej miało skorzystać około 6 tys. osób²⁰. Natomiast specjalnych punktów dożywiania dzieci w dystrykcie krakowskim w latach 1941–1942 było 70. W drugiej połowie 1942 r. w wyniku niemieckich zakazów nastąpił gwałtowny spadek liczby dożywianych dzieci²¹.

Z dożywianiem, o ile uwarunkowania na to pozwalały, wiązano kwestie wychowawcze i walkę z demoralizacją np. poprzez organizację czasu, próbę zapewnienia rozrywki, przygotowanie do zawodu, angażowanie w drobne prace.

Tego typu działaniami, dedykowanymi wyłącznie dzieciom były kolonie i półkolonie. Już latem 1940 r. w okresie wakacji Komitet Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą zorganizował

¹⁸ *Ibidem*, s. 158–161, 183–191.

¹⁹ Wprowadzone w 1942 r. zakazy udało się złagodzić w roku następnym. B. Kroll, *Rada...*, s. 161.

²⁰ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANKr), zespół: *Polski Komitet Opiekuńczy Kraków-miasto* (dalej: PolKO Kr-m), sygn. 29/553/34, Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO, 1941, k. 811.

²¹ B. Kroll, *Rada...*, s. 184–185.

w mieście akcję półkolonijną. Punkty półkolonijne działały w szkołach powszechnych. Korzystało z nich około 5 tysięcy dzieci w wieku od 3 do 14 lat. W 1941 półkolonii skorzystało około 4300 dzieci w wieku od 4 do 15 lat. W założeniu akcja miała na celu opiekę nad dziećmi, zorganizowanie im zabaw oraz zapewnienie wyżywienia: dwa posiłki dziennie – obiad i podwieczorek. W sprawozdaniu z akcji półkolonijnej podnoszono, że: „dzieci przybyły na wadze od 0,5 kg do 2 kg, ubytku na wadze nie było”²². Od 1941 r. koloniom nadano sanatoryjny charakter. W założeniu akcja ta nie miała być klasycznym wypoczynkiem, ale przede wszystkim okazją do pomocy najuboższym rodzinom oraz możliwością dożywienia dzieci i otoczenia ich opieką lekarską. Dużą część uczestników stanowiły dzieci więźniów i uchodźców. Ofertę wyjazdów kolonijnych rozszerzały koordynowane przez RGO pobyty w domach i gospodarstwach chłopskich oraz w dworach.

Kolejnym obszarem pomocy dzieciom była dystrybucja odzieży wśród potrzebujących. Podobnie jak w przypadku dożywiania wydawano zarówno talony, które można było realizować po oficjalnych, a nie czarnorynkowych cenach jak i przydzielano poszczególne części bielizny i garderoby bezpłatnie. Również w tym zakresie możliwości RGO były ograniczone, niemniej ciekawym pomysłem była organizacja punktów wymiany obuwia dla dzieci²³.

W szczególnie dramatycznej sytuacji znajdowały się dzieci, które utraciły rodziców lub ci nie mogli lub nie chcieli się nimi zająć. Przechodziły pod opiekę krewnych, czasami, zwłaszcza w nagłych przypadkach, sąsiadów. Jeśli nie miał się nimi kto zająć trafiały do sierocińców i placówek pomocowych lub po prostu na ulicę. Pomoc dzieciom wymagającym całkowitej opieki była na terenie Krakowa po części kontynuacją przedwojennych przedsięwzięć. W czasie okupacji zyskały nowe ramy organizacyjne i starały się odpowiedzieć na nowe wyzwania np. opieka nad sierotami, które napływały do Krakowa wraz z kolejnymi falami uchodźców (w ich przypadku dodatkową trudnością były problemy z ustaleniem tożsamości dziecka). RGO na początku 1941 r. w skali całego GG prowadziła 15 własnych zakładów całkowitej opieki nad dziećmi i subwencionowała 169. W roku 1942/1943 miał 58 zakładów wyłącznie dla dzieci (w tym 5 w dystrykcie krakowskim) oraz subwencionowała 129 (w tym 36 w dystrykcie krakowskim)²⁴. Celem tego typu placówek było zarówno zapewnienie podstaw bytowych jak i działania wychowawcze. Zakłady miały być azylem chroniącym przed okropnościami wojny. Atmosferę spokoju zakłócały jednak kontrole niemieckie, zakłady borykały się także z różnorakimi problemami finansowymi i aopatrzeniowymi (żywność, lekarstwa, odzież, środki czystości). W przypadku Krakowa najbardziej rujnujące pracę z młodzieżą było rugowanie zakładów z własnych obiektów i przesiedlanie ich w inne miejsca, a w 1943 r. także do innych miejscowości.

Część dzieci osieroconych bądź pozbawionych opieki trafiała do rodzin zastępczych. Dzieci były na tyle pożądane, że nie brakowało osób chcących je przyjąć. W warunkach krakowskich taką chęć zgłaszały przeważnie rodziny urzędników, rzemieślników, osoby posiadające sklep lub zakład usługowy czyli stosunkowo zamożne. Z materiałów

²² ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/41, Różne sprawozdania Komitetu i Działów, 1939–1944, k. 441.

²³ Przykładowa fotografia zob.: *Narodowe Archiwum Cyfrowe*, zespół: Wydawnictwo Prasowe Kraków-Warszawa, sygn. 3/2/0/-/9359, Punkt wymiany starego obuwia dla dzieci Krakowa.

²⁴ B. Kroll, *Rada...*, s. 190.

źródłowych (ankiety środowiskowe przeprowadzone wśród osób, chcących przyjąć dzieci) wynika, że dzieci chciano na stałe, czyli – jak podawano w wywiadach – „mieć je za swoje”. W takich przypadkach najchętniej widziane były dzieci małe, najlepiej dziewczynki. Wśród dzieci starszych również bardziej pożądanymi były dziewczynki, choć zamiar ich przygarnięcia niejednokrotnie motywowano chęcią uzyskania pomocy w prowadzeniu domu lub opiece nad własnymi małymi dziećmi. Pracownicy RGO mając świadomość takiego stanu rzeczy, czynili starania by wykluczyć takie osoby z grona potencjalnych opiekunów, aby dzieci nie stanowiły wyłącznie siły roboczej. Charakterystyczne dla czasów okupacji, choć nie tak częste, były deklaracje osób, które chciały przygarnąć dziecko do czasu, aż możliwy będzie jego powrót pod opiekę rodziców²⁵.

Obok zakładów opieki całkowitej funkcjonowały także placówki opieki częściowej. Koncentrowały się na dożywianiu, pracy wychowawczej i wspieraniu procesu edukacyjnego. Trafiały tam dzieci bezdomne lub zaniedbane, spędzające czas na ulicy. Taką funkcję w ramach PolKO Kraków-miasto zaczęła pełnić Placówka dla Dzieci Ulicy funkcjonująca od 13 listopada 1941 r. W miarę rozwoju, miesięcznie udzielała pomocy około 150 do 200 chłopcom w wieku od 7 do 15 lat. W sprawozdaniu z początków działania Placówki możemy przeczytać: „Zadaniem jej jest walka z włóczęgostwem i żebractwem nieletnich na ulicach miasta Krakowa oraz otoczenie ich opieką moralną i materialną. [...] Codziennie od godziny 12-tej do 15-tej wydaje się gorącą zupę dla biednych chłopców zbieranych wprost z ulicy. Nadto dążeniem Placówki jest skierowanie tych włóczęgów do stałej pracy i umieszczenie dzieci młodszych w odpowiednich zakładach”²⁶.

Podobnie jak inne działania RGO, tak i prowadzenie Placówki dla Dzieci Ulicy napotykało na rozliczne trudności. Jedną z najistotniejszych było utrata pierwotnego lokalu i konieczność urządzenia się w nowym miejscu. W sprawozdaniu ze stycznia 1943 r. czytamy: „Cały wysiłek zarządu jest obecnie skierowany na jak najszybsze urządzenie przyznanego lokalu [...] jest bowiem ogromny nawał pracy do wykonania, a która obecnie leży odłogiem z powodu braku odpowiednich warunków [...] wpływ nasz na chłopców z powodu ograniczonego czasu zetknięcia się z nimi zmalał zastraszająco, tak że w wielu wypadkach chłopcy ulegają znowu wpływowi ulicy i otoczenia [...] praca nasza bez świetlicy jest nie do pomyślenia”²⁷.

Pracy istotnie było bardzo dużo. Pracownicy placówki, obok dożywiania i rozdawania niewielkich ilości odzieży, czynili starania, by podopieczni uczęszczali do szkół. O części z nich sprawozdawano: „odbywać się zaczęły systematyczne lekcje z chłopcami mającymi ponad 10 lat, a będącymi kompletnymi analfabetami”²⁸. Na tym nie kończono troski o edukację: „Po powrocie ze szkoły chłopcy klasami zasiadają do odrabiania lekcji. [...] W międzyczasie grupkami obydwaj się głośnie czytanie książek, które zarazem stanowi przygotowanie do mającego się odbyć konkursu czytania. [...] prowadzone są śpiewy chóralne religijne i świeckie [...] rozpoczęto próby teatru kukiełek”²⁹. Dbano o ich rozwój religijny, który stanowił podstawę wpajanych wartości

²⁵ Dane na temat rodzin chcących przyjąć dziecko na wychowanie pochodzą z ankiet sporządzanych podczas wywiadów środowiskowych prowadzonych przez pracowników PolKO Kraków-miasto. Zob. ANKr, zespół: *PolKO Kr-m*, sygn. 29/553/100, Wywiady w rodzinach chcących przyjąć dzieci na wychowanie. Wykazy dzieci w rodzinach zastępczych, 1944-1945.

²⁶ ANKr, zespół: *PolKO Kr-m*, sygn. 29/553/34, Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO, 1941, k. 821.

²⁷ ANKr, zespół: *PolKO Kr-m*, sygn. 29/553/36, Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO, I-VI 1943, k. 29.

²⁸ ANKr, zespół: *PolKO Kr-m*, sygn. 29/553/36, Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO, I-VI 1943, k. 536. Początek edukacji 10-11 letnich w 1943 r. chłopców powinien przypadać na wrzesień 1939 r.

²⁹ ANKr, zespół: *PolKO Kr-m*, sygn. 29/553/39, Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO, VI-XII 1944, k. 357.

etycznych. Ponadto dla starszych szukano miejsc, gdzie mogliby uczyć się zawodu oraz przyzwyczajano ich do pracy. W sprawozdaniu z września 1944 r. czytamy: „chłopcy uprzętałi podwórko Placówki z gruzów i kamieni [...] Pracowali przy tym z wielkim zapalem a nawet umiejętnością”²⁹.

W miarę możliwości dbano także o zdrowie podopiecznych. Na przykład w marcu 1943 r. „udzielono pomocy lekarskiej chłopcu, który wypadł z tramwaju [...] Umieszczono jednego chłopca w szpitalu św. Łazarza [...] W ciągu miesiąca chłopcy bardziej anemiczni otrzymywali przed spożyciem zupy łyżkę tranu”³⁰. W czerwcu 1943 r. sprawozdawano: „prymariusz szpitala neurologicznego dr Horodyński [...] obiecał przeprowadzić pogadanki, a przytem badanie umysłowości oraz stanu nerwowego chłopców”³¹. Placówka dokładała starań, aby podopiecznym dać choć namiastkę dzieciństwa. Dla chłopców zakupiono kilka gier towarzyskich oraz organizowano wycieczki turystyczne. Kierowniczka Placówki oceniała efekty pracy pozytywnie, widząc, że podopieczni chętnie do niej przychodzą i angażują się w prowadzone zajęcia. Miała jednak świadomość, że wysiłki resocjalizacyjne muszą być długotrwałe. Znamienna jest jej opinia po uroczystości otwarcia i poświęcenia nowego lokalu Placówki: „Chłopcy na co tylko zdobyć się mogli wedle swoich możliwości zachowywali się bardzo spokojnie”³².

RGO i podległe jej placówki nie były jedynymi podmiotami świadczącymi pomoc dzieciom w tamtym czasie. Niemniej z uwagi na możliwość legalnego funkcjonowania ogniskowały wysiłki wielu osób i środowisk, także tych działających w podziemiu oraz – co ważne dla badacza – były zobowiązane do dokumentowania swojej działalności³⁴. Przytoczone przykłady pomocy polskim dzieciom w GG jedynie sygnalizują obszar, który wciąż wymaga szczegółowych badań o charakterze interdyscyplinarnym. Niemniej dają wyobrażenie o skali i zakresie problemów, które stały się udziałem dzieci podczas okupacji niemieckiej. A dziecięce doświadczenia wojenne to problem nie tylko ich samych, ale również następnych pokoleń³⁵.

²⁹ ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/39, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, VI-XII 1944, k. 357.

ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/39, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, VI-XII 1944, k. 211.

³⁰ ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/36, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, I-VI 1943, k. 191.

³¹ ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/36, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, I-VI 1943, k. 709.

³² ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/36, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, I-VI 1943, k. 536.

³³ ANKr, zespół: PolKO Kr-m, sygn. 29/553/36, *Sprawozdania miesięczne Działów Pracy i Delegatur PolKO*, I-VI 1943, k. 536.

³⁴ W przypadku krakowskiego PolKO nie zachowały się niestety akta własne działów pracy świadczących pomoc adresowaną wyłącznie do dzieci. Ponadto część działań była prowadzona nielegalnie i nie mogły one zostać odnotowane w oficjalnej dokumentacji. Zob. Z. Wenzel-Homecka, *Polski Komitet Opiekunczy ...*, s. 337–338.

³⁵ *Dzieci i doświadczenie wojny. Wiek XX i XXI*, red. M. Grzywacz, M. Okupnik, Poznań 2020, s. 9.

Padalka Kristina (12 let), Visual Art Center, Kryvyi Rih, Ukraĵina

Krzysztof Fijałek

Ukradené děti. Kdo vlastně jsem?

Hledání ukradené identity obětí nacistického systému násilné germanizace dětí v polsko-německém novinářském projektu „Ukradené děti / Geraubte Kinder“

Projekt „Ukradené děti / Geraubte Kinder“

V první polovině roku 2016 zrealizovaly redakce portálů *Interia.pl* a *Deutsche Welle* novinářský projekt věnovaný polským dětem, které byly za druhé světové války uneseny německou třetí říší. Podle odhadů historiků bylo z Polska během německé okupace odvezeno až 200 tisíc dětí.

Cílem tohoto novinářského projektu bylo dostat se k obětem nacistické praxe „odebírání německé krve“, vyprávět jejich osudy a pomoci jim v jejich snahách o odhalení vlastní ukradené identity.

Po téměř roce a půl příprav bylo 1. září 2017 na internetových stránkách portálů *Interia.pl* a *Deutsche Welle* zahájeno zveřejňování článků v rámci projektu „Ukradené děti / Geraubte Kinder“. Celkem bylo zveřejněno více než 50 tematických historických článků, rozhovorů a svědectví obětí a dále doplňkové videomateriály a fotogalerie. Celý projekt byl propagován na sociálních sítích. Tyto materiály se podle statistik návštěvnosti dostaly k více než dvěma milionům čtenářů.

Christoph Schwarz – spravedlivý z Freiburgu

Novináři *Interie* a *DW* se inspirovali aktivitami Christopha Schwarze, historika a učitele z Freiburgu, zakladatele sdružení „Geraubte Kinder – vergessene Opfer“.

U německých úřadů a soudů Schwarz bojoval o to, aby děti unesené a podrobené germanizaci v době existence třetí říše byly uznány jako oběti. Pátral po obětech poněmčování, sestavoval dokumentaci a organizoval putovní výstavu, která ukazovala únosy dětí během německé okupace Evropy.

„To, co se tehdy dělo, byl zločin. Pro mě je to osobní záležitost, aby byly tyto děti uznány jako oběti,“ řekl Schwarz v reportáži uveřejněné v projektu „Ukradené děti / Geraubte Kinder“.

Anna Berezowska: Kde jsem se vlastně narodila? Jak se ve skutečnosti jmenuji? Nevím nic

Anna je jednou z protagonistek publikace o ukradených dětech. „Anně je dnes 74 let. Asi 74.“ Tak končila reportáž o příběhu Anny Berezowské.

Jaké to je, přemýšlet 70 let o tom, kým vlastně jsem? Datum jejího narození je nejasné, stejně jako místo narození. Z rakouského Öblarn byla v roce 1948 poslána zpět do Polska jako Anna Berezowska. Ale je to Anna Berezowska?

Zyta Suś: Nemusí tě zabít, abys zemřel

Zyta Suś přežila Kinderlager v Litzmannstadtu (Lodž za německé okupace), dětský tábor, kterému se říkalo „malý Auschwitz“. Instituce, které pracovaly pro Lebensborn v Bruczkowě a Achernu, ji zařadily mezi osoby vhodné ke germanizaci, takže se dostala do německých rodin v Říši.

Po válce byla jako polský sirotek repatriována. Chránila si svůj příběh. Na sklonku života chtěla najít hrob své skutečné matky.

Alojzy Twardecki: Já mám být Polák?

Alojzy Twardecki, Alfred von Hartmann, Alfred Binderberger – zdánlivě tři různé osoby. Ve skutečnosti je to ale jeden jediný chlapec. Modrooký, s blond vlasy, odebraný polské rodině kvůli „árijskému“ vzhledu.

Šťastně žil se svou novou německou rodinou, ale pár let po válce dostal dopis od své skutečné matky, která ho celé ty roky hledala. Uplynulo ještě několik let, než se vrátil do Polska. K matce, která ho přivítala na nástupišti a která všechny ty roky čekala, až se vrátí. Přijel jen na prázdniny. S obavami, že jede do země „těch špinavých lidí“. Zde se dozvěděl, že jeho skutečný otec, důstojník polské armády, zahynul v boji s Němci. Ale tím se nestal Polákem hned, trvalo mu to ještě několik let.

„Už je z ní Němka.“ Příběh rodiny Sowovy

Dne 1. září 1943 Němci zavraždili za ukrývání Židů Franciszku a Józefa Sowovy. Jejich pět dětí bylo odvezeno do Říše. „Vybrali nás jako ptáky z hnízda,“ vyprávěl Józef Sowa. Jedna ze sester, sedmiletá Jaša, byla vybrána ke germanizaci.

V roce 1965 Józef našel Jašu, nyní Anitu. V Německu u Hannoveru. Napsal jí: „Janko, jsem tvůj bratr. Přežili jsme válku – já, Irena, Piotr a Eugeniusz. Našli jsme tě. Vrať se k nám do Polska.“ Odepsala německy: „Nevím, jestli mám nějakou rodinu v Polsku. Já jsem odtud, jsem Němka.“

Mnohokrát se setkali. Udržují spolu kontakt. Mluví polsky. Józef stále doufá, že Jašu získá zpět, že se vrátí tamta Jaša...

Hermann Lüdeking: Jde o to uznat, že jsme byli oběťmi

V roce 1942 se šestiletý Roman Roszatowski z Lodže dostal do střediska Lebensborn v Kohren-Sahlis v Sasku. Byl jedním z prvních dětí, které tam podstoupily germanizaci v duchu rozkazu šéfa SS Heinricha Himmlera. V Kohren-Sahlis udělali z Romka Hermanna a už po pár týdnech mohl být představen potenciálním náhradním rodičům.

Hermann Lüdeking je první obětí nucené germanizace, která se díky pomoci Christopha Schwarze obrátila na soud se žádostí o odškodnění.

„Jde o to, aby bylo potvrzeno, že jsme byli oběťmi. Zapomněli na nás,“ zdůraznil.

Henryk Kowalczyk: Jako bych byl na světě sám

Březen 1940. Osmítýdenní miminko předala sociální péče nemocnice v Dachau místní rodině. Malý Heinrich vyrůstal s o několik let starší „sestrou“ Fini. O chlapce se starala náhradní německá matka Magdalena. Dlouhou dobu posílala potravinové balíčky otci dítěte. Polskému otci. Jednoho dne se balíček vrátil.

Po válce se Henryk vrátil do Polska. Sirotčinec, škola, studium, rodina.

Koncem 80. let se ozvala Fini. Napsala dopis a zvala ho, aby ji navštívil. Koupil si jízdenku, ale pak ho Fini požádala, aby nejezdil. Její syn si nepřál návštěvu někoho z Polska.

Henryk Kowalczyk zjistil, kdo byli jeho rodiče a jak se dostali do Německa. Ten pobyt nepřežili. Nikoho ze své rodiny, ani blízké, ani vzdálené příbuzné, nenašel. „Jako kdybych byl na světě sám,“ říkal, když jsme s ním mluvili.

Inženýr Zoglauer bere Liselottu

Liselotta Łukaszczyk se narodila v roce 1941 v Gliwicích. Jejího otce Němci zastřelili a matku odvezli na nucené práce do Říše. Holčička se dostala do Centra péče o novorozence Sauglingsheim v Bytomi. Postaral se o to Jugendamt (německý úřad péče o děti).

Odtamtud si ji odvezl chemik Franz Josef Zoglauer. Holčička (již jako Maria Zoglauer) začala žít s ním a jeho ženou Sidonií. V roce 1944 ji manželé odvezli do Slezska. Stopy pozdějšího pátrání vedly do Československa. Fotografie malé dcery Łukaszczykových s cizí ženou našel ve starém bytě Zoglauerových druhý manžel Liselottiny matky.

Rodina dívku hledala po válce prostřednictvím Polského červeného kříže a Německého červeného kříže. Stopy vedly do Československa. Rodinu Zoglauerových našli v okolí Ostravy. Liselottina neterť stále hledá jakoukoli stopu po tetě, se kterou se nikdy nesetkala.

Tato generace odchází. Je to poslední šance slyšet její hlas

V roce 2018 vyšla kniha *Teraz jesteście Niemcami* (Teď jste Němci; Wydawnictwo M), která obsahovala reportáže o unesených dětech i články a rozhovory s historiky, které vznikly v rámci projektu „Ukradené děti / Geraubte Kinder“, ale i další materiály, které vznikly až po jeho ukončení. Kniha především představuje příběhy řady lidí, zasazené do kontextu zločinu únosů dětí, jež splňovaly nacistická „rasová kritéria“, a jejich násilné germanizace. Autory publikovaných reportáží a článků jsou Ewelina Karpińska-Morek, Agnieszka Waś-Turecka, Monika Sieradzka, Artur Wróblewski, Tomasz Majta a Michał Drzonek.

V roce 2020 se na německém trhu objevil překlad této knihy, *Als wäre ich allein auf der Welt: Der nationalsozialistische Kinderraub in Polen* (vydavatelství Herder).

Ve dnech 21.–22. listopadu 2018 se v Krakově konala mezinárodní vědecká konference „Únos a germanizace polských dětí za 2. světové války“, inspirovaná projektem „Ukradené děti / Geraubte Kinder“. Zúčastnili se jí vědci a specialisté z Polska a Německa, novináři, lidé zapojení do projektu „Ukradené děti / Geraubte Kinder“, a především samotné oběti únosu a poněmčení, které se s účastníky konference podělily o svá svědectví. Konferenci organizovala Pedagogická univerzita v Krakově (Centrum pro dokumentaci deportací, vyhoštění a přesídlení) a Institut národní paměti s podporou Interie.

V roce 2020 německá televize odvysílala dokumentární film *Kinderraub der Nazis. Die vergessenen Opfer*, který natočily Elisabeth Lehmann (MDR) a Monika Sieradzka (Deutsche Welle). Výchozím bodem pro ně byly příběhy pamětníků vyprávěné v rámci projektu „Ukradené děti / Geraubte Kinder“.

„Tato generace již odchází a pokaždé, když narazím na neobyčejné příběhy takových lidí, mám pocit, že je prostě musím zaznamenat, protože tohle už je poslední šance,“ řekla spoluautorka filmu Monika Sieradzka.

..

Zdroje a další materiály:

Internetové stránky projektu „Ukradené děti / Geraubte Kinder“:
<https://wydarzenia.interia.pl/raporty/raport-zrabowane-dzieci/artykuly>

Reportáž z konference „Únos a germanizace polských dětí za 2. světové války“ a videonahrávky diskuzních panelů:
<https://ipn.gov.pl/pl/nauka/konferencje-naukowe/61882,Rabunek-i-germanizacja-polskich-dzieci-w-czasie-II-wojny-swiatowej.html>

KARPIŃSKA-MOREK, Ewelina – WAŚ-TURECKA, Agnieszka – SIERADZKA, Monika – WRÓBLEWSKI, Artur – MAJTA, Tomasz – DRZONEK, Michał: *Teraz jesteście Niemcami*. Wydawnictwo M, Krakov 2018

Krzysztof Fijałek

Zrabowane dzieci. Kim naprawdę jestem?

Poszukiwanie skradzionej tożsamości ofiar nazistowskiego procederu przymusowej germanizacji dzieci w polsko-niemieckim projekcie dziennikarskim „Zrabowane dzieci/Geraubte Kinder”

Projekt „Zrabowane dzieci/Geraubte Kinder

W pierwszej połowie 2016 r. redakcje portalu *Interia.pl* oraz *Deutsche Welle* podjęły się realizacji projektu dziennikarskiego poświęconego rabunkowi polskich dzieci dokonanemu podczas II wojny światowej przez III Rzeszę Niemiecką. Według szacunków historyków w latach okupacji niemieckiej uprowadzono z Polski nawet 200 tys. dzieci.

Celem dziennikarskiego projektu było dotarcie do ofiar nazistowskiego procederu „wyławiania niemieckiej krwi”, opowiedzenie ich losów oraz towarzyszenie im w staraniach o odkrycie ukradzionej tożsamości.

Po prawie 1,5 roku przygotowań, 1 września 2017 r. na stronach portalu *Interia.pl* oraz *Deutsche Welle* rozpoczęła się publikacja artykułów w ramach akcji „Zrabowane dzieci/Geraubte Kinder”. Łącznie opublikowanych zostało ponad 50 artykułów tematycznych, historycznych, wywiadów i świadectw ofiar oraz dodatkowe materiały wideo i galerie zdjęć, a cały projekt był promowany w mediach społecznościowych. Publikacje te – według statystyk ruchu internetowego – dotarły do ponad 2 mln odbiorców.

Christoph Schwarz – sprawiedliwy z Fryburga

Inspirację do podjęcia akcji przez dziennikarzy *Interii* i *DW* stanowiła działalność Christopha Schwartz, historyka i nauczyciela z Fryburga (Freiburg), założyciela stowarzyszenia „Geraubte Kinder – vergessene Opfer”.

Schwarz walczył przed niemieckimi urzędami i sądami o uznanie za ofiary zbrodni dzieci uprowadzonych w czasach III Rzeszy i poddanych germanizacji. Szukał ofiar zniemczania, kompletował dokumentację, zorganizował objazdową wystawę pokazującą porwania dzieci podczas niemieckiej okupacji Europy.

To, co się wtedy działo, to była zbrodnia. Dla mnie jest to osobista sprawa, by te dzieci uznano za ofiary – mówił Schwarz w reportażu zamieszczonym w projekcie „Zrabowane dzieci/Geraubte Kinder”.

Anna Berezowska: Gdzie się urodziłam? Jak się naprawdę nazywam? Nic nie wiem

Anna to jedna z bohaterek publikacji o zrabowanych dzieciach. „Anna ma dziś 74 lata. Chyba 74...” – tak kończył się reportaż o historii Anny Berezowskiej.

Jak to jest, zastanawiać się przez 70 lat, kim się naprawdę jest? Jej data urodzenia jest umowna, miejsca urodzenia – również. Do Polski z austriackiego Öblarn odesłano ją w 1948 roku jako Annę Berezowską. Ale czy to jest Anna Berezowska?

Zyta Suś: Nie trzeba być zabitym, żeby umrzeć

Zyta Suś przeszła przez Kinderlager, obóz dziecięcy nazywany „małym Auschwitz”, w Litzmansdorf (Łódź w czasie niemieckiej okupacji). Uznana za nadającą się do zniemczenia przez placówki działające na rzecz Lebensborn w Bruckowice i Achen, trafiła do niemieckich rodzin w Rzeszy.

Po wojnie, jako sierota z Polski, została repatriowana do kraju. Chroniła swoją historię. Chciała na koniec życia odszukać grób swojej prawdziwej matki.

Alojzy Twardecki: Ja mam być Polakiem?

Alojzy Twardecki, Alfred von Hartmann, Alfred Binderberger – to tylko na pozór trzy różne osoby. Tak naprawdę to jeden chłopiec – niebieskooki, blondwłosy, zabrany polskiej rodzinie ze względu na „aryjski” wygląd.

Mieszkał szczęśliwie ze swoją nową niemiecką rodziną, gdy kilka lat po wojnie dotarł do niego list od prawdziwej matki, szukającej go przez te wszystkie lata. Minęło jeszcze kilka lat, zanim wrócił do Polski. Do matki, która przywitała go na peronie i czekała przez te wszystkie lata, aż wróci. Przyjechał tylko na wakacje, z obawami, że jedzie do kraju „tych brudnych ludzi”. Tu dowiedział się, że jego prawdziwy ojciec, oficer polskiego wojska, zginął w walce z Niemcami. Nie stał się przez to od razu Polakiem – zajęło mu to jeszcze kilka lat.

„Z niej już jest Niemka”. Historia rodziny Sowów

1 września 1943 r., za ukrywanie Żydów, Niemcy zamordowali Franciszkę i Józefa Sowów. Pięcioro ich dzieci wywieziono do Rzeszy na tułaczkę. „Wybierali nas jak ptaki z gniazda” – opowiadał Józef Sowa. Jedną z siostr, 7-letnią Jasię zabrano do zniemczenia. W 1965 r. Józef odnalazł Jasię – teraz Anitę. W Niemczech, pod Hanowerem. Napisał do niej: „Janko, jestem twoim bratem. Przeżyliśmy wojnę: ja, Irena, Piotr i Eugeniusz. Znaleźliśmy cię. Wróć do nas, do Polski”. Odpisała po niemiecku: „Nie wiem, czy mam jakąś rodzinę w Polsce. Ja jestem stąd, jestem Niemką”.

Spotykali się wiele razy. Utrzymują ze sobą kontakt. Rozmawiają po polsku. Józef ma ciągle nadzieję, że odzyska Jasię, że wróci tamta Jasia...

Hermann Lüdeking: Chodzi o to, by uznano, że byliśmy ofiarami

W 1942 roku pochodzący z Łodzi 6-letni Roman Roszatowski trafił do ośrodka Lebensbornu w Kohren-Sahlis w Saksonii. Był jednym z pierwszych dzieci, które przechodziły tam proces germanizacji – w duchu rozkazu szefa SS Heinricha Himmlera.

W Kohren-Sahlis z Romka zrobiono Hermanna i już po paru tygodniach można było go prezentować potencjalnym nowym opiekunom.

Hermann Lüdeking to pierwsza ofiara przymusowej germanizacji, która dzięki pomocy Christopha Schwarza wystąpiła do sądu o zadośćuczynienie.

Chodzi o to, by uznano, że byliśmy ofiarami. Zapomniano o nas – podkreślał.

Henryk Kowalczyk: Jakbym był sam na świecie

Marzec 1940. Ośmiotygodniowe niemowlę zostało przekazane przez opiekę społeczną szpitala w Dachau miejscowej rodzinie. Mały Heinrich dorastał z kilka lat starszą „siostrą” Fini. Przybrana niemiecka matka, Magdalena, troszczyła się o chłopca. Przez długi czas wysyłała też paczki żywnościowe do ojca dziecka. Polskiego ojca. Pewnego dnia paczka wróciła.

Po wojnie Henryk wrócił do Polski. Sierociniec, szkoła, studia, rodzina.

Pod koniec lat 80. odezwała się Fini. Napisała list, zaprosiła, żeby ją odwiedził. Kupił bilet, ale wtedy Fini poprosiła o odwołanie przyjazdu. Jej syn nie życzył sobie odwiedzin kogoś z Polski.

Henryk Kowalczyk ustalił, kim byli jego rodzice i jak znaleźli się w Niemczech. Tego pobytu nie przeżyli. Nikogo ze swojej rodziny – bliższej i dalszej – nie odnalazł. – Tak jakbym był sam na świecie – mówił, gdy z nim rozmawialiśmy.

Inżynier Zoglauer zabiera Liselotte

Liselotta Łukaszczyk urodziła się w 1941 r. w Gliwicach. Jej ojca Niemcy zastrzelili, a matkę wywieźli na roboty przymusowe do Rzeszy. Dziewczynka trafiła do Stacji Opieki nad Niemowlętami-Sauglingsheim w Bytomiu. Zadbali o to Jugendamt.

Stamtąd zabrał ją inżynier chemik Franz Josef Zoglauer. Dziewczynka – odtąd jako Maria Zoglauer – zamieszkała z nim oraz jego żoną Sidonią. W 1944 r. małżeństwo wywiozło ją ze Śląska. Ślad późniejszych poszukiwań prowadził do Czechosłowacji. Zdjęcia małej córki Łukaszczyków z obcą kobietą znalazł w starym mieszkaniu Zoglauerów drugi mąż mamy Liselotty.

Rodzina szukała dziewczynki po wojnie przez Polski Czerwony Krzyż (PCK) i Deutsches Rotes Kreuz. Ślad prowadził do Czechosłowacji. Rodzinę Zoglauerów zlokalizowano w okolicach Ostrawy. Jakiegokolwiek śladu po ciotce, której nigdy nie spotkała, wciąż szuka siostrzenica Liselotty.

To pokolenie już odchodzi. To ostatnia szansa, żeby usłyszeć ich głos

W 2018 r. ukazała się książka „Teraz jesteście Niemcami” (Wydawnictwo M), w której znalazły się reportaże o zrabowanych dzieciach, artykuły i wywiady z historykami stworzone podczas projektu „Zrabowane dzieci/Geraubte Kinder” oraz dodatkowe materiały, powstałe już po zakończeniu akcji. Książka przede wszystkim jednak ukazuje ludzkie historie osadzone w kontekście zbrodni, jaką było uprowadzanie dzieci

spełniających nazistowskie „kryteria rasowe” i ich przymusowa germanizacja. Autorzy opublikowanych reportaży i artykułów to Ewelina Karpińska-Morek, Agnieszka Waś-Turecka, Monika Sieradzka, Artur Wróblewski, Tomasz Majta i Michał Drzonek.

W 2020 r. ukazało się tłumaczenie tej książki na rynku niemieckim „Als wäre ich allein auf der Welt: Der nationalsozialistische Kinderraub in Polen” (Wydawnictwo Herder).

W dniach 21–22 listopada 2018 r. w Krakowie odbyła się zainspirowana projektem „Zrabowane dzieci/Geraubte Kinder” międzynarodowa konferencja naukowa „Rabunek i germanizacja polskich dzieci w czasie II wojny światowej”. Wzięli w niej udział naukowcy i specjaliści z Polski i Niemiec, dziennikarze i osoby zaangażowane w projekt „Zrabowane dzieci/Geraubte Kinder”, a przede wszystkim same ofiary rabunku i zniemczania, które podzieliły się z uczestnikami konferencji swoimi świadectwami. Konferencję zorganizowały Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie (Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń) oraz Instytut Pamięci Narodowej, przy wsparciu Interii.

W 2020 r. w niemieckiej telewizji odbyła się emisja filmu dokumentalnego „Kinderraub der Nazis. Die vergessenen Opfer”, zrealizowanego przez Elisabeth Lehmann (MDR) i Monikę Sieradzką (Deutsche Welle), dla którego punktem wyjścia stały się historie opowiedziane w ramach projektu „Zrabowane dzieci/Geraubte Kinder”.

„To pokolenie już odchodzi i za każdym razem, gdy trafiam na niezwykle historie takich osób, mam poczucie, że koniecznie muszę je zarejestrować, bo to ostatnia szansa” – mówiła współautorka filmu Monika Sieradzka.

Źródła i przydatne materiały:

Strona internetowa akcji „Zrabowane dzieci/Geraubte Kinder”:

<https://wydarzenia.interia.pl/raporty/raport-zrabowane-dzieci/artykuly>

Relacja z konferencji „Rabunek i germanizacja polskich dzieci w czasie II wojny światowej” wraz z zarejestrowanymi na wideo panelami dyskusyjnymi:

<https://ipn.gov.pl/pl/nauka/konferencje-naukowe/61882,Rabunek-i-germanizacja-polskich-dzieci-w-czasie-II-wojny-swiatowej.html>

Ewelina Karpińska-Morek, Agnieszka Waś-Turecka, Monika Sieradzka, Artur Wróblewski, Tomasz Majta, Michał Drzonek: „*Teraz jesteście Niemcami*”, Wydawnictwo M, Kraków 2018

Vertiuk Iryna (14 let), Studio PhotoKrok, Mykolaiv, Ukrajina

Katarzyna Jedynak

*Osudy obyvatel Michniowa – obětí německé pacifikace venkova
z 12. a 13. července 1943*

...byly zavražděny všechny mé děti, sestra, matka, bratři...

Na území současného Polska se nachází nejméně 817 obcí, kterých se v letech 1939–1945 dotkly různé formy represí. V rámci území Druhé Polské republiky (II Rzeczpospolita Polska), tedy včetně tzv. Kresů (východní pohraničí), může počet těchto obcí dosahovat až 4,5 tisíce. Němečtí a sověští okupanti zavedli systém, jehož cílem bylo ekonomické vykořisťování země, potlačení národního života a ovládnutí veškerých oblastí činnosti jejích obyvatel. Podstatou tohoto systému bylo řízení země pomocí stupňovaného teroru. Klasickým příkladem tohoto postupu byl polský venkov. Teror sílil mimo jiné v době, kdy byla prováděna zesílená sabotáž povinných dodávek, když se obyvatelé stavěli na odpor proti odvezení na nucené práce do třetí říše nebo když byly podnikány iniciativy na pomoc Židům. Ostré represe byly namířeny také na lidi zapojené do ozbrojeného boje a politické činnosti v rámci Polského podzemního státu. Jednou z nejbrutálnějších forem represí vůči venkovskému obyvatelstvu byly pacifikace obcí. Ty spočívaly ve vyvražďování obyvatel, obvykle bez ohledu na věk a pohlaví, v krádežích majetku a ničení zástavby. Dotkly se stovek vesnic a desítek tisíc lidí. Za každou takovou akci se skrývá příběh poznamenaný utrpením: průběh tragických událostí, osudy obyvatel zpacifikovaných vesnic a pokusy o obnovu po pacifikaci. Polské obyvatelstvo bylo rovněž obětí ukrajinských a litevských nacionalistů.

Zločinu, který se stal v Michniowě v červenci 1943, bylo v odborné literatuře věnováno mnoho pozornosti a zájmu. Toto téma se stalo v menší či větší míře předmětem četných populárně-naučných,¹ odborných² i publicistických³ spisů, konferencí⁴ a diskusních panelů⁵ i kulturních událostí (např. muzejních expozic).⁶ Badatelé se tímto tématem zabývali formou historických úvah, poezie⁷ a dokonce filmů.⁸ Tragédie nevinných vesničanů se stala součástí monografií o osudu venkovanů

¹ T. Domański, A. Jankowski, *Represe niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011; L. Kaczanowski, T. Obara, *Pacyfikacja Michniowa. Szkic o dziejach wsi pod niemiecką okupacją*, Kielce 1986; L. Kaczanowski, *Działalność 62. zmotoryzowanego plutonu żandarmerii na Kielecczyźnie*, Kielce 1973; *Zapisy Terroru*, t. 3: Okupacja niemiecka w dystrykcie radomskim, Warszawa 2018.

² *I nie widziałem ich więcej wśród żywych...* Pacyfikacja Michniowa 12–13 lipca 1943 r. w dokumentach i relacjach, wstęp i oprac. T. Domański, Kraków 2013; *Terror hitlerowski na wsi kieleckiej*. Wybór dokumentów źródłowych, [w:] „Rocznik Świętokrzyski” 1988, t. 15, s. 168–180.

³ W. Krogulec, *Dolina śmierci (mord w Michniowie) 40 lat temu*, [w:] „Za Wolność i Lud” 1983, nr 29, s. 7; L. Popiel „Antoniewicz”, *Odwet za Michniów*, [w:] „Wrocławski Tygodnik Katolików” 1963, nr 28, s. 1–4; D. Biela, *Śmierć w płomieniach*, [w:] „Zielony Sztandar” 1969, nr 24, s. 7; A. Domagalski, *Rola ruchu spółdzielczego w budowaniu pamięci o martyrologii wsi polskich*, [w:] „Kurier Kielecki” (dodatek do „Echa Dnia”) 2013, nr 19, s. 12.

⁴ Materiały z konferencji: *Martyrologia i eksploatacja wsi pod hitlerowską okupacją* (Utrpení a vykořisťování venkova za nacistické okupace), Kielce 1989; konference Wíeś polska między dwoma totalitaryzmami (Polský venkov mezi dvěma totalitami) proběhla 22.–23. července 2007 v Rzeszově; populárně-vědecká konference Wíeś polska pod okupacją niemiecką (Polský venkov za německé okupace), pořádaná v rámci oslav 75. výročí pacifikace Michniowa a Dne boje a utrpení polského venkova, se konala 12. 6. 2018 v Kielcích.

⁵ Historická debata při propagaci publikace *Zapisy Terroru*, 3. díl: Okupacja niemiecka w dystrykcie radomskim (Německá okupace v radomském distriktu), Varšava 2018.

⁶ Například výstavy prezentované v pobočce Muzea kieleckého venkova, Památníku utrpení polského venkova v Michniowě: E. Kołomańska, K. Jedynak, *Michniów 1943. Zbrodnia bez przedawnienia (Michniów 1943. Nepromlčený zločin)*, 2012; K. Jedynak, *Mauzoleum Pamięci* (2015). Michniowska tragédie byla také součástí výstav Institutu národní paměti, např.: S. Piątkowski, A. Kutkowski, *Bądźcie bez litości. Polityka okupacyjna władz niemieckich wobec ludności polskiej w dystrykcie radomskim (Okupační politika Německa vůči polskému obyvatelstvu v radomském distriktu)* [kat. vyst.], pobočka Institutu národní paměti v Radomí, Radom 2009.

⁷ R. Miernik, *Pieśń o Michniowie*, Łódź 1971; *Partyzanckim szlakiem. Pamięci Michniowa*, oprac. R. Miernik, Kielce 1990; Zbiór tomików poezji autorstwa Katarzyny Jasztal w zbiorach Muzeum Wsi Kieleckiej.

⁸ *203 Sprawiedliwych*, film w reż. Wojciecha Gębskiego z 1978 r.

v širším kontextu, například v souvislosti s činností v rámci Polského podzemního státu⁹, vyhlazováním¹⁰ a ekonomickým vykořisťováním polské populace.¹¹ Dramatické příběhy michniowských obětí, jež trpěly v důsledku německé krutosti, rovněž iniciovaly rozvoj memoárové literatury.¹²

Základní publikací, která popisuje průběh pacifikace vesnic, je práce Longina Kaczanowského s názvem *Zkása Michniowa (Zagłada Michniowa)*.¹³ Tato kniha vycházela především ze závěrů Okresní komise pro vyšetřování nacistických zločinů v Kielcích, které předsedal soudce Andrzej Jankowski.¹⁴ Díky činnosti Památníku utrpení polského venkova v Michniowě (Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie), který je pobočkou Muzea kieleckého venkova, mohly vyjít nové publikace věnované pacifikaci venkova.¹⁵

Studiem poznatků týkajících se problematiky tragických osudů obyvatel pacifikovaných obcí včetně Michniowa se zabývá internetový portál Utrpení polského venkova (Martyrologia Wsi Polskich). Na tomto portálu byly umístěny odborné práce podané populárně-naučným způsobem a obohacené tematickými fotogaleriemi,¹⁶ aby bylo možné přiblížit širší skupině zájemců těžkou tematiku utrpení obyvatel polského venkova za druhé světové války.

Obec Michniow leží na okraji západní části Siekierzyńských lesů, na úpatí vrchu Kamień Michniowski na trase Skarżysko-Kamienna – Bodzentyn, ve skarżyském okrese Svatokřížského vojvodství. Koncem třicátých let 20. století obec měla asi 600 obyvatel, zejména zemědělců a zaměstnanců místních podniků (pily v Berezowě a Státní muniční továrny města Skarżysko-Kamienna).¹⁷ Během meziválečných dvaceti let došlo v obci k rozvoji organizací a společensko-hospodářského spolku (Związek Strzelecki „Strzelec“, Koło Gospodyń Wiejskich, Ochotnicza Straż Pożarna a Żeńska Drużyna Samarytańsko-Pożarnicza) i církevních organizací (Młodzieżowa Akcja Katolicka parafii Wzdół).

V srpnu 1939 bylo několik mužů z Michniowa mobilizováno do polské armády, v níž se zúčastnili obranné války. Několik obyvatel Michniowa zemřelo, nebo bylo těžce raněno v bojích na předměstí Varšavy a v pevnosti Modlin. Za těchto okolností zahynul například Mieczysław Kowalik. Władysław Wikło a Jan Materek se dostali do německého zajetí (byli odvezeni do třetí říše, kde pracovali jako nuceně nasazení). Józef Dulęba, syn Walentyho, byl vojákem 4. pěšího pluku Legionů a účastnil se obrany

⁹ C. Chlebowski, *Pozdrówcie Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 1968; idem, *Cztery z tysiąca*, Warszawa 1983; W. Borzobohaty, „Jodła”. Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK 1939–1945, Warszawa 1988; B. Hillebrandt, *Partyzantka na Kielecczyźnie 1939–1945*, Warszawa 1970; L. Dobroszycki, M. Getter, *Działania Urzędu Komendanta Policji Bezpieczeństwa w Radomiu w zakresie zwalczania ruchu oporu*, [w:] „Najnowsze Dzieje Polski” 1960, t. 4, s. 26–52.

¹⁰ J. Fajkowski, *Wies w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1972; J. Fajkowski, J. Religa, *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981; A. Jankowski, *Hitlerowski terror na wsi kieleckiej ze szczególnym uwzględnieniem 1943 roku*, Kielce 1973; T. Obara, S. Durlej, *Męczeństwo i pamięć*, Kielce 2001; J. Gmitruk, L. Kaczanowski, *Pląły niebo i ziemia*, Warszawa–Michniów 1998; *Represje wobec wsi i ruchu ludowego*, t. 3: (1939–1945). Wies polska między dwoma totalitaryzmami, red. J. Gmitruk, E. Leniart, Warszawa 2009.

¹¹ C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979; C. Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*. Studia, Warszawa 1961.

¹² *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej w latach 1939–1945*. Wspomnienia, pamiątki i relacje, oprac. S. Durlej, J. Gmitruk, Kielce–Warszawa 2008; T. Obara, *Dziennik z Wykusu*, Kielce 1989; L. Popiel „Antoniewicz”, Zgrupowania partyzanckie AK „Ponury”, cz. I, [w:] „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1988, nr 3, s. 230–232; M. Świderski, *Wśród lasów wertepów*, Warszawa–Kraków 2015; W. Krogulec, *I dziecko przez sen zapłacze*, [w:] „Słowo Ludu” 1985, nr 1359, s. 4–5.

¹³ L. Kaczanowski, *Zagłada Michniowa*, Warszawa 2013.

¹⁴ Przykładowo: A. Jankowski, *Sprawozdanie z wyników śledztwa w sprawie pacyfikacji Michniowa*, [w:] *Terror hitlerowski na wsi kieleckiej*. Wybór dokumentów źródłowych, [w:] „Rocznik Świętokrzyski” 1988, t. 15, s. 166–176.

¹⁵ E. Kołomańska, *Michniów. Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich*, Kielce 2010.

¹⁶ www.martyrologiawsi.polskich.pl (dostęp: 20 października 2021 r.).

¹⁷ Archiwum Państwowe w Kielcach, *Spis planów parcelacyjnych*, sygn. 1631, b.p.; sygn. 1633, b.p.; *Akta gminy Suchedniów*, sygn. 144, b.p.

polské enklávy na Westerplatte. Michniow rychle dostihla válečná realita. Ještě v září 1939 byli obyvatelé Michniowa svědky bojů polských jednotek proti Němcům, kteří postupovali od Kielců. První nepřátelští vojáci se v obci objevili 8. září 1939. Zničili budovu školy. Spolu s ukončením válečných akcí bylo území Druhé Polské republiky rozděleno mezi třetí říši a Sovětský svaz. Území podléhající Německu si Němci rozdělili na dvě části: Západní území byla připojena ke třetí říši (vojvodství Pomořské, Slezské a Poznaňské – Povartí, Lodžské s Lodží, Suvalsko, severní a západní část Mazovska a západní části vojvodství Krakovského a Kieleckého). Území začleněná do třetí říše měla podle předpokladů okupanta mít v podstatě německý charakter. Němci obyvatelům zakázali používat polštinu a zrušili polské školství. Poláci byli zbaveni vedoucích funkcí, majetku i nemovitostí. Část polského národa byla brutálním způsobem vysídlena.¹⁸ Lidé byli nejprve deportováni do tranzitních a sběrných táborů, poté byli v dobytčích vagónech převáženi na území Generálního gouvernementu.¹⁹ Tam byli odesláni do shromažďovacích center a poté byli ubytováni v místních bytech a na statcích. Obyvatelé Michniowa poskytl podobně jako obyvatelé dalších vesnic v okolí ubytování několika lidem, kteří byli vysídleni z Povartí.

Na zbývajícím území Němci vytvořili Generální gouvernement, rozdělený na čtyři distrikty (1. srpna 1941 byl ustanoven ještě další, Haličský distrikt). Podle německých plánů měl GG plnit funkci jakési zásobárny pracovní síly a hospodářských zdrojů pro třetí říši. Proto také bylo vzdělávání omezeno na minimum a byly zavedeny restriktivní příkazy směřující k úplnému ovládnutí všech oblastí činnosti občanů a k ekonomicko-hospodářskému vykořisťování (např. systém povinných dodávek).²⁰ Po zřízení německé okupační správy se Michniow ocitl na území Generálního gouvernementu, v Radomském distriktu, kieleckém okrese.

Když vojenské orgány předaly okupované polské území německé civilní správě, bylo polské obyvatelstvo vystaveno dalším represím. Ke způsobům zastrasování obyvatel za německé okupace patřily lapanky (chytání civilistů), zatýkání, popravy, deportace do pracovních, trestních a koncentračních táborů. Německý okupant nejprve atakoval vedoucí sféru, která by se mohla stát základem odporu proti třetí říši, tedy široce chápanou inteligenci (duchovenstvo, učitele, lékaře, vědce, záložní důstojníky, společensko-kulturní činovníky, představitele správní a vládní sféry Druhé Polské republiky). Němci měli v úmyslu zničit národní identitu Poláků, kterou podle nich zosobňovaly intelektuální a společenské elity. Předpokládali, že spolu s likvidací inteligence zmizí i národní uvědomění. Tímto způsobem se zbytek občanů promění v pasivní společnost, která bude sloužit pouze jako nekvalifikovaná pracovní síla. Na anektovaném území Němci zahájili akce „Tannenberg“ a „Intelligenzaktion“. V GG to byla obdobná akce „AB“. V rámci této operace Němci své oběti popravovali, nebo je posílali do koncentračních táborů.²¹

¹⁸ J. Fajkowski, *Wies w ogniu...*, s. 15.

¹⁹ U příležitosti vysídlovacích akcí nezdávka docházelo k nárazovému zabíjení a popravám. K takové situaci došlo 29. června 1940 v pohraničním pásmu v obci Gajęcice (okr. Pajęczno). V rámci vysídlení byli zastřeleni tři lidé. Poláci zbavení svého majetku si mohli s sebou vzít obvykle to, co byli schopni unést. Ve statcích museli nechat stály i živý inventář, v domech všechno vybavení. Do nemovitostí, které po sobě zanechali, byly umístěny osoby německé národnosti pocházející z pobřeží Baltského moře, ze SSSR, a dokonce i od Černého moře. Například v obci Brzeźnica bylo z 2 128 domácností vysídleno asi 1 800. Ty se pak staly majetkem padesáti Němců z Volyně a Besarábie. Zdroj: A. Kosowska: *Dzieje Radomska w okresie Drugiej Wojny Światowej*. Częstochowa 2011, s. 80.

²⁰ J. Fajkowski, *Wies w ogniu...*, s. 17.

²¹ J. Piętrzykowski, *Hitlerowcy przed sądem w Częstochowie*, Katowice 1964, s. 48–56.

Julian Materek, učitel ze Złotkowa v Poznaňském vojvodství, se vrátil do rodného domu v Michniowě, když utíkal před dalšími represivními akcemi na území připojeném ke třetí říši. Po něm přijel Hieronim Błaszkowski, který byl tajemníkem na obecním úřadě v Kleczewě. V té době používal falešné jméno Franciszek Kaczmarek. V obci se objevil i ředitel školy v Złoczowě s manželkou – Feliks Fagasiński a Władysława Fagasińska, kteří přijali jméno Daniłowski, a sestry Irena Kampf a Julianna Milde. Útočiště před okupační realitou v Michniowě hledala také rodina Antoniho Frankeho z obce Skarżysko-Kamienna, který přijel, protože nechtěl pracovat v Němci okupované skarżyské muniční továrně, v té době přejmenované na HASAG. Pravděpodobně si myslel, že na venkově bude snazší přežít válku, proto se s manželkou a malou dcerou usadil v Michniowě. Tuto obec si zřejmě vybral právě z toho důvodu, že před válkou pracoval ve Státní muniční továrně v Skarżysku-Kamienné, odkud se znal s mnoha obyvateli Michniowa.²²

Spolu s organizováním struktur Polského podzemního státu a stále se zvyšujícím počtem lidí zapojených do konspirační činnosti na celém území GG začalo docházet k popravám lidí angažovaných v odbojové činnosti. Druhá polovina roku 1942 znamenala obrat německé politiky ve vztahu k obcím v GG. Teror se stal základní metodou vládnutí a byl hlavním nástrojem ničení skupin polského obyvatelstva, které byly pro třetí říši nebezpečné. Zostření represí německého okupanta vůči polskému obyvatelstvu souviselo s preventivními a zastrašovacími akcemi proti obyvatelům venkova, kteří pomáhali partyzánským jednotkám. Od jara 1943 Němci začali více používat nejbrutálnější způsob represí vůči obyvatelům polských obcí, totiž pacifikaci. Represivní akce byly mnohem brutálnější a krutější. Stále častěji umírali nejen lidé podezřelí ze zapojení do polského odboje a členové jejich rodin, ale také přihlížející a náhodné osoby.²³

Obyvatelé Michniowa se navzdory represím zapojili do konspirace. V obci byla zřízena základna Zemské armády (Armia Krajowa, AK) s tajným názvem „Kuźnia“. Jedním z jejích zakladatelů byl občan Michniowa, podporučík Hipolit Krogulec „Poldek“, „Albiński“ (důstojník 4. p. pl. Leg. z Kielců). V konspiraci působil již od konce roku 1939, měl mimo jiné funkci šéfa „Kedywu“ (organizační jednotka Zemské armády) v radomsko-kieleckém okrese. Začátkem roku 1943 bylo do konspirační činnosti zapojeno již asi 40 osob. Materiál a zbraně byly uloženy v domě Władysława Materka. Do této činnosti se zapojili i jeho čtyři synové.²⁴

V listopadu 1942 se do Michniowa dostali „cichociemni“, tedy výsadkáři Zemské armády: poručík Eugeniusz Kaszyński „Nurt“, podporučík Waldemar Mariusz Szwiec „Robot“ a podporučík Antoni Jastrzębski „Ugór“. Dne 26. února 1943 provedla skupina šestnácti vojáků pod velením ppor. „Robota“ diverzní akci v místě Góra Baranowska, v oblasti Skarżysko-Kamienna. Byli to výhradně členové konspirace z Michniowa. Cílem akce bylo získat prostředky na odbojovou činnost. Akce byla úspěšná.

²² Jolanta Franke Cholewińska, Skarżysko-Kamienna, 20.03.2012 r., K. Jedynak.

²³ J. Fajkowski, *Wież w ogniu...*, s. 19; T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie...*, s. 159–220.

²⁴ M. Jedynak, *Robotowcy 1943*. Monografia II Zgrupowania Zgrupowań Partyzanckich AK „Ponury“, Końskie 2007, s. 53–55.

V červnu 1943 se do okolí Kielců dostal „cichociemny“ poručík Jan Piwnik „Ponury“, „Donat“. Ve Svatokřížských horách zorganizoval partyzánskou skupinu Zemské armády „Ponury“ v počtu asi 300 vojáků. Součástí jednotky byli také obyvatelé Michniowa. Samotná obec se stala zázemím pro tuto nově vzniklou jednotku.²⁵ O měsíc později se odbojová činnost obyvatel Michniowa stala záminkou pro pacifikaci obce. V roce 1943 byla jedním z cílů německých okupantů snaha potlačit konspiraci a omezit aktivitu partyzánských oddílů. Tohoto cíle chtěli dosáhnout organizovanými hony na partyzány a zastrasováním civilního obyvatelstva, které bylo oporou pro polské vojáky. V důsledku toho Němci za použití síly a brutality zavedli v oblasti Svatokřížských hor permanentní teror. Proto také došlo k sérii německých represivních akcí namířených proti obyvatelům kieleckých vesnic. Jejich vyvrcholením byla pacifikace Michniowa.

Rozhodnutí o osudu Michniowa padlo v Radomi 8. července 1943. Tam se konala schůzka, při níž byl přijat akční plán. V předvečer pacifikace do vesnice přijeli němečtí důstojníci a provedli průzkum. Do akce byly nasazeny podjednotky III. praporu 17. policejního pluku SS, 22. policejního pluku SS a zástupci Schutzpolizei (Říšská ochranná policie) z obcí Ostrowiec Świętokrzyski a Starachowice. Pravděpodobně se v Michniowě objevily i jednotky z obce Skarżysko-Kamienna a strážní formace z Częstochowé. Spolu s policií a četnictvem přijeli pravděpodobně i zástupci gestapa (tajná státní policie). Jejich úkolem byl úvodní výslech osob podezřelých ze spolupráce s partyzány. Z důstojníků byli v Michniowě přítomni: Adalbert Mayer, Gustaw Biel, Gerulf Mayer, Otto Büssing a Wolfgang Rehn. Příslušníkům gestapa z Kielců zřejmě vydal rozkaz k pacifikaci Michniowa šéf kielecké jednotky Sicherheitspolizei (bezpečnostní policie), SS-Hauptsturmführer Karl Essig. Na místě v Michniowě byl rovněž přítomen SS-Hauptsturmführer Adolf Feucht – ten byl zodpovědný za represivní akce v Radomském distriktu. Jak se podařilo zjistit Andrzej Jankowskému, soudci Okresní komise pro vyšetřování nacistických zločinů v Kielcích, s velkou pravděpodobností se v Michniowě nacházeli také Otto Röde, Wilhelm Gesewisch a Meise.²⁶

Pacifikace z 12. července 1943 byla organizačně promyšlená, připravená a provedená přesně podle plánu. Michniow byl obklíčen dvojitým prstencem četnických jednotek. Němci měli tzv. proskripční seznamy, které obsahovaly osobní údaje lidí podezřelých z konspirace. Četníci se rozdělili na několik skupin, vstoupili do každého domu a legitimovali jeho obyvatele. Zatčení muži byli vyvedeni na ulici a odvedeni do čtyř stodol ve vesnici, které patřily Władysławu Dulębovi, Wawrzyńci Gilovi, Antonimu Grabińskému a společně Bolesławu Bielovi a Władysławu Wątrobińskému. Budovy byly polity benzínem a zapáleny. Zároveň jedna ze skupin četníků odešla do hájovny, kde bydleli Władysław a Stanisław Wikłowi se svými sedmi dětmi. Budova se nacházela nad vesnickou zástavbou hned vedle okraje lesa ze strany od Suchedniowa. Němci zastřelili nejdříve děti (ve věku od 5 do 15 let) a poté Wikłovu manželku. Po popravě byla hájovna vypálena. Hajný Wikło spolu se dvěma staršími syny zemřel zřejmě v jedné ze stodol ve vesnici.

²⁵ Szerzej: C. Chlebowski, *Cztery z tysiąca*, Warszawa 1983; idem, *Pozdrowcie Góry. Świętokrzyskie*, Warszawa 2017; Dokumenty do dziejów Zgrupowań Partyzanckich AK „Ponury”, wstęp, wybór i oprac. M. Jedynak, Kielce–Kraków 2014; idem, *Robotowcy 1943...*; idem, Władysław Wasilewski „Oset”, „Odrowąż” (1921–1943). Harcerski instruktor i partyzancki dowódca, Kielce 2016; M. Jedynak, W. Königsberg, Sz. Mróz, Pułkownik Jan Piwnik „Ponury”, Warszawa 2013; W. Königsberg, Droga „Ponurego”. Rys biograficzny majora Jana Piwnika, Warszawa 2014; H. S. Zawadzki, U boku „Ponurego”, Toruńczyk Waldemar Śzwiec ps. „Robot” – bohater Kieleccyzny, Toruń 1992.

²⁶ A. Jankowski, *Sprawozdanie z wyników śledztwa...*, [w:] *Terror hitlerowski na wsi...*, s. 166–176.

Zároveň s těmito událostmi četníci poblíž školy na tzv. Wygoně shromáždili skupinu osmnácti mužů do řady. Jeden z důstojníků se každého zeptal na jméno a kontroloval, zda jsou jeho osobní údaje na seznamu. Pokud ano, byl dotyčný okamžitě usmrcen výstřelem do týla – takto zemřel například Jan Dulęba. Zato Józef Dupak se zachránil, protože Němci jeho zničené ruce považovali za důkaz těžké práce na statku, což mělo vyloučit příslušnost k odboji.²⁷ Během pacifikace bylo za různých okolností zastřeleno více než deset lidí.

Četníkům se při prohledávání vesnice nepodařilo zatknout partyzána „Ponureho“ – Juliana Materka „Szacha“, který byl v té době v Michniowě a skrýval se na půdě školy, ve které spal. Nestrávil noc doma, protože kvůli zapojení do odbojové činnosti nechtěl svou rodinu vystavovat nebezpečí. Ráno, když se probudil, byl již Michniow obklíčen. Ze školní půdy pozoroval události, které v obci probíhaly. Když do školy přišly ženy s dětmi, ukryl se mezi nimi a Němci ho nepoznali. Po ukončení pacifikace našel Julian Materek doma ostatky své matky a bratra. Poté odešel na pilu v Suchedniowě pro rakve. Noc strávil u své rodiny, ale nevěděl, že tou dobou v jedné ze stodol zemřel i jeho otec Władysław Materek.

Během prvního dne pacifikace bylo zatčeno a převezeno do Kielců deset lidí. Byl mezi nimi i Kazimierz Krogulec. Němci ho odvedli z domova na dvůr Teofila Materka. Cestou byl Krogulec svědkem zastřelení Waleriana Krogulce, Jana a Antoniho Gołębiowských a Wiktora Witolda Materka. V domě Teofila Materka byli Krogulec při výslechu surově zbit dvěma Němci v uniformách SS. Pravděpodobně to byli Otto Büssing a Wolfgang Rehn. Poté Krogulce odvedli na kraj lesa u cesty do Suchedniowa, odkud byl odvezen do věznice v Kielcích.

Na cestě do práce byl zatčen Bogdan Materek. Protože měl doklady lesního dělníka, myslel si, že stráž v lese ho pustí. Byly mu odebrány doklady, náradí a měl si lehnout do příkopu u silnice. Tam viděl, jak Němci bijí hajného Władysława Wikla a lesníka Szczepana Arendarského. Také slyšel, jak jsou biti Teofil Materek a Feliks Daniłowski, resp. Fagasiński. Četníci pověřili Bogdana a Jana Materkovy, aby přenesli těla bratrů Gołębiowských do domu Teofila Materka, a pak aby budovu zapálili. Oba Materkovi byli nákladním autem převezeni do Kielců. Spolu s Bogdanem Materkem byli mezi zatčenými: Kazimierz Krogulec, Władysław Krogulec, Antoni Materek, Jan Materek, Teofil Materek a jeho žena Zofia, Feliks Daniłowski, resp. Fagasiński, a jeho manželka Władysława a Piotr Charaszynowicz.²⁸

Nejprve byli všichni převezeni do budovy německé policie v ulici Leśna, kde byli vyslýcháni. Poté se dostali do vězení v ulici Zamkowa. Kazimierz Krogulec byl umístěn do cely s Feliksem Daniłowským, resp. Fagasińskim. Vězně zadržené v Michniowě měli na starosti SS-Oberscharführer Damian Linz, SS-Unterstrumführer Sibiller a SS-Sturmscharführer Herman Weinhub. Po dvou týdnech byli všichni vězni převezeni do koncentračního tábora Auschwitz. V transportu se Kazimierz Krogulec setkal s dalším obyvatelem Michniowa, kterým byl Wiktor Wikło, protože při pacifikaci v obci nebyl. Němci ho zatkli na pracovišti, převezli do kieleckého vězení a poté do koncentračního

²⁷ Kazimiera Grzywacz, Michniów, 6.01.2013, K. Jedynak; *Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie* (dalej: OKSZpNP Kr), sygn. S9/09/Zn, Akta śledztwa ws. pacyfikacji Michniowa 12 i 13. 07. 1943 r. (dalej: sygn. S9/09/Zn), Protokół przesłuchania świadka Józefa Dupaka, Michniów, 4.07.1968, k. 136–137.

²⁸ Ibidem, Protokół przesłuchania świadka Bogdana Materka, Kielce, 10.07.1973, k. 145–148.

tábora Auschwitz. Jediný, kdo byl propuštěn, byl Władysław Krogulec. Pobyt v táboře přežili pouze Bogdan Materek, Kazimierz Krogulec a Zofia Materek. Až po válce se ukázalo, že žádné z jejich dětí (ve věku od 15 měsíců do 8 let) se nezachránilo.²⁹

Německé plány ekonomického využití okupovaných území předpokládaly využití obyvatelstva jako levné pracovní síly. Kvůli nezájmu o dobrovolnou práci ve třetí říši byl zahájen nábor s použitím fyzické síly a méně často i ekonomického tlaku. Za vyhýbání se odjezdu hrozila konfiskace majetku, vězení nebo umístění v pracovním nebo koncentračním táboře, či dokonce smrt. Deportované venkovské obyvatelstvo (včetně dětí) pracovalo téměř ve všech odvětvích německé ekonomiky (v zemědělství, průmyslu, stavebnictví, řemeslech a službách).³⁰ Výše uvedené faktory pravděpodobně byly základem deportace osmnácti žen z Michniowa, které byly poslány na nucené práce do třetí říše.³¹ Patřila k nim i Wacława Materek (Stępień). Ráno 12. července odešla z domova, aby se pod záminkou návštěvy zubního lékaře dostala z vesnice. Podobně to provedl její otec Władysław Materek, který tvrdil, že nese povinnou dodávku mléka do Suchedniowa. Oba byli zadrženi na kraji lesa u cesty do Suchedniowa. Žena viděla, jak jejího otce strkají do nákladního auta a odvázejí do vesnice. Všem zatčeným ženám Němci přikázali nastoupit do jednoho nákladního auta a zavezli je do kieleckého Arbeitsamtu (úřad práce). Tam pro ně připravili doklady k odjezdu do třetí říše. Pouze jedna z nich zůstala na území GG. Byla to Wacława Materek. Vybral si ji důstojník německého četnictva Oberleutnant Gustaw Biel na pomoc v domácnosti. Pracovala u něj (nejprve v Kielcích, poté v Częstochowě) do podzimu 1944, kdy se jí podařilo utéct. Když pobývala v jeho bytě, dozvěděla se, že Biel byl během pacifikace Michniowa v jejím domě.³²

Na území třetí říše byla většina žen umístěna v zemědělských provozech v Dolním Sasku. Anna Magdziarz (Karyś) se dostala na německý statek a pracovala na poli a u dobytka.³³ Část obyvatel Michniowa odvezli na práce v průmyslových závodech – Daniela Materek (Wiśniewska) pracovala v německé továrně na porcelán v obci Jaworzyna Śląska (Porzellanfabrik Königszelt).³⁴

Po odjezdu Němců z Michniowa se do obce dostali partyzáni oddílu „Ponury“. Chtěli se pomstít a vydali se do prostoru železniční zastávky Podłazie. Zastavili spěšný vlak na trati Varšava – Krakov. Podle různých odhadů mělo při této akci zemřít až 180 německých pasažérů vagónu „Nur für Deutsche“ (pouze pro Němce), zejména vojáků. Podle některých zdrojů rozhodla o pacifikaci organizované Němci 13. července 1943 souhra událostí (předchozí pacifikace a následné odvetné akce). Jiné zdroje se zmiňují o nápisu „Za Michniów“ na boku jednoho z vagónů ostřelovaného vlaku. Měl to být pro okupanty jasný signál, že takovou krutost vůči civilnímu obyvatelstvu nenechají vojáci Polského podzemního státu bez reakce.

²⁹ Ibidem, Protokół przesłuchania świadka Zofii Sobek z d. Materek, Michniów, 26.04.1968, k. 45–47.

³⁰ J. Pietrzykowski, *Łowy na ludzi*. Arbeitsamt w Częstochowie, Katowice 1968, s. 16–20.

³¹ Do kieleckého Arbeitsamtu byly odvezeny mimo jiné tyto osoby: Alfreda Banaczowska (Sztaniec), Janina Gil (Dziewięcka), Celina Gruba (Łutczyk), Irena Gruba (Hamera), Michalina Kowalik (Bukowska), Weronika Krogulec (Jandula), Anna Magdziarz (Karyś), Antonina Materek (Morawska), Daniela Danuta Materek (Wiśniewska), Michalina Materek (Materek), Wacława Materek (Stępień), Wiktora Materek, Zofia Materek, Celina Miernik (Strachowska), Adela Obara (Gryzmulowicz), Zofia Rynkowska (Orlińska), Halina Szampruch (Chomętowska) a Irena Wątrobińska (Szubert). Viz: E. Kołomańska, op. cit., s. 24.

³² OKSZpNP Kr, sygn. S9/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Wacławy Stępień z d. Materek, Kielce, 21.08.1968, s. 25–27.

³³ Anna Karyś z d. Magdziarz, Michniów, 6.08.2012, K. Jedynak.

³⁴ Daniela Wiśniewska z d. Materek, Michniów, 17.07.2012, K. Jedynak.

Dne 13. července 1943 Němci nejprve obec neobklíčili, ale přiblížili se k Michniowu ze západu (od polí a od Ostojoŵa) a ostřelovali domy z návrší. Druhá skupina četníků přešla na kraj lesa, aby znemožnila únik z vesnice ze strany od Suchedniowa. Až v další fázi byla odříznuta úniková cesta od Wzdołu. Vzhledem k tomu, že vesnice nebyla ihned obklíčena, podařilo se několika lidem utéct. Na rozdíl od předchozího dne nepřišli četníci nikoho zatknout. Místo toho systematicky obcházeli všechny domy a tam zabíjeli lidi, které potkali, hlavně ženy a děti. Cílem akce bylo vyvraždění osob, které se v obci nacházely.

Části obyvatel se podařilo před Němci ukrýt. Když četníci přišli do vesnice, tak Piotr Wikło, který první den pacifikace přišel o dva dospělé syny (Julian a Feliks, 22 a 19 let), okamžitě své rodině nařídil uprchnout. Sám zůstal doma, aby se zorientoval, co se děje v obci. Po prvních výstřelech se také rozhodl pro útěk do lesa. Němci na něj vypálili sérii výstřelů, ale netrefili se.

Adolf Morawski předpokládal, že Michniow byl zpacifikován kvůli podpoře partyzánů. Domníval se proto, že cílem německé štvance 13. července jsou opět muži. Žena Florentyna jej ukryla do hnoje ve stodole. Když uslyšel, že budova hoří, vylezl z úkrytu a z vesnice utekl. Pacifikaci přežil. Jeho žena a syn ale takové štěstí neměli, protože byli v domě zastřeleni.³⁵

Jan Materek byl také přesvědčen, že Němci opět přišli pro muže, takže řekl své ženě, aby zůstala s dětmi doma, a sám utekl do lesa. Výstřely ho nezasáhly a z pacifikované vesnice se dokázal dostat. Janova žena Bronisława zůstala doma i se dvěma syny (15 a 9 let), neterí (15 let) a vnučkou (3 roky). Toho dne přišla o téměř všechny své blízké: „Viděla jsem, jak četníci chodí za lidmi do jejich domů. Potom byly slyšet výstřely, četníci vyšli na dvůr a zapálili dům a hospodářské budovy. Viděla jsem, jak před zapálením budovy vyvádějí ven krávy a koně, nějaké oblečení a lepší vybavení. V tu chvíli jsem pochopila, že máme všichni zemřít.“³⁶ Uvnitř budovy do nich jeden z četníků začal střílet ze samopalu. Ona a její mladší syn byli těžce zraněni, další dvě děti zemřely. Po odchodu Němce se žena s dítětem dostala z domu do zahrady. V Suchedniowě se o ně postarali lékaři Witold Poziomski a Józef Dziurzyński. Tito lékaři měli v péči také těžce zraněnou Annu Lorens. Když 13. července přišli Němci do Michniowa, bylo v jejím domě několik žen a nezletilé děti. Nikdo kromě ní nepřežil. I přes zranění se jí podařilo z domu dostat. Do konce života ale trpěla parézou končetin.³⁷

Nejmladší obětí pacifikace byl Stefan Dąbrowa, který zemřel, když mu bylo devět dní. Jeho kmotrou byla žena Adolfa Materka Stefania. Ta šla 13. července 1943 s Wiktorii Materek (babičkou Stefanka) do Wzdołu dítě pokřtít. Jeho matka Irena Dąbrowa zůstala doma, protože byla po porodu ještě slabá. Otec dítěte Piotr zemřel předchozího dne v jedné ze stodol v obci. Stefania a Wiktoria se s novorozencem vrátily do Michniowa ve chvíli, kdy tam již byli Němci. Spolu s Franciszkou Obarou, Karolinou Materek, Irenou Dąbrowou a její starší dcerou a čtyřmi dalšími lidmi byly zamčeny ve stodole Romana Malinowského a uhořely zaživa.³⁸

³⁵OKŚZpNP Kr, sygn. S9/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Adolfa Morawskiego, Michniów, 3.07.1968, k. 127–132.

³⁶Protokół przesłuchania świadka Bronisławy Materek, Michniów, 3.07.1968, [w:] *Terror hitlerowski na wsi...*, s. 171–172.

³⁷Protokół przesłuchania świadka Anny Lorens z d. Michta, Suchedniów, 20.08.1946, [w:] *I nie widziałem ich więcej...*, s. 101–103.

³⁸Protokół przesłuchania świadka Adolfa Materka, b.d.m., [w:] *Terror hitlerowski na wsi...*, s. 177–180.

Stejně jako první, tak i druhý den pacifikace Němci rabovali majetek svých obětí. Odnášeli cenné předměty, nábytek a oblečení, což potvrdila většina svědků. Z vesnice byl odveden veškerý živý inventář. Hlídáním zvířat bylo pověřeno několik obyvatel Michniowa. To, že nebyli v obci, jim zachránilo život. K lidem, kteří takto přežili, patřila například Anna Żołądek se svými třemi dětmi (ve věku od dvou do šesti let). Po převozu dobytka byli všichni lidé zadrženi na kraji lesa. Před všemi shromážděnými byly rozestavěny samopaly. Podle svědků šlo o přípravu na jejich zastřelení. Poté přijelo auto a jeden z důstojníků nařídil, aby všechny pustili na svobodu.³⁹

Antonimu Materkovi Němci nařídili odvézt na pilu v Zagnańsku prkna, která byla na statku rodiny Krogulců. Spolu s Materkem šel i Kazimierz Żołądek, Annin manžel. Oba muži uposlechli rozkaz, ale záměrně nespěchali s návratem. Do vesnice přijeli až večer, když už v ní Němci delší dobu nebyli. Ukázalo se, že zemřeli dva nejstarší Materkovi synové Marian (21 let) a Władysław (19 let). Zbylé členy rodiny Materek odvedl už dříve ke známým do obce Wzdole, proto ve vesnici 13. července nebyli.⁴⁰

Několik dnů po pacifikaci pochovali přeživší obyvatelé spolu se zaměstnanci pily těla obětí. Nejprve vzniklo ve vesnici několik hrobů. Až po válce byla provedena exhumace a všechny ostatky byly uloženy do společného hrobu v centrální části obce. Náhrobní kámen, který byl tehdy vyroben, zde můžeme vidět dodnes. Jsou na něm napsána jména obyvatel Michniowa, kteří zemřeli za druhé světové války.

Osud Michniowa měl být varováním pro obyvatele ostatních vesnic. Němci ukázali, jaké kroky budou podnikány vůči obyvatelům podporujícím partyzány. Ale pro polskou společnost se tragédie této obce stala příkladem postoje neochvějného vlastenectví a víry ve znovuzrození vlasti, které představovali polští sedláci. To potvrdila také akce členů jednotky „Szare Szeregi“ (Šedé zástupy, odbojová organizace) v Suchedniowě. Několik dní po pacifikaci Michniowa byla u trati umístěna tabulka s nápisy: „Deutsche Katyń“ a „Waffen SS haben hier in Dorf Michniów 200 Männer, Frauen und Kinder ermordet uns dieses Dorf verbant“ („Zde v Michniowě zavraždily jednotky Waffen-SS 200 mužů, žen a dětí a nás z obce vyhnaly“).⁴¹

Po zničení obce Němci jejím obyvatelům zabránili v návratu. Zakázali jim opravit domy a opět se na tomto místě usadit. Samotným uprchlíkům se od obyvatel okolních vesnic nesmělo dostat jakékoli pomoci. Toto místo mělo být zapomenuto a časem by se přirozeně zalesnilo. V materiálech nebylo nalezeno žádné nařízení, které by obsahovalo zákaz usadit se v Michniowě či poskytovat pomoc jeho obyvatelům. Jak poznamenal Andrzej Jankowski, zřejmě nebylo vydáno v písemné podobě, i když řada informací vypovídá o tom, že platilo.⁴² Tuto skutečnost potvrzují výpovědi svědků o výstřelech, které Němci vypálili na lidi, jež potkali poblíž zničené vesnice. To se stalo i v případě výše uvedených Antoniho Materka, jeho ženy Stefanie a jejich syna Edwarda Materka. Ti více než měsíc po popisovaných událostech, 17. srpna 1943,

³⁹OKŚZpNP Kr, sygn. S9/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Anny Żołądek z d. Wikło, Michniów, 3.07.1968, k. 48–50.

⁴⁰Ibidem, Protokół przesłuchania świadka Antoniego Materka, Michniów, 3.07.1968, k. 8–10.

⁴¹Szare Szeregi. *Harcerze 1939–1945*, t. 1: Materiały – relacje, red. J. Jabrzemski, Warszawa 1988, s. 94; E. Kołomańska, op. cit., s. 16.

přijeli do Michniowa pro zachráněnou úrodu a projíždějící německá hlídka na ně začala střílet, v důsledku čehož byla zabita Stefania Materek (mužům se podařilo uprchnout). Farář nechtěl v obavě z německých represí tuto ženu ani pochovat na bodzentynském farním hřbitově. Tragédie rodiny Materkových tím ale neskončila. V září 1943 byl Antoni Materek spolu s pěti dětmi a sedmdesátiletou matkou Marcjannou uvězněn za to, že pocházel z Michniowa. Celá rodina byla odvezena do Bodzentyna, kde měla proběhnout poprava. Rodinu Materkových ale propustili díky intervenci a přimluvě polského policisty s příjmením Lura (jméno neověřeno).⁴³

Během dvoudenní pacifikace Michniowa bylo celkem zavražděno 204 lidí (102 mužů, 54 žen a 48 dětí ve věku od 9 dnů do 15 let). Vzhledem k tomu, že osud několika lidí je dosud nejasný, může být počet obětí i vyšší. Mezi pohřešované počítáme nejen obyvatele Michniowa, ale také osoby vysídlené z Velkopolska, které v obci žily.⁴⁴

Za dvoudenní pacifikaci vesnice nebyl nikdo přímo potrestán.⁴⁵ V roce 2009 byl proces ve věci pacifikace Michniowa obnoven státním zástupcem Krzysztofem Falkiewiczem z Okresní komise pro vyšetřování zločinů proti polskému národu v Krakově. Ale vzhledem k tomu, že pachatelé nebyli zjištěni, byl nucen proces zastavit. Nicméně vyšetřování potvrdilo, že německá represivní akce v Michniowě byla provedena proti zásadám vedení války a proti mezinárodním konvencím a právním předpisům, které se týkají zacházení s civilním obyvatelstvem během války a okupace. Podle zákona takové konání nepodléhá promlčení a ve světle nových skutečností může být trestní stíhání pachatelů opět obnoveno. Falkiewicz zastával názor, že tak brutální pacifikační akce byla neopodstatněná a že byla založena na národnostní příslušnosti. Navíc vzhledem k bezohlednému zabíjení nevinných mužů, žen a dětí a ničení zástavby obce Němci jednoznačně směřovali k úplnému vyhlazení komunity Michniowa a vraždili bez ohledu na věk a pohlaví obětí.⁴⁶

To potvrdila slova svědkyně a oběti Zofie Sobek, rozené Materek. Toho dne přišla o celou svou rodinu: děti Stefana (8 let), Terezu (7 let) a Tadeusze (1 rok) a sourozence i rodiče. Když po válce popisovala pacifikaci obce, řekla: „Také jsem se dozvěděla, že další den [13. července 1943] byly zavražděny všechny mé děti, sestra, matka Florentyna Materek a bratři Stefan a Witold Materkovi, devět a dvanáct let.“⁴⁷

V případě Michniowa byl bodem konsolidujícím komunitu (v čistě fyzickém, ale i mentálním kontextu souvisejícím s identitou obyvatel regionu) pomník zavražděných. Jeho přítomnost a stále patrnější potřeba péče o památku obětí totality let 1939–1945 byly podnětem k výstavbě Památníku utrpení polského venkova v Michniowě. Na podobu historické narace týkající se pacifikace Michniowa měly vliv hlavně dva faktory. Zaprvé mimořádná krutost německých mučitelů, která byla charakteristickým rysem michniowské pacifikace. Zadruhé to, že o její podstatě jako symbolu utrpení obyvatel polského venkova za druhé světové války rozhodly poválečné aktivity, jejichž cílem bylo zdokumentování událostí a připomínka obětí přeživšími, v nichž později pokračoval Památník utrpení polského venkova v Michniowě. Dlouholetá snaha této instituce o udržování památky obětí polského venkova z let 1939–1945

⁴² A. Jankowski, *Sprawozdanie z wyników śledztwa...*, [w:] *Terror hitlerowski na wsi...*, s. 166–176.

⁴³ OKS ZpNP Kr, sygn. S9/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Antoniego Materka, Michniów, 3.07.1968, k. k. 8–10.

⁴⁴ E. Kołomańska, op. cit., s. 15–16.

⁴⁵ Po válce byla v rámci několika procesů s německými válečnými zločinci řešena i záležitost pacifikace Michniowa.

Z účasti v této akci byli obviněni mimo jiné Julius Heine, Herbert Böttcher a Otton Büssing. Ačkoli byli všichni odsouzeni k smrti, nikdo z nich nebyl odsouzen za michniowskou pacifikaci. Zdroj: *I nie widziałem ich więcej...*, s. 33.

⁴⁶ K. Falkiewicz, *Fragment postanowienia o umorzeniu śledztwa w sprawie zbrodni nazistowskiej*, Kielce, 27.05.2010, [w:] *I nie widziałem ich więcej...*, s. 211–212.

⁴⁷ OKS ZpNP Kr, sygn. S9/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Zofii Sobek z d. Materek, Michniów, 26.04.1968, k. 45–47.

byla završena vyhlášením Dne boje a utrpení polského venkova. Státní svátek byl stanoven při příležitosti výročí prvního dne pacifikace Michniowa – 12. července.

Snadno rozpoznatelným prvkem Michniowa se stala socha Michniowská pieta, která byla postavena hned vedle hrobu. Šlo o jediný dokončený prvek prvního návrhu Památníku v Michniowě. V současné době zde můžeme obdivovat celý komplex Památníku utrpení polského venkova. Jeho součástí jsou mimo jiné hrob, vzpomínkové kříže a desky, obrovské kamenné bloky-balvany, tabulky na Zdi paměti a především samotná budova Památníku, která byla otevřena 12. července 2021. Ta dotváří obraz paměti prostřednictvím architektury a umění.

Hrdinou michniowského památníku není jednotlivec, ale komunita obyvatel polského venkova, kteří se za druhé světové války stali obětí represí nebo kteří zemřeli mučednickou smrtí. Budova Památníku je symbolickou připomínkou všech těchto obětí. Michniowský památník je také součástí historické politiky polského státu, jejímž cílem je budování společenství založeného na paměti, historické pravdě a výzkumných i vzdělávacích aktivitách a prostřednictvím historického diskursu také vytváření prostoru pro smíření mezi národy.

Budova Památníku, jež je postavená podle projektu Mirosława Nizio a v níž se nachází hlavní expozice, má tvar „venkovského domu“. Při pohledu na betonový blok Památníku zepředu není vůbec patrné jeho celkové uspořádání. Budova dlouhá 146 metrů je v dalších částech postupně narušována. Jednotlivý blok prvního segmentu bez oken je v následujících segmentech reprodukován, leč stále více deformován, přerušován mezerami, trhlinami a otvory odkazujícími na tvar kříže. Budova je rozdělena na uzavřenou část a otevřenou část bez oken. Z profilu Památník připomíná venkovské domy postavené jeden za druhým, které se srazily a navzájem proluly, jakoby po ničivém požáru. Uvnitř Památníku byly použity různé techniky ovlivňující emoce návštěvníků. Pro celkový prožitek z hlavní expozice je významný i zvuk. Ve vnějších částech slyšíme čtená jména obětí. V dalších prostorech uvnitř to je hudba. Pro každou část Památníku zkomponoval Tomasz Wiracki jinou hudební stopu. Zvuk umocňuje celkový dojem z expozice a dramatickost představeného obsahu. Historické poselství hlavní expozice umocňují architektonické prvky použitých materiálů a kompozitů. Vitríny, které jsou hlavním nositelem obsahové složky, jsou vyrobeny z kombinace plechu a recyklovaného dřeva ošetřeného impregnací. Spolu s otiskem dřeva na struktuře betonových stěn a na fasádě budovy vytvářejí vitríny ucelené kulisy připomínající venkovské stavení. Důležitým prvkem, který doplňuje narativní charakter celého projektu Památníku, je světlo, a to jak přírodní, tak umělé, které modeluje vnitřní výstavní prostor. V noci budova Památníku vyvolává dojem hořících polských vesnic za druhé světové války. Projekt Mirosława Nizio navazuje na různé formy připomínání těchto událostí, které v Michniowě proběhly v průběhu let předcházejících této realizaci, a pomocí syntézy dává těmto formám nový tvar, přidává nové významy i současnou interpretaci. Nový Památník je projektem komplexním, který je zcela v souladu s nastíněnou myšlenkou připomínky válečných událostí. Díky němu bude zachována vzpomínka na život a osudy obětí druhé světové války, a to nejen obyvatel Michniowa, ale také ostatních zničených polských vesnic.

Abstrakt

Pacifikace Michniowa měla být varováním pro další venkovské komunity i výrazným signálem a ukázkou osudu, jaký potká ty, kteří budou navzdory německým zákazům dále pomáhat členům konspirace a partyzánským oddílům. Do akce byly staženy jednotky z celého Radomského distriktu. První den pacifikace proběhl podle přesně určeného plánu. Zemřeli při ní téměř všichni muži v obci, většinu z nich Němci zaživa upálili. Po nočním odvetném útoku partyzánské skupiny Zemské armády „Ponury“ na německý vlak Němci opět vstoupili do vesnice. Tentokrát to byli dobrovolníci, kteří do vesnice přišli pouze s jedním cílem – vyvraždit všechny dosud živé obyvatele. Tak se 13. červenec 1943 stal dnem vyhlazení michniowské komunity. Kulkou nebo v plamenech zemřelo 54 žen, 48 dětí (z toho 30 mladších deseti let) a starší lidé. Němci neměli s nikým slitování. V důsledku dvoudenní pacifikace Michniow přestal existovat. Německé represe proti civilnímu obyvatelstvu, které proběhly 12. a 13. července 1943 v Michniowě, jsou považovány za válečný zločin. Za toto neodůvodněné jednání dosud nikdo nebyl potrestán. Podle zákona přitom nepodléhá promlčení a ve světle nových skutečností může být trestní stíhání pachatelů opět obnoveno a lze v něm pokračovat až do konečného potrestání viníků.

Vzpomínky na zavražděné však rozhodně nezemřely spolu s oběťmi. Nejprve je kultivovali přeživší, dnes v tom pokračuje Památník utrpení polského venkova v Michniowě, který je pobočkou Muzea kieleckého venkova. Díky aktivitám Památníku se tragédie Michniowa stala symbolem všech utlačovaných vesnic druhé světové války, o čemž svědčí skutečnost, že právě na den 12. července byl ustanoven státní svátek – Den boje a utrpení polského venkova.

Katarzyna Jedynak

Losy mieszkańców Michniowa – ofiar niemieckiej pacyfikacji wsi 12 i 13 lipca 1943 r.

...zostały zamordowane wszystkie moje dzieci, siostra, matka, bracia...

W granicach współczesnej Polski znajduje się przynajmniej 817 wsi, które w latach 1939–1945 dotknęły rozmaite formy represji. Na terenach obejmujących terytorium II Rzeczypospolitej tj. wraz z Kresami Wschodnimi liczba represjonowanych wsi może wynosić nawet 4,5 tys. Okupanci niemiecki i sowiecki ustanowili system, którego celem była eksploatacja gospodarcza kraju, zdławienie życia narodowego oraz objęcie kontrolą każdej sfery aktywności obywateli. Istotą systemu było zarządzanie poprzez stopniowanie terroru. Klasycznym przykładem takiego postępowania była wieś polska. Terror nasilał się m.in. wówczas, gdy prowadzono wzmożony sabotaż dostaw kontyngentowych, stawiano opór wobec wyjazdów na roboty przymusowe do III Rzeszy czy też, kiedy podejmowano inicjatywy pomocowe wobec Żydów. Ostrze represji skierowane było także wobec osób zaangażowanych w walkę zbrojną i działalność polityczną w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego. Jedną z najbardziej brutalnych form represji wobec społeczności wiejskich były pacyfikacje wsi. Polegały one na mordowaniu mieszkańców, często bez względu na wiek i płeć, rabunku mienia i niszczeniu zabudowań. Dotknęły one setek wsi i dziesiątek tysięcy ludzi. Za każdą taką akcją, kryje się historia naznaczona cierpieniem: przebieg tragicznych wydarzeń, losy mieszkańców spacyfikowanych wsi i próba odbudowy po pacyfikacji. Ludność polska padła również ofiarą nacjonalistów ukraińskich oraz litewskich.

Zbrodni jaka miała miejsce w Michniowie w lipcu 1943 r. poświęcono w dotychczasowej literaturze przedmiotu wiele uwagi i zainteresowania. Kwestia ta stała się w mniejszym lub większym stopniu przedmiotem licznych wydawnictw popularnonaukowych¹, źródłowych², publicystycznych³, konferencji⁴ i paneli dyskusyjnych⁵ oraz wydarzeń kulturalnych (np. ekspozycji muzealnych)⁶. Badacze podejmowali rozważania zarówno w płaszczyznach historycznych dywagacji, poezji⁷, a nawet filmów⁸. Tragedia niewinnych

¹ T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie na wsi kieleckiej 1939–1945*, Kielce 2011; L. Kaczanowski, T. Obara, *Pacyfikacja Michniowa. Szkic o dziejach wsi pod niemiecką okupacją*, Kielce 1986; L. Kaczanowski, *Działalność 62. zmotoryzowanego plutonu żandarmerii na Kielecczyźnie*, Kielce 1973; *Zapisy Terroru*, t. 3: Okupacja niemiecka w dystrykcie radomskim, Warszawa 2018.

² *I nie widziałem ich więcej wśród żywych...* Pacyfikacja Michniowa 12–13 lipca 1943 r. w dokumentach i relacjach, wstęp i oprac. T. Domański, Kraków 2013; *Terror hitlerowski na wsi kieleckiej*. Wybór dokumentów źródłowych, [w:] „Rocznik Świętokrzyski” 1988, t. 15, s. 168–180.

³ W. Krogulec, *Dolina śmierci (mord w Michniowie) 40 lat temu*, [w:] „Za Wolność i Lud” 1983, nr 29, s. 7; L. Popiel „Antoniewicz”, *Odwet za Michniów*, [w:] „Wrocławski Tygodnik Katolików” 1963, nr 28, s. 1–4; D. Biela, *Śmierć w płomieniach*, [w:] „Zielony Sztandar” 1969, nr 24, s. 7; A. Domagalski, *Rola ruchu spółdzielczego w budowaniu pamięci o martyrologii wsi polskich*, [w:] „Kurier Kielecki” (dodatek do „Echa Dnia”) 2013, nr 19, s. 12.

⁴ Materiały pokonferencyjne: *Martyrologia i eksploatacja wsi pod hitlerowską okupacją*, Kielce 1989; Konferencja Wiesz polska między dwoma totalitaryzmami odbyła się w dniach 22–23 lipca 2007 r. w Rzeszowie; Konferencja popularno-naukowa Wiesz polska pod okupacją niemiecką zorganizowana w ramach obchodów 75. rocznicy pacyfikacji Michniowa oraz Dnia Walki i Męczeństwa Wsi Polskiej, odbyła się 12 VI 2018 r. w Kielcach.

⁵ Debata historyczna podczas promocji publikacji *Zapisy Terroru*, t. 3: Okupacja niemiecka w dystrykcie radomskim, Warszawa 2018.

⁶ Przykładowo wystawy prezentowane w Muzeum Wsi Kieleckiej Oddział Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie, np.: E. Kołomańska, K. Jedynak, *Michniów 1943. Zbrodnia bez przedawnienia (2012)*; K. Jedynak, *Mauzoleum Pamięci (2015)*. Tragedia michniowska była także elementem wystaw Instytutu Pamięi Narodowej, np.: S. Piątkowski, A. Kutkowski, *Bądźcie bez litości. Polityka okupacyjna władz niemieckich wobec ludności polskiej w dystrykcie radomskim* [kat. wyst.], Delegatura Instytutu Pamięi Narodowej w Radomiu, Radom 2009.

⁷ R. Miernik, *Pieśń o Michniowie*, Łódź 1971; *Partyzanckim szlakiem. Pamięci Michniowa*, oprac. R. Miernik, Kielce 1990; Zbiór tomików poezji autorstwa Katarzyny Jasztal w zbiorach Muzeum Wsi Kieleckiej.

⁸ *203 Sprawiedliwych*, film w reż. Wojciecha Gębskiego z 1978 r.

mieszkańców wsi stała się elementem monografii losów chłopów w szerszym kontekście, np. działalności w strukturach Polskiego Państwa Podziemnego⁸, eksterminacji⁹, eksterminacji¹⁰ i eksploatacji ekonomicznej okupowanej ludności polskiej¹¹. Dramatyczne historie ofiar Michniowa spowodowane niemieckim okrucieństwem zainicjowały również rozwój literatury memuarystycznej¹².

Podstawową publikacją omawiającą przebieg pacyfikacji wsi jest praca Longina Kaczanowskiego pt. *Zagłada Michniowa*¹³. Książka powstała przede wszystkim w oparciu o ustalenia śledztwa Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach, prowadzonego przez sędziego Andrzeja Jankowskiego¹⁴. Dzięki działalności Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie, będącego oddziałem Muzeum Wsi Kieleckiej, mogły ukazać się nowe wydawnictwa poświęcone pacyfikacji wsi¹⁵.

Studium wiedzy dotyczące problematyki tragicznych losów mieszkańców pacyfikowanych wsi, w tym Michniowa, stanowi portal internetowy Martyrologia Wsi Polskich. Celem przybliżenia szerszej grupie zainteresowanych trudnej tematyki cierpienia mieszkańców polskich wsi w czasie II wojny światowej zamieszczono na portalu rozprawy profilowe podane w popularnonaukowych ramach, wzbogacone tematycznymi fotogaleriami¹⁶.

Wieś Michniów położona jest na skraju zachodniej części Lasów Siekierzyńskich u podnóża Kamienia Michniowskiego, przy trasie Skarżysko-Kamienna – Bodzentyn, w powiecie skarżyskim, w województwie świętokrzyskim. Pod koniec lat trzydziestych XX w. wieś liczyła ok. 600 mieszkańców, głównie rolników i pracowników okolicznych przedsiębiorstw (tartaku w Berezowie oraz Państwowej Fabryki Amunicji w Skarżysku-Kamiennej)¹⁷. W okresie dwudziestolecia międzywojennego we wsi rozwinęły się organizacje i stowarzyszenie społeczno-gospodarcze (Związek Strzelecki „Strzelec”, Koło Gospodyń Wiejskich, Ochotnicza Straż Pożarna i Żeńska Drużyna Samarytańsko-Pożarnicza) oraz religijne (Młodzieżowa Akcja Katolicka parafii Wzdół).

W sierpniu 1939 r. kilku mężczyzn z Michniowa zostało zmobilizowanych do Wojska Polskiego i brało udział w wojnie obronnej. Kilku michniowian zginęło lub odniosło ciężkie rany w walkach na przedpolach Warszawy i w twierdzy Modlin. W takich właśnie okolicznościach zginął m.in. Mieczysław Kowalik. Władysław Wikło i Jan Materek z kolei zostali wzięci do niewoli niemieckiej (wywieziono ich w głąb III Rzeszy, gdzie pracowali jako robotnicy przymusowi). Natomiast Józef Duleba, syn Walentego był żołnierzem 4 Pułku

⁸ C. Chlebowski, *Pozdróćcie Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 1968; idem, *Cztery z tysiąca*, Warszawa 1983; W. Borzobohaty, „Jodła”. Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK 1939–1945, Warszawa 1988; B. Hillebrandt, *Partyzantka na Kielecczyźnie 1939–1945*, Warszawa 1970; L. Dobroszycki, M. Getter, *Działania Urzędu Komendanta Policji Bezpieczeństwa w Radomiu w zakresie zwalczania ruchu oporu*, [w:] „Najnowsze Dzieje Polski” 1960, t. 4, s. 26–52.

¹⁰ J. Fajkowski, *Wieś w ogniu. Eksterminacja wsi polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1972; J. Fajkowski, J. Religa, *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej 1939–1945*, Warszawa 1981; A. Jankowski, *Hitlerowski terror na wsi kieleckiej ze szczególnym uwzględnieniem 1943 roku*, Kielce 1973; T. Obara, S. Durlej, *Męczeństwo i pamięć*, Kielce 2001; J. Gmitruk, L. Kaczanowski, *Płonęły niebo i ziemia*, Warszawa–Michniów 1998; *Represje wobec wsi i ruchu ludowego*, t. 3: (1939–1945). Wieś polska między dwoma totalitaryzmami, red. J. Gmitruk, E. Leniart, Warszawa 2009.

¹¹ C. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979; C. Madajczyk, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*, Studia, Warszawa 1961.

¹² *Zbrodnie hitlerowskie na wsi polskiej w latach 1939–1945*. Wspomnienia, pamiętniki i relacje, oprac. S. Durlej, J. Gmitruk, Kielce–Warszawa 2008; T. Obara, *Dziennik z Wykusu*, Kielce 1989; L. Popiel „Antoniewicz”, *Zgrupowania partyzanckie AK „Ponury”*, cz. I, [w:] „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1988, nr 3, s. 230–232; M. Swiderski, *Wśród lasów wertepów*, Warszawa–Kraków 2015; W. Krogulec, *I dziecko przez sen zapłacze*, [w:] „Słowo Ludu” 1985, nr 1359, s. 4–5.

¹³ L. Kaczanowski, *Zagłada Michniowa*, Warszawa 2013.

¹⁴ Przykładowo: A. Jankowski, *Sprawozdanie z wyników śledztwa w sprawie pacyfikacji Michniowa*, [w:] *Terror hitlerowski na wsi kieleckiej*. Wybór dokumentów źródłowych, [w:] „Rocznik Świętokrzyski” 1988, t. 15, s. 166–176.

¹⁵ E. Kołomańska, *Michniów*. Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich, Kielce 2010.

¹⁶ www.martyrologiawsi.polskich.pl (dostęp: 20 października 2021 r.).

¹⁷ Archiwum Państwowe w Kielcach, *Spis planów parcelacyjnych*, sygn. 1631, b.p.; sygn. 1633, b.p.; *Akta gminy Suchedniów*, sygn. 144, b.p.

Piechoty Legionów i brał udział w obronie Polskiej Składnicy Tranzytowej na Westerplatte. Wojenna rzeczywistość szybko dotarła do Michniowa. Jeszcze we wrześniu 1939 r. michniowianie byli świadkami walk polskich jednostek z nacierającymi od strony Kielc Niemcami. Pierwsi żołnierze wroga pojawili się we wsi 8 września 1939 r. Zniszczyli wówczas budynek szkoły.

Wraz z zakończeniem działań wojennych obszar II Rzeczypospolitej został podzielony pomiędzy III Rzeszę i Związek Sowiecki. Podległe sobie tereny Niemcy podzielili na dwie części: zachodnie tereny zostały anektowane do III Rzeszy (województwa pomorskie, śląskie, poznańskie – Kraj Warty, łódzkie z Łodzią, Suwalszczyznę, północną i zachodnią część Mazowsza oraz zachodnie części woj. krakowskiego i kieleckiego). Ziemie wcielone do III Rzeszy w założeniach okupanta miały mieć rdzennie niemiecki charakter. Niemcy zabronili posługiwania się językiem polskim i zlikwidowali polskie szkolnictwo. Polacy zostali pozbawieni wyższych stanowisk oraz majątku i nieruchomości. Część ludności polskiej została w brutalny sposób poddana wysiedleniom¹⁸. Wysiedleńcy trafiali początkowo do obozów przejściowych, zbornych, a następnie byli przewożeni wagonami bydlęcymi na teren Generalnego Gubernatorstwa¹⁹. Tutaj kierowano ich do punktów zbarnych, a następnie kwaterowani byli w mieszkaniach i gospodarstwach w regionie. Mieszkańcy Michniowa, podobnie jak i pozostałych wsi w okolicy, udzielili gościny kilku osobom wysiedlonym z Kraju Warty.

Z pozostałych terenów Niemcy utworzyli Generalne Gubernatorstwo podzielone na cztery dystrykty (1 sierpnia 1941 r. utworzono dodatkowy dystrykt Galicja). W niemieckich planach GG miało pełnić funkcję rezerwuaru siły roboczej oraz gospodarczego zaopatrzenia dla III Rzeszy. Stąd też ograniczono szkolnictwo do minimum, wprowadzono restrykcyjne zarządzenia zmierzające do całkowitej kontroli każdej sfery aktywności obywateli oraz eksploatacji ekonomiczno-gospodarczej (m.in. system kontyngentowy)²⁰. Po ustanowieniu niemieckiej administracji okupacyjnej, Michniów znalazł się w granicach Generalnego Gubernatorstwa, w dystrykcie radomskim, w powiecie kieleckim.

Po przekazaniu okupowanych terenów polskich przez władze wojskowe niemieckiej administracji cywilnej ludność polska została poddana dalszym działaniom represyjnym. Do wachlarza form zastraszenia obywateli w czasie niemieckiej okupacji należały łapanki, aresztowania, egzekucje, wywózki do obozów pracy, karnych i koncentracyjnych. Jako pierwsze okupant niemiecki zaatakował sfery przywódcze, które mogłyby stać się podstawą oporu wobec III Rzeszy, tj. szeroko pojętą inteligencję (duchowieństwo, nauczycieli, lekarzy, naukowców, itp., oficerów rezerwy, działaczy społeczno-kulturalnych, przedstawicieli sfer administracyjnych i rządowych II Rzeczypospolitej). Niemcy zamierzali zniszczyć tożsamość narodową Polaków, którą ich zdaniem uosabiali elity intelektualne i społeczne. Sądziли, iż wraz z likwidacją inteligencji, zaniknie świadomość narodowa. Tym sposobem reszta obywateli przekształci się w bierne społeczeństwo, służące jedynie jako niewykwalifikowana siła robocza. Na terenach anektowanych Niemcy rozpoczęli akcje „Tannenberg” oraz „Intelligenzaktion”.

¹⁸J. Fajkowski, *Wies w ogniu...*, s. 15.

¹⁹Nierzadko przy okazji akcji wysiedleńczych dochodziło do doraźnych zabójstw i egzekucji. Taka sytuacja miała miejsce 29 VI 1940 r. w pasie przygranicznym we wsi Gajęcice (gm. Pajęczno). Podczas wysiedlenia zastrzelono 3 osoby. Rugowani ze swej własności Polacy mogli ze sobą zabrać najczęściej to, co byli w stanie unieść. W gospodarstwach musieli pozostawić inwentarz stały i żywy, a w domach całe wyposażenie. W pozostawionych przez nich nieruchomościach umieszczano osoby narodowości niemieckiej przybyłe z obszarów basenu Morza Bałtyckiego, ZSRS a nawet znad Morza Czarnego. Przykładowo w gminie Brzeźnica spośród 2128 gospodarstw wysiedlono ludność z ok. 1800. Przeszły one w posiadanie 50 Niemców z Wołynia i Besarabii. Za: A. Kosowska, *Dzieje Radomska w okresie Drugiej Wojny Światowej*, Częstochowa 2011, s. 80.

²⁰J. Fajkowski, *Wies w ogniu...*, s. 17.

Ich odpowiednikiem w GG była akcja „AB”. W ramach operacji Niemcy mordowali swoje ofiary w egzekucjach lub też kierowali je do obozów koncentracyjnych²¹.

Uciekając przed kolejnymi akcjami represyjnymi na ziemiach anektowanych do III Rzeszy, do rodzinnego domu w Michniowie powrócił Julian Materek, nauczyciel ze Złotkowa w województwie poznańskim. W ślad za nim przybył Hieronim Błaszowski, który był sekretarzem gminnym zatrudnionym w Urzędzie Gminy w Kleczewie. Posługiwał się wówczas fałszywym nazwiskiem „Franciszek Kaczmarek”. W wiosce pojawił się również dyrektor szkoły w Złoczowie wraz z żoną – Feliks i Władysława Fagasińscy, którzy przyjęli nazwisko Daniłowscy oraz siostry Irena Kampf oraz Julianna Milde. W Michniowie wytchnienia od okupacyjnej rzeczywistości szukała także rodzina Antoniego Franke ze Skarżyska-Kamiennej, który przybył do wsi, gdyż nie chciał pracować w przejętej przez Niemców skarżyskiej fabryce amunicji przemianowanej wówczas na HASAG. Przypuszczalnie powodowany myślą, że na wsi będzie łatwiej przetrwać wojnę, wraz z żoną oraz kilkuletnią córką zamieszkali w Michniowie. Zapewne wybrał tę właśnie miejscowość, gdyż przed wojną w Państwowej Fabryce Amunicji w Skarżysku-Kamiennej pracowało wielu michniowian, z którymi łączyła go znajomość²².

W miarę organizacji struktur Polskiego Państwa Podziemnego i zaangażowania coraz większej ilości osób aktywnością konspiracyjną w całym GG dochodziło do egzekucji osób zaangażowanych w działalność niepodległościową. Druga połowa 1942 r. stanowiła punkt zwrotny w polityce niemieckiej wobec wsi w GG. Terror stał się podstawową metodą rządzenia i stanowił główne narzędzie w wyniszczaniu niebezpiecznych dla III Rzeszy grup ludności polskiej. Zaostrzenie represji niemieckiego okupanta wobec ludności polskiej związane było z prowadzeniem działań prewencyjnych i zastraszających wobec mieszkańców wsi, którzy sprzyjali funkcjonującym oddziałom partyzanckim. Od wiosny 1943 r. Niemcy zaczęli wykorzystywać na szerszą skalę najbardziej brutalną formą represji względem mieszkańców polskich wsi, tj. pacyfikacje. Akcje represyjne stały się zdecydowanie bardziej brutalne i okrutne. Coraz częściej ginęły nie tylko osoby podejrzane o zaangażowanie w polskie podziemie i członkowie ich rodzin, ale także postronne i przypadkowe osoby²³.

Pomimo zagrożenia mieszkańcy Michniowa zaangażowali się w konspirację. We wsi utworzono placówkę Armii Krajowej, noszącą kryptonim „Kuźnia”. Jednym z jej twórców był michniowianin ppor. Hipolit Krogulec „Poldek”, „Albiński” (oficer 4 pp Leg. z Kielc). W konspiracji działał już od końca 1939 r., pełnił m.in. funkcję szefa Kierownictwa Dywersji „Kedywu” Okręgu Radomsko-Kieleckiego AK. Z początkiem 1943 r. w konspirację zaangażowanych było już około 40 osób. Materiały i broń przechowywane były w domu Władysława Materka. Również jego czterej synowie zaangażowali się w działalność zbrojną²⁴.

W listopadzie 1942 r. do Michniowa przybyli „cichociemni” spadochroniarze AK: por. Eugeniusz Kaszyński „Nurt”, ppor. Waldemar Mariusz Szwiec „Robot” i ppor. Antoni Jastrzębski „Ugór”. 26 lutego 1943 r. grupa 16 żołnierzy pod dowództwem ppor. „Robota” przeprowadziła akcję dywersyjną na Górze Baranowskiej, w rejonie Skarżyska-Kamiennej. Byli to wyłącznie członkowie konspiracji z Michniowa. Celem akcji było zdobycie funduszy na działalność podziemia. Zasadzka zakończyła się sukcesem.

²¹ J. Pietrzykowski, *Hitlerowcy przed sądem w Częstochowie*, Katowice 1964, s. 48–56.

²² Jolanta Franke Cholewińska, Skarżysko-Kamienna, 20.03.2012 r., K. Jedynak.

²³ J. Fajkowski, *Wies w ogniu...*, s. 19; T. Domański, A. Jankowski, *Represje niemieckie...*, s. 159–220.

²⁴ M. Jedynak, *Robotowcy 1943. Monografia II Zgrupowania Zgrupowań Partyzanckich AK „Ponury”*, Końskie 2007, s. 53–55.

W listopadzie 1942 r. do Michniowa przybyli „cichociemni” spadochroniarze AK: por. Eugeniusz Kaszyński „Nurt”, ppor. Waldemar Mariusz Szwiec „Robot” i ppor. Antoni Jastrzębski „Ugór”. 26 lutego 1943 r. grupa 16 żołnierzy pod dowództwem ppor. „Robota” przeprowadziła akcję dywersyjną na Górze Baranowskiej, w rejonie Skarżyska-Kamiennej. Byli to wyłącznie członkowie konspiracji z Michniowa. Celem akcji było zdobycie funduszy na działalność podziemia. Zasadzka zakończyła się sukcesem.

W czerwcu 1943 r. przybył na Kielecczyznę „cichociemny” por. Jan Piwnik „Ponury”, „Donat”. Zorganizował w Górach Świętokrzyskich liczące około 300 żołnierzy Zgrupowania Partyzanckie AK „Ponury”. W oddziale znaleźli się także michniowianie. Sama wieś stała się zapleczem nowo utworzonej formacji²⁵. Miesiąc później aktywność niepodległościowa mieszkańców Michniowa stała się powodem pacyfikacji wsi. W 1943 r. jednym z dążeń okupanta niemieckiego było zdławienia konspiracji i zmniejszenie aktywności oddziałów partyzanckich. Cel ten zamierzali osiągnąć poprzez organizowane obławy na partyzantów oraz zastraszenie ludności cywilnej, która stanowiła oparcie dla walczących polskich żołnierzy. W konsekwencji Niemcy posługując się siłą i brutalnością wprowadzili w regionie Gór Świętokrzyskich permanentny terror. Stąd seria niemieckich akcji represyjnych skierowanych przeciwko mieszkańcom kieleckich wsi. Pacyfikacja Michniowa była ich kulminacyjnym punktem.

Decyzję przesądzającą los Michniowa podjęto w Radomiu 8 lipca 1943 r. Odbyła się tam narada, w trakcie której przyjęto plan działania. Natomiast w przeddzień pacyfikacji do wsi przybyli oficerowie niemieccy, dokonując rekonesansu. Do przeprowadzenia akcji zostały zaangażowane pododdziały III batalionu 17 pułku policji SS, 22 pułku policji SS oraz funkcjonariusze Schutzpolizei (Policji Ochronnej) z Ostrowca Świętokrzyskiego i Starachowic. Najprawdopodobniej w Michniowie pojawiły się również oddziały ze Skarżyska-Kamiennej oraz formacja wartownicza z Częstochowy. Przypuszczalnie wraz z policją i żandarmerią przybyli również funkcjonariusze Gestapo (Tajnej Policji Państwowej). Ich zadaniem było wstępne przesłuchiwanie osób podejrzewanych o współpracę z partyzantką. Wśród oficerów obecnych w Michniowie byli: Adalbert Mayer, Gustaw Biel, Gerulf Mayer, Otto Büssing oraz Wolfgang Rehn. Zapewne gestapowcom z Kielc rozkaz udziału w pacyfikacji Michniowa wydał szef kieleckiej placówki Sicherheitspolizei (Policji Bezpieczeństwa) SS-Hauptsturmführer Karl Essig, a na miejscu w Michniowie obecny był również SS-Hauptsturmführer Adolf Feucht – odpowiedzialny za akcje represyjne w dystrykcie radomskim. Jak udało się ustalić Andrzejowi Jankowskiemu, sędziemu Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Kielcach, z dużym prawdopodobieństwem w Michniowie znajdowali się także Otto Röde, Wilhelm Gesewisch i Meise²⁶.

Pacyfikacja 12 lipca 1943 r. była organizacyjnie przemyślana, przygotowana i przeprowadzona ściśle według planu. Michniów został okrążony podwójnym pierścieniem oddziałów żandarmerii. Niemcy posiadali tzw. listy proskrypcyjne, które zawierały dane osobowe podejrzanych o konspirację. Żandarmi podzielili się na kilka grup, wchodzili do każdego

²⁵Szerzej: C. Chlebowski, *Cztery z tysiąca*, Warszawa 1983; idem, *Pozdrowcie Góry Świętokrzyskie*, Warszawa 2017; Dokumenty do dziejów Zgrupowań Partyzanckich AK „Ponury”, wstęp, wybór i oprac. M. Jedynak, Kielce–Kraków 2014; idem, *Robotowcy 1943...*; idem, Władysław Wasilewski „Oset”, „Odrowąż” (1921–1943). Harcerski instruktor i partyzancki dowódca, Kielce 2016; M. Jedynak, W. Königsberg, Sz. Mróz, Pułkownik Jan Piwnik „Ponury”, Warszawa 2013; W. Königsberg, Droga „Ponurego”. Rys biograficzny majora Jana Piwnika, Warszawa 2014; H. S. Zawadzki, U boku „Ponurego”. Toruńczyk Waldemar Szwiec ps. „Robot” – bohater Kielecczyzny, Toruń 1992.

²⁶A. Jankowski, *Sprawozdanie z wyników śledztwa...*, [w:] Terror hitlerowski na wsi..., s. 166–176.

domu i legitymowali ich mieszkańców. Aresztowanych mężczyzn wyprowadzano na ulicę i wprowadzono do czterech stodół na terenie wsi, należących do Władysława Dulęby, Wawrzyńca Gila, Antoniego Grabińskiego oraz wspólnej Bolesława Bieli i Władysława Wątrobińskiego. Budynki oblano benzyną i podpalono. Jednocześnie jedna z grup żandarmów udała się do gajówki, gdzie mieszkali Władysław i Stanisław Wikło wraz z siedmiorgiem dzieci. Budynek położony był powyżej zabudowań wiejskich, tuż przy linii lasu od strony Suchedniowa. Niemcy zastrzelili najpierw dzieci (od 5 do 15 roku życia), a następnie żonę Wikła. Po egzekucji budynek gajówki został spalony. Gajowy Wikło wraz z dwoma starszymi synami zginął przypuszczalnie w jednej ze stodół we wsi.

Równolegle do opisanych zdarzeń w pobliżu szkoły, na tzw. Wygonie żandarmi zgromadzili grupę 18 mężczyzn. Ustawiono ich w szeregu, a jeden z oficerów pytał każdego o nazwisko i sprawdzał czy jego dane osobowe znajdowały się na liście. Jeśli tak było, osoba była natychmiast zabijana strzałem w tył głowy – w ten sposób zginął m.in. Jan Dulęba. Oszczędzony został natomiast Józef Dupak, gdyż Niemcy uznali jego zniszczone dłonie za dowód ciężkiej pracy w gospodarstwie, co wykluczać miało przynależność do konspiracji²⁷. W trakcie pacyfikacji w różnych okolicznościach zastrzelono kilkanaście osób.

Przeszukujący wieś żandarmi nie zdołali aresztować przebywającego wówczas w Michniowie partyzanta „Ponurego”, Juliana Materka „Szacha”, który ukrył się na strychu szkoły, w której spał. Nie nocował w domu, gdyż będąc zaangażowany w konspirację nie chciał ściągać na rodzinę niebezpieczeństwa. Rano, gdy się obudził, Michniów był już otoczony. Ze strychu szkoły obserwował wydarzenia, które działy się we wsi. Gdy do szkoły przyszły kobiety z dziećmi, ukrył się wśród nich i Niemcy go nie rozpoznali. Po zakończonej pacyfikacji Julian Materek złożył w domu zwłoki matki oraz brata. Następnie udał się do tartaku w Suchedniowie po trumny. Na noc zatrzymał się u rodziny, nie wiedział wówczas, że w jednej ze stodół zginął także jego ojciec Władysław Materek.

W czasie pierwszego dnia pacyfikacji 10 osób zostało aresztowanych i wywiezionych do Kielc. Wśród nich był Kazimierz Krogulec. Niemcy zabrali go z domu i zaprowadzili na podwórze Teofila Materka. Po drodze Krogulec był świadkiem zastrzelenia Waleriana Krogulca, Jana i Antoniego Gołębiowskich oraz Wiktora Witolda Materka. W domu Teofila Materka Krogulec został ciężko pobity podczas przesłuchania przez dwóch Niemców w mundurach SS. Przypuszczalnie byli to Otto Büssing oraz Wolfgang Rehn. Następnie Krogulec zaprowadzony został na skraj lasu przy szosie do Suchedniowa, skąd zabrano go do kieleckiego więzienia.

Z kolei Bogdan Materek został aresztowany w drodze do pracy. Ponieważ posiadał dokumenty pracownika leśnego sądził, że zostanie przepuszczony przez strażę w lesie. Zabrano mu dowód osobisty, narzędzia pracy i nakazano położyć się w przydrożnym rowie. Widział wówczas, jak Niemcy biją gajowego Władysława Wikła oraz leśniczego Szczepana Arendarskiego. Słyszał również jak bici byli Teofil Materek oraz Feliks Daniłowski vel Fagasiński. Żandarmi wyznaczili Bogdana oraz Jana Materka do przeniesienia ciał braci Gołębiowskich do domu Teofila Materka, a potem podpalili budynek. Obaj Materkowie zostali

²⁷Kazimiera Grzywacz, Michniów, 6.01.2013, K. Jedynak; Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Krakowie (dalej: OKŚZpNP Kr), sygn. S9/09/Zn, Akta śledztwa ws. pacyfikacji Michniowa 12 i 13. 07. 1943 r. (dalej: sygn. S9/09/Zn), Protokół przesłuchania świadka Józefa Dupaka, Michniów, 4.07.1968, k. 136–137.

ciężarówką wywiezieni do Kielc. Wśród aresztowanych wraz z Bogdanem Materkiem byli: Kazimierz Krogulec, Władysław Krogulec, Antoni Materek, Jan Materek, Teofil Materek i jego żona Zofia, Feliks Daniłowski vel Fagasiński i jego małżonka Władysława oraz Piotr Charaszymowicz²⁸.

Początkowo wszystkich przewieziono do gmachu niemieckiej policji przy ul. Leśnej, gdzie byli przesłuchiwanii. Następnie trafili do więzienia przy ul. Zamkowej. Kazimierz Krogulec został umieszczony w celi z Feliksem Daniłowskim vel Fagasińskim. Więźniami zatrzymanymi w Michniowie zajmowali się SS-Oberscharführer Damian Linz, SS-Unterstrumführer Sibiller oraz SS-Sturmscharführer Herman Weinhub. Po dwóch tygodniach wszyscy aresztowani zostali przewiezieni do obozu koncentracyjnego Auschwitz. W trakcie transportu Kazimierz Krogulec spotkał innego mieszkańca Michniowa – Wiktora Wikło, którego w czasie pacyfikacji nie było we wsi. Niemcy zabrali Wikła z miejsca pracy i przewieźli do kieleckiego więzienia, a następnie do obozu Auschwitz. Jedyną osobą, która została wypuszczona był Władysław Krogulec. Pobyt w obozie przeżyli tylko Bogdan Materek, Kazimierz Krogulec oraz Zofia Materek. Dopiero po wojnie okazało się, że żadne z jej dzieci (w wieku od 15 miesięcy do 8 lat) nie ocalało²⁹.

Niemieckie założenia ekonomicznej eksploatacji okupowanych terenów zakładały wykorzystanie ich obywateli jako taniej siły roboczej. Wobec braku zainteresowania dobrowolnymi wyjazdami do pracy w III Rzeszy wprowadzono nabór z zastosowaniem przymusu fizycznego, rzadziej nacisku ekonomicznego. Za uchylanie się od wyjazdu karano konfiskatą mienia, uwięzieniem lub umieszczeniem w obozie pracy lub koncentracyjnym, a nawet śmiercią. Deportowana ludność wiejska (w tym również dzieci) pracowała niemal we wszystkich sektorach niemieckiej gospodarki (w gospodarstwach rolnych, przemyśle, budownictwie, rzemiośle i usługach)³⁰. Prawdopodobnie powyższe czynniki leżały u podstaw wywiezienia z Michniowa 18 kobiet, które trafiły na roboty przymusowe do III Rzeszy³¹. Wśród nich była Wacława Materek (Stępień). Rankiem 12 lipca wyszła z domu, aby pod pozorem wizyty u dentysty wymknąć się ze wsi. Podobnie zrobił jej ojciec Władysław Materek, który posłużył się pretekstem, że niesie mleko kontyngentowe do Suchedniowa. Oboje zostali zatrzymani na skraju lasu, przy szosie do Suchedniowa. Materkówna widziała jak jej ojciec został zabrany do ciężarówki i wywieziony do centrum wsi. Wszystkim aresztowanym kobietom Niemcy kazali wsiąść na jedną ciężarówkę, po czym zawieziono je do kieleckiego Arbeitsamtu (urzędu pracy). Tam przygotowano dla nich dokumenty do wyjazdu do III Rzeszy. Tylko jedna z nich pozostała na terenie GG. Była nią Wacława Materek. Została wybrana przez oficera niemieckiej żandarmerii Oberleutnanta Gustawa Biela w charakterze pomocy domowej. Pracowała w jego domu (początkowo w Kielcach, a następnie w Częstochowie) do jesieni 1944 r., gdy udało jej się zbiec. W trakcie pobytu w jego mieszkaniu dowiedziała się, że Biel był w jej domu w czasie pacyfikacji Michniowa³².

²⁸ Ibidem, Protokół przesłuchania świadka Bogdana Materka, Kielce, 10.07.1973, k. 145–148.

²⁹ Ibidem, Protokół przesłuchania świadka Zofii Sobek z d. Materek, Michniów, 26.04.1968, k. 45–47.

³⁰ J. Pietrzykowski, *Łowy na ludzi*. Arbeitsamt w Częstochowie, Katowice 1968, s. 16–20.

³¹ Wśród zabranych do kieleckiego Arbeitsamtu były: Alfreda Banaczkowska (Sztaniec), Janina Gil (Dziewięcka), Celina Gruba (Łutczyk), Irena Gruba (Hamera), Michalina Kowalik (Bukowska), Weronika Krogulec (Jandula), Anna Magdziarz (Karyś), Antonina Materek (Morawska), Daniela Danuta Materek (Wiśniewska), Michalina Materek (Materek), Wacława Materek (Stępień), Wiktora Materek, Zofia Materek, Celina Miernik (Strachowska), Adela Obara (Gryzmułowicz), Zofia Rynkowska (Orlińska), Halina Szampruch (Chomętowska) oraz Irena Wątrobińska (Szubert). Za: E. Kołomańska, op.cit., s. 24.

³² OKŚZpNP Kr, sygn. S9/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Wacławy Stępień z d. Materek, Kielce, 21.08.1968, s. 25–27.

Na terenie III Rzeszy większość kobiet została umieszczona w gospodarstwach rolnych w Dolnej Saksonii. Anna Magdziarz (Karyś) trafiła do niemieckiego folwarku i pracowała przy pracach polowych oraz obrządku inwentarza żywego³³. Część michniowianek wywieziono do pracy w zakładach przemysłowych – Daniela Materek (Wiśniewska) pracowała w niemieckiej fabryce porcelany w Jaworzynie Śląskiej (Porzellanfabrik Königszelt)³⁴.

Po wyjeździe Niemców z Michniowa do wsi przybyli partyzanci „Ponurego”. W odwecie za tragedię udali się w rejon kolejowego posterunku blokowego Podłazie. Zatrzymali pociąg pośpieszny relacji Warszawa – Kraków. Według różnych szacunków w zasadzce miało zginąć od kilku do nawet 180 niemieckich pasażerów wagonu „Nur für Deutsche” (tylko dla Niemców), głównie żołnierzy. Według części źródeł, o działaniach pacyfikacyjnych zorganizowanych przez Niemców 13 lipca 1943 r., zadecydowała zbieżność wydarzeń (pacyfikacji i akcji odwetowej). Inne przekazy mówią o napisie „Za Michniów” na burcie jednego z wagonów ostrzelanego pociągu. Miał to być klarowny sygnał dla okupanta, że takie okrucieństwo wobec ludności cywilnej nie pozostanie bez reakcji żołnierzy Polskiego Państwa Podziemnego.

13 lipca 1943 r. Niemcy początkowo nie zamknęli wsi w pełnym okrążeniu, gdyż podeszli pod Michniów od zachodniej strony (pól uprawnych i Ostojowa) i ostrzelali domy ze wzgórza. Druga grupa żandarmów, przechodząc na skraj lasu, uniemożliwiła wyjście ze wsi od strony Suchedniowa. Dopiero w drugiej kolejności odcięta została droga ucieczki od strony Wzdolu. Dzięki temu, że wieś nie została natychmiast okrążona, kilkunastu osobom udało się zbiec. W odróżnieniu od dnia poprzedniego, żandarmi nie przybyli, aby kogokolwiek aresztować. Zamiast tego, systematycznie wchodził do każdego domu i zabijali tam wszystkie napotkane osoby, głównie kobiety i dzieci. Celem akcji była eksterminacja znajdujących się we wsi osób.

Części mieszkańców udało się ukryć przed Niemcami. Piotr Wikło, który w pierwszym dniu pacyfikacji stracił dwóch dorosłych synów (Julian i Feliks, 22 i 19 lat), w chwili wejścia żandarmów do wsi nakazał rodzinie natychmiastową ucieczkę. Sam pozostał w domu, aby zorientować się, co dzieje się w osadzie. Po pierwszych strzałach sam także zdecydował się na ucieczkę do lasu. Niemcy oddali do niego serię strzałów, jednak niecelne.

Adolf Morawski domyślał się, że Michniów został spacyfikowany za wsparcie okazywane partyzantom. Sądził, że celem niemieckiej obławy 13 lipca są ponownie mężczyźni. Żona Florentyna ukryła go w oborniku w stodole, gdy usłyszał, że budynek płonie wyczołgał się z schronienia i wymknął się ze wsi. Przeżył pacyfikację. Tego szczęścia nie mieli jednak żona i syn, którzy zostali zastrzeleni w domu³⁵.

Jan Materek również przeświadczony, że Niemcy ponownie przyszli po mężczyzn, nakazał swojej żonie pozostać z dziećmi w domu, a sam uciekł do lasu. Strzały go nie dosięgły i zdołał wyrwać się z pacyfikowanej wsi. Żona Jana, Bronisława, pozostała w domu wraz z dwoma synami (15 i 9 lat), siostrzenicą (15 lat) oraz wnuczką (3 lata). Tego dnia straciła ona niemal wszystkich swoich bliskich: „Widziałam, że żandarmi wchodziłi za mieszkańcami do ich domów, ze środka słyhać było strzały, poczem żandarmi wychodzili

³³Anna Karyś z d. Magdziarz, Michniów, 6.08.2012, K. Jedynak.

³⁴Daniela Wiśniewska z d. Materek, Michniów, 17.07.2012, K. Jedynak.

³⁵OKSZpNP Kr, sygn. S9/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Adolfa Morawskiego, Michniów, 3.07.1968, k. 127–132.

na podwórze i podpalali dom i zabudowania gospodarcze. Widziałam, że przed podpaleniem wyprowadzali na zewnątrz krowy i konie i wynoszą z domu odzież i co lepszy sprzęt. Zrozumiałam wówczas, że wszyscy musimy zginąć³⁶. Wewnątrz budynku jeden z żandarmów oddał do nich serię z pistoletu maszynowego. Ona oraz jej młodszy syn zostali ciężko ranni, pozostałe dzieci zginęły. Po wyjściu Niemca kobieta wraz z dzieckiem wydostali się z domu do ogrodu. Opiekę lekarską nad nimi przejęli lekarze Witold Poziomski i Józef Dziurzyński w Suchedniowie. Lekarze ci zajęli się również ciężko ranną Anną Lorens. 13 lipca w chwili wejścia Niemców do Michniowa w jej domu przebywało kilka kobiet oraz małoletnie dzieci. Nikt oprócz niej nie przeżył. Pomimo obrażeń wydostała się z domu. Do końca życia jednak odczuwała niedowład kończyn³⁷.

Najmłodszą ofiarą pacyfikacji był Stefan Dąbrowa, który w chwili śmierci miał 9 dni. Jego matką chrzestną była żona Adolfa Materka, Stefania. W dniu 13 lipca 1943 r. poszła wraz z Wiktorią Materek (babką Stefanka) do Wzdolu, aby ochrzcić dziecko. Jego matka Irena Dąbrowa pozostała w domu, gdyż nie wróciła do sił po porodzie. Natomiast ojciec dziecka Piotr zginął poprzedniego dnia w jednej ze stodół na terenie wsi. Stefania i Wiktoria z noworodkiem wróciły do Michniowa, w chwili, gdy byli w nim już Niemcy. Zostały wraz z Franciszką Obarą, Karoliną Materek, Ireną Dąbrową i jej starszą córką oraz czterema innymi osobami zamknięte w stodole Romana Malinowskiego, a następnie spalone żywcem³⁸.

Zarówno pierwszego dnia pacyfikacji, jak i drugiego Niemcy dopuszczali się grabieży mienia ofiar. Wynoszono wartościowe przedmioty, meble i ubrania, co potwierdziła większość świadków wydarzeń. Ze wsi zabrano cały inwentarz żywy. Do pilnowania zwierząt wyznaczonych zostało kilkunastu mieszkańców Michniowa. Fakt, iż nie znajdowały się we wsi wsi ocaliło im życie. Do osób, które w ten sposób przeżyły należała m.in. Anna Żołądek wraz z trojgiem dzieci (w wieku od dwóch do sześciu lat). Po odtransportowaniu inwentarza żywego wszystkie osoby zostały zatrzymane na skraju lasu. Przed zgromadzonymi ludźmi rozstawiono karabiny maszynowe. Zdaniem świadków przygotowywano się do ich rozstrzelania. W pewnym momencie nadjechał samochód i jeden z oficerów nakazał wszystkich puścić wolno³⁹.

Z kolei Antoniemu Materkowi Niemcy nakazali zawieźć do tartaku w Zagnańsku deski, które znajdowały się na terenie gospodarstwa rodziny Krogulców. Wraz z Materkiem został wysłany Kazimierz Żołądek, mąż Anny. Obaj mężczyźni wykonali rozkaz, ale rozmyślnie opóźniali swój powrót. Do wsi przyjechali dopiero wieczorem, gdy od dłuższego czasu nie było w niej Niemców. Okazało się wówczas, że zginęli dwaj najstarsi synowie Materka: Marian (21 lat) oraz Władysław (19 lat). Materek zabrał swoją rodzinę i wywiózł do znajomych we Wzdole, dzięki czemu nie było ich 13 lipca we wsi⁴⁰.

Po kilku dniach od pacyfikacji pozostali przy życiu mieszkańcy wraz z pracownikami tartaku dokonali pochówku ofiar. Początkowo było to kilka grobów na terenie wsi. Dopiero po wojnie dokonano ekshumacji, a wszystkie szczątki złożono we wspólnej mogile, w centralnej części wsi. Płytę nagrobną, którą wówczas wykonano, można oglądać

³⁶ Protokół przesłuchania świadka Bronisławy Materek, Michniów, 3.07.1968, [w:] *Terror hitlerowski na wsi...*, s. 171–172.

³⁷ Protokół przesłuchania świadka Anny Lorens z d. Michta, Suchedniów, 20.08.1946, [w:] *I nie widziałem ich więcej...*, s. 101–103.

³⁸ Protokół przesłuchania świadka Adolfa Materka, b.d.m., [w:] *Terror hitlerowski na wsi...*, s. 177–180.

³⁹ OKŚZpNP Kr, sygn. S9/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Anny Żołądek z d. Wikło, Michniów, 3.07.1968, k. 48–50.

⁴⁰ Ibidem, Protokół przesłuchania świadka Antoniego Materka, Michniów, 3.07.1968, k. 8–10.

oglądać do dziś. Umieszczono na niej nazwiska mieszkańców Michniowa, którzy zginęli w czasie II wojny światowej.

Los Michniowa miał być przestrogą dla mieszkańców innych wsi. Niemcy pokazali, jakie działania będą podejmowane wobec ludności sprzyjającej partyzantom. Jednakże dla społeczeństwa polskiego tragedia wsi stała się przykładem postawy niezłomnego patriotyzmu i wiary w odrodzenie ojczyzny, jaką reprezentowali polscy chłopci. Potwierdzeniem tego była akcja członków „Szarych Szeregów” w Suchedniowie. Kilka dni po pacyfikacji Michniowa przy torach kolejowych umieszczono tablice z napisami: Deutsche Katyń oraz Waffen SS haben hier in Dorf Michniów 200 Männer, Frauen und Kinder ermordet uns dises Dorf verbant [Tutaj w Michniowie Waffen SS zamordowało 200 mężczyzn, kobiet i dzieci, a nas wyгнаło z wioski]⁴¹.

Po zniszczeniu wsi Niemcy zabronili powrotu jej mieszkańcom. Zabroniono odbudowy domostw oraz ponownego osiedlania się w tym miejscu. Sami uciekinierzy mieli być pozbawieni pomocy z okolicznych wsi. Miejsce to miało zostać zapomniane, a z czasem miało naturalnie ulec zalesieniu. W materiale źródłowym nie odnaleziono rozporządzenia zawierającego zakaz osiedlania się w Michniowie czy też zakazu udzielania pomocy jego mieszkańcom. Jak zauważył Andrzej Jankowski, przypuszczalnie nie wydano dyspozycji w formie pisemnej, chociaż szereg informacji przemawia jednak za tym, że obowiązywały⁴². Fakt ten potwierdzają relacje świadków o strzałach, , jakie Niemcy oddawali do osób napotkanych w pobliżu zniszczonej wsi. Tak się stało w przypadku wyżej wspomnianych Antoniego Materka, jego żony Stefanii oraz ich syna Edwarda Materka. Ponad miesiąc po opisywanych wydarzeniach, 17 sierpnia 1943 r., przybyli oni do Michniowa po ocalałe plony i zostali ostrzelani przez przejeżdżający patrol niemiecki, w wyniku czego została zabita Stefania Materek (mężczyźni zdążyli uciec). W obawie przed represjami Niemców proboszcz nie chciał nawet pochować kobiety na bodzentyńskim cmentarzu parafialnym. Tragedia rodziny Matereków nie skończyła się. We wrześniu 1943 r. Antoni Materek wraz z pięciorgiem dzieci oraz siedemdziesięcioletnią matką Marcjaną został aresztowany za to, że pochodził z Michniowa. Cała rodzina wywieziona została do Bodzentyna, gdzie miała się odbyć egzekucja. Matereków jednak zwolniono dzięki interwencji i wstawiennictwu „granatowego” policjanta o nazwisku Lura (imię nieustalone)⁴³.

Ogólna liczba zamordowanych w czasie dwudniowej pacyfikacji Michniowa wyniosła 204 osoby (102 mężczyzn, 54 kobiety oraz 48 dzieci, w wieku od 9 dni do 15 lat). Zważywszy, że nadal nie wyjaśniono losu kilku osób, liczba ofiar może być wyższa. Do grona zaginionych zalicza się nie tylko mieszkańców Michniowa, ale także przebywających we wsi przesiedleńców z Wielkopolski⁴⁴.

Bezpośrednio za dwudniową pacyfikację wsi nikt nie został ukarany⁴⁵. W 2009 r. śledztwo w sprawie michniowskiej pacyfikacji zostało wznowione przez prokuratora Krzysztofa Falkiewicza z Okręgowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciw Narodowi Polskiemu w Krakowie.

⁴¹ Szare Szeregi. *Harcerze 1939–1945*, t. I: Materiały –relacje, red. J. Jabrzemski, Warszawa 1988, s. 94; E. Kołomańska, op. cit., s. 16.

⁴² A. Jankowski, *Sprawozdanie z wyników śledztwa...*, [w:] *Terror hitlerowski na wsi...*, s. 166–176.

⁴³ OKSŻpNP Kr, sygn. S9/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Antoniego Materka, Michniów, 3.07.1968, k. k. 8–10.

⁴⁴ E. Kołomańska, op. cit., s. 15–16.

⁴⁵ Po wojnie w trakcie kilku procesów niemieckich zbrodniarzy wojennych poruszono sprawę pacyfikacji Michniowa. Udział w akcji zarzucono m.in. Juliuszowi Heine, Herbertowi Böttcherowi oraz Ottonowi Büssingowi. Mimo, iż wszyscy zostali skazani na karę śmierci, żadnego z nich nie obciążono winą za michniowską pacyfikację. Za: *I nie widziałem ich więcej...*, s. 33.

Z powodu nie wykrycia sprawców zmuszony był jednak umorzyć postępowanie. Niemniej jednak potwierdziło ono, iż niemiecka akcja represyjna przeprowadzona w Michniowie zrealizowana została wbrew zasadom prowadzenia działań wojennych oraz międzynarodowym konwencjom i regulacjom prawnym dotyczącym postępowania z ludnością cywilną w czasie wojny i okupacji. W świetle prawa nie ulega ona przedawnieniu, a w obliczu nowych faktów kwestia ścigania ich sprawców może być wznowiona. Falkiewicz był zdania, iż tak brutalna akcja pacyfikacyjna była nieuzasadniona, a jej podłożem była przynależność narodowościowa. Ponadto w konsekwencji bezwzględnego zabijania niewinnych mężczyzn, kobiet i dzieci przy jednoczesnym zniszczeniu zabudowań wsi, Niemcy ewidentnie zmierzali do całkowitej zagłady społeczności Michniowa mordując bez względu na wiek i płeć ofiar⁴⁶.

Potwierdzały to słowa świadka i ofiary Zofii Sobek z d. Materek. Tego dnia straciła ona całą swoją rodzinę: dzieci Stefana (8 lat), Teresę (7 lat) i Tadeusza (1 rok) oraz rodzeństwo i rodziców. Po wojnie opisując pacyfikację wsi powiedziała: „Dowiedziałam się również, że w następnym dniu [13 lipca 1943 r.] zostały zamordowane wszystkie moje dzieci, siostra, matka Florentyna Materek i bracia Stefan i Witold Materkowie lat dziewięć i dwanaście”⁴⁷.

W przypadku Michniowa punktem (w kontekście czysto fizycznym jak i w mentalnym wiążącym się z tożsamością mieszkańców regionu) konsolidującym społeczność była mogiła pomordowanych. Jej obecność i coraz bardziej zarysowująca się konieczność opieki nad pamięcią o ofiarach totalitaryzmów lat 1939–1945 dała asumpt do budowy Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie. Na kształt historycznej narracji dotyczącej pacyfikacji Michniowa głównie miały wpływ dwa czynniki. Primo, wyjątkowe okrucieństwo niemieckich oprawców, które stanowiło cechę wyróżniającą michniowskiej pacyfikacji. Secundo, o jej istocie, jako symbolu martyrologii mieszkańców polskich wsi w czasie II wojny światowej, zadecydowały powojenne działania mające na celu udokumentowanie i upamiętnienie ofiar podejmowane przez ocalałych, a następnie kontynuowane przez Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie. Uwieńczeniem wieloletnich starań Mauzoleum podtrzymywania pamięci ofiar jakie poniosła polska wieś w latach 1939–1945 stało się ustanowienie Dnia Walki i Męczeństwa Wsi Polskiej. Święto państwowe zostało wyznaczone w rocznicę pierwszego dnia pacyfikacji Michniowa – 12 lipca.

Rozpoznawalnym elementem Michniowa stała się rzeźba-posąg Piety Michniowskiej, która została ustawiona tuż przy grobie. Stanowiła ona jedyny zrealizowany detal pierwszego projektu na Mauzoleum w Michniowie. Obecnie możemy podziwiać kompleks Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie. W jego skład wchodzi m.in. Mogiła, Krzyże Pamięci, tablice, ogromne kamienne bloki-głazy, tabliczki na Murze Pamięci oraz przede wszystkim gmach Mauzoleum, który został otwarty 12 lipca 2021 r. Dopelnia on wyobrażenie pamięci ujętej poprzez pryzmat architektury i sztuki.

Bohaterem michniowskiego mauzoleum nie jest jednostka, a zbiorowość mieszkańców polskich wsi, którzy poddani zostali represjom lub ponieśli męczeńską śmierć w czasie II wojny światowej. Budynek Mauzoleum jest symbolicznym upamiętnieniem tych wszystkich ofiar. Michniowskie Mauzoleum stanowi również element polityki historycznej

⁴⁶ K. Falkiewicz, *Fragment postanowienia o umorzeniu śledztwa w sprawie zbrodni nazistowskiej*, Kielce, 27.05.2010, [w:] I nie widziałem ich więcej..., s. 211–212.

⁴⁷ OKŚZpNP Kr, sygn. S9/09/Zn, Protokół przesłuchania świadka Zofii Sobek z d. Materek, Michniów, 26.04.1968, k. 45–47.

państwa polskiego, mającej na celu, budowanie wspólnoty w oparciu o pamięć, prawdę historyczną, działania badawcze, edukacyjne a poprzez dyskurs historyczny tworzenie przestrzeni do pojednania pomiędzy narodami.

Budynek Mauzoleum projektu Mirosława Nizio, w którym znajduje się ekspozycja główna ma kształt „wiejskiej chaty”. Spojrzenie od frontu na betonową bryłę Mauzoleum nie zapowiada jej dalszego układu. Długi na 146 m budynek, w swojej dalszej części zostaje poddany stopniowej deformacji. Jednolita i bezokienna bryła pierwszego segmentu, powielana w kolejnych segmentach jest coraz bardziej zniekształcona, poprzerrywana szczelinami, przepruciami, otworami nawiązującymi do formy krzyża. W efekcie budynek został podzielony na część zamkniętą i pozbawioną stolarki okiennej otwartą. Mauzoleum oglądane z profilu przypomina ustawione jeden za drugim wiejskie domy zderzone ze sobą i wzajemnie pomieszane, jakby po niszczycielskim pożarze. Wewnątrz Mauzoleum zastosowano różnorodne techniki oddziaływania na emocje zwiedzających. Nie bez znaczenia dla odbioru i przeżywania wystawy głównej jest dźwięk. W strefach zewnętrznych są to wyczytywane nazwiska ofiar. Wewnątrz, w kolejnych pomieszczeniach, jest to muzyka. Dla każdej przestrzeni Mauzoleum kompozytor Tomasz Wiracki skomponował odmienną ścieżkę melodyjną. Dźwięk wzmacnia wrażenia odbioru ekspozycji i dramatyzm przedstawianych treści. Przekaz historyczny wystawy głównej wzmacniają elementy architektoniczne wykorzystywanych materiałów i kompozytów. Ekspozytory tzw. kubiki będące nośnikami warstwy merytorycznej wykonane są z połączenia blachy i drewna odzyskowego pokrytego impregnatem. Wraz z odwzorowanym odciskiem drewna na strukturze betonowych ścian i elewacji budynku tworzą spójne tło nawiązujące do wiejskiej chaty. Istotnym elementem uzupełniającym narracyjny charakter całości projektu Mauzoleum jest światło, zarówno naturalne jak i sztuczne, które modeluje przestrzeń wewnętrzną i wystawową. W nocy budynek Mauzoleum przywodzi na myśl skojarzenia z płonącymi polskimi wsiami w okresie II wojny światowej. Projekt Mirosława Nizio odnosi się do różnych form upamiętnienia zaistniałych w Michniowie na przestrzeni lat poprzedzających tę realizację i na zasadzie syntezy transponuje te formy w nowy kształt, dodając nowe znaczenia, współczesną interpretację. Nowe Mauzoleum jest to projekt kompleksowy, całościowo spójny z zarysowaną wyraźną ideą upamiętnienia. Dzięki niemu zachowana zostanie pamięć o życiu i losach ofiar II wojny światowej, nie tylko mieszkańców Michniowa, ale i innych zniszczonych polskich wsi.

Abstrakt

Pacyfikacja Michniowa miała być przestrogą dla innych społeczności wiejskich, wyraźnym sygnałem i przykładem jaki los spotka tych, którzy mimo niemieckich zakazów w dalszym ciągu będą wspomagać członków konspiracji i oddziały partyzanckie. Do akcji zostały ściągnięte jednostki z całego dystryktu radomskiego. Pierwszy dzień pacyfikacji został przeprowadzony według ściśle określonego planu. Zginęli wówczas niemal wszyscy mężczyźni ze wsi, większość z nich Niemcy spalili żywcem. Po nocnym ataku odwetowym Zgrupowań Partyzanckich AK „Ponury” na niemiecki pociąg, Niemcy wkroczyli do wsi ponownie. Tym razem byli to ochotnicy, którzy przybyli do wsi tylko w jednym celu – wymordowania wszystkich pozostałych przy życiu mieszkańców. Tym samym 13 lipca 1943 r. stał się dniem zagłady społeczności michniowskiej. Od kul lub w płomieniach zginęły 54 kobiety, 48 dzieci (w tym 30 z nich poniżej 10 roku życia) oraz osoby starsze. Niemcy nie mieli litości dla nikogo. W wyniku dwudniowej pacyfikacji Michniów przestał istnieć. Niemieckie działania represyjne skierowane przeciwko ludności cywilnej, które miały miejsce 12 i 13 lipca 1943 r. w Michniowie zostały uznane za zbrodnię wojenną. Dotychczas nikt nie został ukarany za tę niczym nieuzasadnioną akcję. Jednak w świetle prawa nie ulega ona przedawnieniu, a w obliczu nowych faktów kwestia ścigania ich sprawców może być wznowiona i kontynuowana do ostatecznego ukarania sprawców.

Z pewnością pamięć o zamordowanych ofiarach nie zginęła wraz z nimi. Początkowo kultywowali ją ocaleni, teraz kontynuuje ją Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie, będące oddziałem Muzeum Wsi Kieleckiej. W konsekwencji aktywności Mauzoleum tragedia Michniowa stała się symbolem wszystkich represjonowanych wsi w czasie II wojny światowej, czego świadectwem jest fakt, iż to właśnie 12 lipca zostało ustanowione święto państwowe – Dzień Walki i Męczeństwa Wsi Polskiej.

Słowa klucze:

Michniów, pacyfikacja, martyrologia, mauzoleum, ofiara

Lun'ova Anastasiya (14 let), Visual Art Center, Kryvyi Rih, Ukraïna

Jan Kalous

Děti „nepřátel“ komunistického režimu

Třídní nenávisť komunistického režimu vůči jeho oponentům, ať již skutečným, či pouze domnělým, se nevyhnula žádné sociální, a ani věkové skupině. Systém skrytého i veřejného kádrování fungoval po celou dobu existence režimu. Znemožňoval například výkon jistých profesí lidem, kteří se potýkali s nějakým specifickým problémem, třeba se soudní, nebo i nesoudní perzekucí svých nejbližších osob. Ve svém příspěvku se chci převážně zaměřit na takzvané děti „nepřátel“ komunistického režimu v zakladatelském období tohoto režimu, konkrétně v průběhu prvních pěti let jeho fungování, tedy v období let 1948–1953.

Vyhrocené vztahy mezi bývalými spojenci antihitlerovské koalice se odrážely i ve vnitřních procesech a fungování tehdejší československé společnosti. Svět osciloval na hraně války, byť později toto období bylo označeno termínem „studená válka“, a vyhrocené krize a konfrontace mezi Východem a Západem probíhaly velmi intenzivně (týkaly se například otázky statutu Berlína). Jak se všechna mezinárodní i vnitrostátní úskalí odrážela v životech dětí? V komunistické propagandě byla tato doba představována jako budovatelská a velmi optimistická. Ale byla skutečně taková?

Období let 1948–1953 je spojeno s masivní nezákonností, represí a brutalitou, s likvidací střední třídy a soukromého sektoru, eliminací nezávislého duchovního, vzdělávacího a kulturního prostředí, s agresivní propagandou a cenzurními zásahy.¹ Komunistická strana Československa se stala skutečnou státostranou.² Násilím prosazovala svou nejen politickou vůli, zaváděla nové pořádky, ničila nezávislost soudů, soustavně pošlapávala základní lidská a občanská práva. To vše se odehrávalo skryté pod hesly o budování lepších zítřků, pod kuratelou sovětských zájmů a za provolávání hesel o nezbytnosti třídního boje na cestě ke komunismu. Represe a perzekuce skutečných či jen domnělých oponentů režimu nekončily postihem jednotlivce, ale týkaly se celé rodiny i v mezigeneračním slova smyslu, čemuž výrazně pomáhal zavedený systém kádrování.

Již na samém počátku totalitního režimu se dá hovořit o výrazné deformaci práva a demokracie. Co tím mám přesně na mysli? V těžkých dnech vládní krize v únoru 1948 nelegálně vytvořené akční výbory Národní fronty prováděly čistky ve všech vrstvách společnosti.³ Legalizovány byly až v červenci 1948 v zákoně č. 213/1948 Sb., upravujícím ochranu veřejného zájmu. Do té doby stihly vyhodit ze zaměstnání, úřadů a škol nejméně 300 tisíc občanů, tedy včetně studentů.

Večer 25. února 1948 se první útok komunistického režimu odehrál proti demokraticky smýšlejícím studentům.⁴ V Nerudově ulici narazil studentský pochod na kordón složený z příslušníků Sboru národní bezpečnosti a Lidových milicí. Při vytlačování demonstrantů došlo k incidentu – snad nešťastnou náhodou, při kterém byl do nohy

¹ KOCIAN, Jiří (ed.): *Tematická příručka k československým dějinám 1948–1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2019, s. 28–36.

² KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Doplněk, Brno 1997; VEBER, Václav: *Osudové únorové dny 1948*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2008; PERNES, Jiří: *Krize komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. CDK, Brno 2008.

³ KAPLAN, Karel: *Národní fronta 1948–1960*. Academia, Praha 2012; KOCIAN, Jiří (ed.): *Tematická příručka k československým dějinám 1948–1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2019, s. 935–936.

⁴ BLÁŽEK, Petr: *Pamětní deska na studentskou demonstraci 25. února 1948*. Paměť a dějiny, 2008, č. 1, s. 162–166.

postřelen student Josef Řehounek. Bylo zadrženo 94 účastníků pochodu. Pro ně znamenala účast na demonstraci konec jejich studia či profesního uplatnění.⁵

Komunistická strana Československa se v období let 1948–1953 soustředila na upevnění získané moci. Nejen intelektuální elita společnosti nebo nejrůznější odpůrci kolektivizace a politiky KSČ čelili mučení a ponižování, ztrátě osobní svobody a důstojnosti. Více než 240 osob bylo z politických důvodů popraveno.⁶ Poslední přání popravených nebyla respektována a například dcera Milady Horákové Jana Kánská dostala poslední dopis své matky po čtyřiceti letech.⁷

Nešlo přitom o ojedinělý případ. Smrt otce významně vstoupila do života Ludmily Zouharové, dcery Václava Švédy ze skupiny bratří Mašínů. Václav Švéda byl při útěku v NDR postřelen, zadržen, vydán do ČSR, v politickém procesu v lednu 1955 odsouzen k trestu smrti a v květnu 1955 popraven. Již v roce 1952 se jeho rodina musela vystěhovat ze statku v Lošanech. Uvězněna byla i manželka Václava Švédy, maminka Ludmily Zouharové; u soudu dostala 18 let (stejně tak dopadli u soudu i další rodinní přátelé a příbuzní) a propuštěna byla nakonec v roce 1963. Výchovu dětí do té doby zajišťovali otcovi rodiče.⁸

Jiný z typických případů té doby – Jaroslava Matoušková, dcera Zdeňka Wünsche, vyučeného sazeče, který se po únoru 1948 zapojil do protikomunistické odbojové skupiny odvážně plánující politický převrat. Tyto plány ale byly prozrazeny, otec zatčen a odsouzen v roce 1949 za špionáž a velezradu k 12 letům vězení (vina spočívala v tom, že uschoval zbraně člena skupiny) a doprovodným trestům (ztráta občanských práv, propadnutí majetku). Rodina se musela vystěhovat z pražské Letné do Karlína. Otec byl propuštěn po sedmi letech. Podobně jako u dalších dětí a obdobných případů si nemohla Jana Matoušková svobodně vybrat svou profesi.⁹

Na počátku 50. let se zintenzivnila kampaň za zakládání jednotných zemědělských družstev, podpořená represivními kroky ze strany režimu. Násilnému vystěhování kvůli tomu, že dotyční nesouhlasili s vizí kolektivizovaného zemědělství, čelilo v letech 1951–1953 celkem nejméně 446 rodin. Často i několikagenerační rodinné tradice tak byly výrazně narušeny či zcela přerušeny.¹⁰

František Brož byl synem sedláka ze Slavhostic na Jičínsku, který odmítl po roce 1949 vstoupit do Jednotného zemědělského družstva. Proto byl v roce 1951 odsouzen za sabotáž nejdříve na pět let a posléze na dalších 18 měsíců vězení. V souvislosti s tím mu byl zabaven veškerý majetek a rodina byla násilně vystěhována do severomoravského Ondrášova. V roce 1953 se otec k rodině vrátil.¹¹

Co mají všechny uvedené případy společného? Došlo k destrukci rodinného života. Děti ztratily jednoho či dokonce oba své rodiče. Čelily tlaku, na který nemohly být připraveny – posměchu a šikaně ze strany svých vrstevníků, opovržení společnosti.

⁵ Archiv bezpečnostních složek, fond Ústředna Státní bezpečnosti (305), a. č. 305-365-1. *Souhrnná zpráva místního velitelství Sboru národní bezpečnosti Praha o opatřeních, která byla provedena dne 25. února 1948.*

⁶ KAPLAN, Karel – PALEČEK, Pavel: *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Barrister & Principal, Brno 2001.

⁷ ANÝŽ, Daniel: *Jdu s hlavou vztyčenou*. Zed, Praha 2020, s. 347–348; BLAŽEK, Petr: *Nezapomeňte na mne. JUDr. Milada Horáková a největší politický proces*. Muzeum paměti XX. století – Museum Kampa – Nadace Jana a Medy Mládkových, Praha 2022, s. 62–65.

⁸ Příběh Ludmily Zouharové byl zpracován podle údajů spolku Dcery 50. let. Viz <http://www.dcery.cz/> (stav ke dni 30. 6. 2022).

⁹ Příběh Jaroslavy Matouškové byl zpracován podle údajů spolku Dcery 50. let. Viz <http://www.dcery.cz/> (stav ke dni 30. 6. 2022).

¹⁰ JECH, Karel: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Vyšehrad, Praha 2008; BLAŽEK, Petr – JECH, Karel – KUBALEK, Michal: *Akce K. Vyhánění sedláků a jejich rodin z jejich usedlostí v padesátých letech*. Studie, seznamy, dokumenty. Pulchra, Praha 2022.

¹¹ Příběh Františka Brože byl zpracován podle údajů spolku Dcery 50. let. Viz <http://www.dcery.cz/> (stav ke dni 30. 6. 2022).

Mnohá manželství nevydržela a rozpadla se. Rodiny přišly o majetky a musely znovu kupovat věci soudně propadlé či zabavené. Sociální jistoty, režimem tolik deklarované (a dnes některými historiky nekriticky oslavované), se dětí netýkaly. Absence rodiče či rodičů napáchala škody, které se později napravovaly jen těžko. Lze zde odkázat i na literární či umělecká zpodobnění těchto útrap, například u Jiřího Stránského, Jiřího Křížana či Jana Zahradníčka. Leccos ale beztak nebylo možné slovně uchopit či popsat.

Děti byly svědky domovních prohlídek, násilného chování příslušníků Státní i Veřejné bezpečnosti. Týkalo se jich i sledování, kontroly korespondence, odposlechy a masivní udavačství. Traumatické zážitky nepochybně představovaly návštěvy u uvězněných rodičů ve věznicích. Na počátku 50. let režim disponoval 422 tábory a vězeními pro své odpůrce.¹² I kdyby se na tyto ústrky děti nepamatovaly, jejich možnost zapojit se plnohodnotně do života společnosti byla beztak výrazně limitována. Důležitou roli přitom hrálo kádrování. Děti s problematickou minulostí neměly šanci studovat to, co by chtěly. Ostrakizace přežívala hluboko do 80. let, tedy do samotného konce režimu.

O jak velkém počtu komunistickým režimem perzekvovaných osob se bavíme? Dodnes bohužel nemáme přesná čísla. Víme, že po roce 1990 bylo ze zákona rehabilitováno 265 tisíc osob. Vezmeme-li v úvahu, že perzekuce a represe se týkaly celých rodin (uvádělo se, že jedna rodina má čtyři členy), pak se bavíme minimálně o milionu osob. Současně je ovšem nutné připomenout i mimosoudní postihy, například delegace lidí údajně se „štitících práce“ do táborů nucených prací. V letech 1948–1954 jimi prošlo nejméně 23 tisíc osob.¹³ Nebo povolávání údajně třídně nespolehlivých osob do pomocných technických praporů. Do jara 1954 jimi prošlo cca 60 tisíc osob.¹⁴

Nakonec do soukolí represe a perzekuce spadli i někteří jeho tvůrci – představitelé KSČ. Upozorňuji, že komunisty nelze považovat z hlediska analýzy dopadů soudní perzekuce na konkrétní vrstvy obyvatelstva za hlavní cílovou skupinu represí. Tvořili totiž pouhé tři desetiny procenta odsouzených a současně šest procent popravených z politických důvodů. I jejich děti a rodiny zažívaly stejná příkoří, čekala je stejná ostrakizace.¹⁵

Zatčena a vězněna byla manželka Rudolfa Slánského Josefa. Jejich děti Rudolf a Marta byly internovány ve Veselíkově. Po Slánského popravě se rodina musela přestěhovat do Razové u Bruntálu.¹⁶

Krátce po zatčení Otto Šlinga byla uvězněna jeho manželka Marian; bez vynesení jakéhokoli verdiktu strávila ve vazbě téměř tři roky. Propuštěna byla až v roce 1953. Jejich malí synové – Jan a Karel – byli mezitím umístěni v dětském domově, kde museli snášet různá příkoří jako „dětí zrádce“.¹⁷

Helena Závodská, manželka velitele Státní bezpečnosti v letech 1950–1951, nevěděla nic o manželovi Osvaldovi a on nevěděl nic o ní ani o dětech. Vystěhovali je ze služebního bytu.

¹²BLAŽEK, Petr: *Počty nuceně vystěhovaných selských rodin v Československu 1948–1960*. In: ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (eds.): *Kolektivizace v Československu*. ÚSTR, Praha 2013, s. 229–243.

¹³KOČIAN, Jiří (ed.): *Tematická příručka k československým dějinám 1948–1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2019, s. 729–731.

¹⁴KOČIAN, Jiří (ed.): *Tematická příručka k československým dějinám 1948–1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2019, s. 727–728.

¹⁵KAPLAN, Karel: *Politické procesy 50. let v Československu*. In: PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (eds.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*. ÚSD AV ČR – Prius, Praha – Brno 2005, s. 107–114; KALOÚS, Jan: *Komunisté před soudem. K některým aspektům politických procesů v Československu na počátku 50. let*. Paměť a dějiny, 2012, č. 4, s. 3–8.

¹⁶SLÁNSKÁ, Josefa: *Zpráva o mém muži*. Jota – Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2018.

¹⁷SLING, Karel: *Otto Šling – příběh jednoho komunisty*. Paměť a dějiny, 2012, č. 4, s. 116–121.

Helena Závodská nemohla najít práci. Sice se snažila kontaktovat své známé, ale ti ji z obav o vlastní osud ignorovali. Práci našla až na inzerát; zaměstnali ji ve Spolku přátel žehu. O popravě jejího manžela se rodina dozvěděla tak, že ji Národní výbor Prahy 4 zaslal úmrtní list Osvalda Závodského. Ten byl mezitím tajně pohřben v hromadném hrobě v Praze-Žitově. V červnu 1966 byly jeho ostatky vyzvednuty a rodině umožněno jejich důstojné uložení na hřbitově v Praze-Strašnicích. Dopisy, které před popravou napsal a adresoval své rodině, nebyly doručeny, a jeho synové si je tak mohli přečíst až téměř po půl století.¹⁸

Asi nejznámější je i díky filmovému zpracování případ Zdeňka Tomana, šéfa československé rozvědky, který se podílel na tajném financování komunistické strany. Krátce po únoru 1948 byl svými spolusoudruhy zatčen; podařilo se mu ale z vazební věznice utéct. Manželka Pavla (Pesla) spáchala v květnu 1948 sebevraždu. Jejich synovi Ivanovi, kterému bylo v té době půl roku, byla zcela změněna identita – dostal nové jméno a adoptivní rodiče (otec sloužil u Státní bezpečnosti). Tento Michal Rohan pak tragicky zahynul ve věku čtrnácti let po pádu z kola v pražské Stromovce.¹⁹

A ještě jedna asi trochu nadbytečná poznámka. Dne 21. ledna 1951 byl tajně zatčen Vladimír Clementis. Stalo se tak při venčení psa Bročka. Psa vrátila StB rodině Lídy Clementisové, která sama již tehdy byla uvězněna, za tři čtvrtě roku.²⁰ Názorná ukázka aplikace nenávisti až za hrob, týkající se nejen dětí, ale i němých tváří.

U nacistického a komunistického režimu lze nalézt mnoho společných rysů. Destrukce rodinných a morálních hodnot jimi prostupuje v neskutečné symbióze.

¹⁸ KALOUS, Jan: *Osvald Závodský – aktér i oběť politických procesů*. Paměť a dějiny, 2013, č. 3, s. 85–95.

¹⁹ SLANINA, Josef: *Akce „TOMAN“*. Securitas Imperii, 1994, č. 1, s. 120–127; HANZLÍK, František: *Případ kpt. Adolf Püchler. Svědectví agenta OBZ o nelegálním získávání financí zpravodajskou službou ministerstva vnitra v letech 1946–1947*. ÚDV, Praha 2006.

²⁰ KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Mladá fronta, Praha 1992.

Jan Kalous

Dzieci „wrogów” reżimu komunistycznego

Nienawiść klasowa reżimu komunistycznego skierowana przeciwko jego oponentom – rzeczywistym bądź domniemanym – nie omijała żadnej grupy społecznej, ani wiekowej. System tzw. „kadrowania” [opiniowania, inwigilacji i kontroli] zarówno ukrytego, jak i publicznego działał przez cały czas istnienia reżimu. Uniemożliwiał na przykład wykonywanie pewnych zawodów osobom zmagającym się z jakimś specyficznym problemem, np. gdy ktoś z jej najbliższych był represjonowany czy to oficjalnie (np. procesy sądowe), czy też nieoficjalnie. W niniejszym opracowaniu pragnę skupić się na sytuacji dzieci „wrogów” komunistycznego reżimu w okresie jego początków, tzn. w latach 1948–1953.

Napięte relacje między dotychczasowymi sojusznikami antyhitlerowskiej koalicji miały swoje odzwierciedlenie również w funkcjonowaniu ówczesnego czechosłowackiego społeczeństwa, w jego wewnętrznych sprawach. Świat balansował na krawędzi kolejnej wojny. Choć później ten okres określono terminem zimna wojna, to jednak ostry konflikt i konfrontacja Wschodu i Zachodu miały bardzo intensywny przebieg (dotyczyły m.in. statusu Berlina). W jaki sposób te wszystkie międzynarodowe i wewnątrzpaństwowe problemy wpływały na życie dzieci? W propagandzie komunistycznej okres ten był przedstawiany jako czas budowania, pełen optymizmu. Ale czy rzeczywiście tak było?

Lata 1948–1953 związane były z masowym bezprawiem, przemocą i represjami, likwidacją klasy średniej i prywatnego sektora, a także z wyeliminowaniem niezależnego, duchowego, edukacyjnego i kulturowego środowiska, dalej z agresywną propagandą i interwencjami cenzury.¹ Partia Komunistyczna Czechosłowacji stała się rzeczywistą partią państwową.² Przemocą forsowała nie tylko swoją wolę polityczną, wprowadzała nowe porządki, niszczyła niezawisłość sądów, a jednocześnie deptała podstawowe prawa człowieka i obywatela. Wszystko to działo się pod hasłem budowania lepszego jutra, pod kuratelą sowieckich interesów i pod hasłem walki klasowej, jako nieuniknionej na drodze do komunizmu. Represje i prześladowania rzeczywistych czy domniemych przeciwników reżimu nie dotyczyły pojedynczej osoby, ale ogarniały całe rodziny, również w znaczeniu międzypokoleniowym, w czym bardzo pomagał system „kadrowania”.

Już w odniesieniu do samych początków systemu totalitarnego można mówić o wyraźnej deformacji prawa i demokracji. Co dokładnie mam na myśli? Podczas najgorętszych dni kryzysu władzy w lutym 1948 roku, nielegalnie utworzone Komitety Wykonawcze Frontu Narodowego dokonywały czystek we wszystkich warstwach społecznych.³ Zalegalizowane zostały w lipcu 1948 r. na podstawie ustawy porządkującej sprawy ochrony interesu publicznego (Dz. U. nr 213/1948). Do tego czasu zdążyły wyrzucić z pracy, urzędów i szkół co najmniej 300 tys. obywateli, w tym studentów.

¹ KOCIAN, Jiří (ed.): *Tematická příručka k československým dějinám 1948–1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2019, s. 28–36.

² KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Doplněk, Brno 1997; VEBER, Václav: *Osudové únorové dny 1948*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2008; PERNES, Jiří: *Kříže komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. CDK, Brno 2008.

³ KAPLAN, Karel: *Národní fronta 1948–1960*. Academia, Praha 2012; KOCIAN, Jiří (ed.): *Tematická příručka k československým dějinám 1948–1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2019, s. 935–936.

Wieczorem 25 lutego 1948 roku doszło do pierwszego ataku ze strony reżimu komunistycznego na studentów będących zwolennikami demokracji.⁴ Na ul. Nerudy marsz studentów trafił na kordon członków Służby Bezpieczeństwa Narodowego i Milicji Ludowych.

Podczas próby wyparcia demonstrantów doszło do incydentu, (prawdopodobnie był to nieszczęśliwy wypadek) podczas którego został postrzelony w nogę student Josef Řehounek. Zatrzymanych zostało 94 uczestników marszu – dla nich uczestnictwo w demonstracji oznaczało koniec studiów czy w ogóle realizacji zawodowej.⁵

W latach 1948–1953 Komunistyczna Partia Czechosłowacji skupiała się przede wszystkim na wzmacnianiu uzyskanej władzy. Intelktualne elity społeczne, przeciwnicy kolektywizacji i polityki partyjnej tracili wolność osobistą, byli poddawani torturom, gnębieni i poniżani. Ponad 240 osób z powodów politycznych zostało zgładzonych.⁶ Nie szanowano nawet ostatniej woli skazanych na śmierć – na przykład córka Milady Horákové, Jana Kánská otrzymała ostatni list swojej matki po 40 latach.⁷

Nie był to przypadek odosobniony. Śmierć ojca w ogromnym stopniu wpłynęła na życie Ludmily Zouharové, córki Václava Švédy z oddziału braci Mašínów [antykomunistycznej grupy zbrojnej działającej w latach 1951–53]. Václav Švéda został podczas ucieczki postrzelony na terenie NRD, zatrzymany i deportowany do Czechosłowacji, gdzie w politycznym procesie w styczniu 1955 roku zasądono mu karę śmierci, którą wykonano w maju 1955 roku. Wcześniej, w 1952 roku rodzina musiała wyprowadzić się z majątku w Lošanach. Uwięziono także żonę Václava Švédy – matkę Ludmily Zouharové – sąd skazał ją na 18 lat więzienia (tak samo skończyli inni przyjaciele rodziny i krewni). Matkę Ludmily wypuszczono na wolność w roku 1963. Do tego czasu wychowywanie dzieci przejęli rodzice ojca.⁸

Przytoczę inny typowy przykład z tamtych czasów: Jaroslava Matoušková, córka Zdeňka Wünsche, zecera, który po lutym 1948 roku dołączył do antykomunistycznego ruchu oporu, do grupy mającej odważne plany dokonania przewrotu politycznego. Plany te jednak wyszły na jaw, ojciec został aresztowany i skazany w roku 1949 za szpiegostwo i zdradę stanu na 12 lat więzienia (jego вина polegała na schowaniu broni członka grupy) oraz dodatkowo na utratę praw obywatelskich oraz konfiskatę mienia. Rodzina musiała się wyprowadzić z praskiej Letnej do Karlína. Ojca wypuszczono po 7 latach. Podobnie jak inne dzieci w analogicznej sytuacji, Jaroslava Matoušková nie mogła wybrać sobie w wolny sposób zawodu.⁹

Na początku lat 50. przybrała na sile kampania dotycząca zakładania rolniczych spółdzielni produkcyjnych, połączona z represjami ze strony reżimu. Co najmniej 446 rodzin zostało zmuszonych do wyprowadzki z tego powodu, iż nie zgadzały się z wizją

⁴ BLAŽEK, Petr: *Pamětní deska na studentskou demonstraci 25. února 1948*. Paměť a dějiny, 2008, č. 1, s. 162–166.

⁵ Archiv bezpečnostních složek, fond Ústředna Státní bezpečnosti (305), a. č. 305-365-I. *Souhrnná zpráva místního velitelství Sboru národní bezpečnosti Praha o opatřeních, která byla provedena dne 25. února 1948*.

⁶ KAPLAN, Karel – PALEČEK, Pavel: *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Barrister & Principal, Brno 2001.

⁷ ANYŽ, Daniel: *Jdu s hlavou vztyčenou*. Zed, Praha 2020, s. 347–348; BLAŽEK, Petr: *Nezapomeňte na mne. JUDr. Milada Horáková a největší politický proces*. Muzeum paměti XX. století – Museum Kampa – Nadace Jana a Medy Mládkových, Praha 2022, s. 62–65.

⁸ Příběh Ludmily Zouharové byl zpracován podle údajů spolku Dcery 50. let. Viz <http://www.dcery.cz/> (stav ke dni 30. 6. 2022).

⁹ Příběh Jaroslavy Matouškové byl zpracován podle údajů spolku Dcery 50. let. Viz <http://www.dcery.cz/> (stav ke dni 30. 6. 2022).

kolektywizacji rolnictwa. Niejednokrotnie w ten sposób zostały naruszone czy nawet całkowicie przerwane wielopokoleniowe tradycje rodzinne.¹⁰ František Brož był synem rolnika ze Slavhostic niedaleko Jičína, który po roku 1949 odmówił wstąpienia do rolniczej spółdzielni produkcyjnej. Z tego powodu jego ojcu zasądono za sabotaż najpierw 5 lat więzienia, potem dodano jeszcze 18 miesięcy. Rodzinie skonfiskowano cały majątek i zmuszono do przeprowadzki na Północne Morawy, do Ondrášova. Ojciec wrócił z więzienia w 1953 roku.¹¹

Wszystkie wymienione przypadki mają jedną wspólną cechę: w każdym z nich doszło do destrukcji życia rodzinnego. Dzieci straciły jedno z rodziców, czasem nawet oboje. Stawiały czoła naciskom, na które nie mogły być przygotowane: drwiny i szykana ze strony rówieśników, pogarda społeczeństwa. Wiele małżeństw się rozpadło, rodziny traciły mienie i musiały kupować rzeczy skonfiskowane decyzją sądu. Socjalne bezpieczeństwo, którym tak chwalił się reżim (a które dziś niektórzy historycy bezkrytycznie wychwalają) nie dotyczyło dzieci. Nieobecność jednego czy obojga rodziców oznaczała szkody, które później było niezwykle trudno naprawić. Można by tutaj odesłać do dzieł artystycznych, w tym literackich, przedstawiających te trudne doświadczenia, jak choćby dzieła Jiřího Stránskiego, Jiřího Křižana czy Jana Zahradníčka. Nie wszystko jednak można było w ten sposób przedstawić, ubrać w słowa.

Dzieci były świadkami rewizji mieszkań, pełnego przemocy zachowania członków służb bezpieczeństwa. Dzieci były także śledzone, podsłuchiwane, kontrolowano ich korespondencję, padały ofiarą masowego donosicielstwa. Traumatyczne przeżycia niewątpliwie łączyły się z odwiedzaniem rodziców przetrzymywanych w więzieniach. Na początku lat 50. władze komunistyczne dysponowały ogromną liczbą 422 obozów i więzień dla swoich przeciwników.¹² Nawet jeśli dzieci nie pamiętały tych krzywd, to i tak nie miały możliwości swobodnego i pełnowartościowego włączenia się w życie społeczeństwa. Ważną rolę odrywało tu wspomniane „kadrowanie”. Dzieci z problematyczną przeszłością nie miały szans na studiowanie tego, co same wybrały. Taki ostracyzm trwał bardzo długo, miał miejsce jeszcze w latach 80. aż do samego końca ustroju.

Ile osób doświadczyło w Czechosłowacji represji ze strony reżimu komunistycznego? Niestety do dzisiejszego dnia nie mamy dokładnych danych w tym zakresie. Wiadomo natomiast, że po 1990 roku zostało prawnie zrehabilitowanych 265 tys. osób. Jeżeli weźmiemy pod uwagę, że represje i prześladowania dotyczyły całych rodzin (podawano, że rodzina liczy zazwyczaj 4 członków), wówczas uzyskujemy liczbę co najmniej miliona osób. Jednocześnie należy zauważyć, iż miały miejsce także pozasądowe represje, kiedy np. wywożono grupę osób, które ponoć „brzydziły się pracą” to obozów pracy przymusowej. W latach 1948–1954 przez takie obozy przeszło co najmniej 23 tys. osób.¹³ Inny przykład to powoływanie rzekomo podejrzanych pod względem klasowym osób do pomocniczych batalionów technicznych, przez które przewinęło się do wiosny roku 1954 około 60 tys. osób.¹⁴

¹⁰JECH, Karel: *Kolektivizace a vyhánění sedláků z půdy*. Vyšehrad, Praha 2008; BLÁŽEK, Petr – JECH, Karel – KUBÁLEK, Michal: *Akce K. Vyhánění sedláků a jejich rodin z jejich usedlostí v padesátých letech*. Studie, seznamy, dokumenty. Pulchra, Praha 2022.

¹¹ Příběh Františka Brože byl zpracován podle údajů spolku Dcery 50. let. Viz <http://www.dcery.cz/> (stav ke dni 30. 6. 2022).

¹²BLÁŽEK, Petr: *Počty nuceně vystěhovaných selských rodin v Československu 1948–1960*. In: ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (eds.): *Kolektivizace v Československu*. ÚSTR, Praha 2013, s. 229–243.

¹³KOČIAN, Jiří (ed.): *Tematická příručka k československým dějinám 1948–1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2019, s. 729–731.

¹⁴KOČIAN, Jiří (ed.): *Tematická příručka k československým dějinám 1948–1989*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2019, s. 727–728.

Machina represji i prześladowań wciągała w swoje miażdżące tryby nawet niektórych jej twórców, czyli przedstawiciele Komunistycznej Partii Czechosłowacji. Należy jednak podkreślić, iż komunistów nie można uważać z punktu widzenia analizy wpływu represji sądowych na poszczególne warstwy społeczne za główną grupę docelową represji, dlatego, że stanowili jedynie 0,3% skazanych i jednocześnie 6% osób straconych z powodów politycznych. Jednak trzeba pamiętać, że ich rodziny i dzieci przeżywały takie same upokorzenia, czekał na nich taki sam ostracyzm.¹⁵

Zatrzymana i uwięziona została na przykład żona Rudolfa Slánskiego o imieniu Josefa. Ich dzieci – Rudolf i Marta – były internowane w Veselíkovie. Po straceniu Slánskiego jego rodzina została zmuszona do przeprowadzenia się do Razovéj niedaleko Bruntálu.¹⁶

Krótko po zatrzymaniu Otto Šlinga uwięziono także jego żonę Marian; mimo braku jakiegokolwiek wyroku spędziła w więzieniu niemal trzy lata, została z niego wypuszczona dopiero w roku 1953. Ich mali synowie – Jan i Karel – zostali w tym czasie umieszczeni w domu dziecka, gdzie znosili różne upokorzenia jako „dzieci zdrajcy”.¹⁷

Helena Závodská, żona komendanta służb bezpieczeństwa w latach 1950–1951 nie miała żadnych informacji o mężu Osvaldzie, zaś on nie miał żadnych wieści ani o niej, ani o ich dzieciach. Wyrzucono ich ze służbowego mieszkania. Ona nie mogła znaleźć pracy, starała się w tym celu kontaktować ze znajomymi, ale ci, bojąc się o własny los, zignorowali ją. W końcu udało jej się znaleźć pracę z ogłoszenia: zatrudniło ją Stowarzyszenie Przyjaciół Kremacji. O straceniu męża dowiedziała się, gdy Komitet Narodowy Praga 4 przesłał rodzinie akt zgonu Osvalda Závodskiego. W międzyczasie został on już potajemnie pochowany w zbiorowym grobie w Pradze – Ďáblicích. Dopiero w czerwcu 1966 jego szczątki ekshumowano i umożliwiono rodzinie godnie je pochować na cmentarzu w Pradze – Strašnicích. Listy, które napisał do swojej rodziny tuż przed wykonaniem wyroku śmierci nie zostały doręczone, jego synowie mogli je przeczytać dopiero po niemal 50 latach.¹⁸

Ze względu na adaptację filmową, chyba najbardziej znana jest jednak historia Zdeňka Tomana, szefa czechosłowackiego wywiadu, który brał udział w tajnym finansowaniu partii komunistycznej. Krótko po lutym 1948 roku został zatrzymany przez swoich współ-towarzyszy, udało mu się jednak uciec z aresztu. Jego żona Pavla (Pesla) popełniła samobójstwo w maju tego samego roku. Ich syn miał wtedy pół roku – zmieniono mu zupełnie tożsamość – otrzymał nowe imię i rodziców adopcyjnych (ojciec pracował w służbach bezpieczeństwa). Ten chłopiec, jako Michał Rohan, zginął potem tragicznie w wieku 14 lat po upadku z roweru w praskiej dzielnicy Stromovka.¹⁹

¹⁵ KAPLAN, Karel: *Politické procesy 50. let v Československu*. In: PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (eds.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*. ÚSD AV ČR – Prjús, Praha – Brno 2005, s. 107–114; KALOÚS, Jan: *Komunisté před soudem. K některým aspektům politických procesů v Československu na počátku 50. let*. Pamět a dějiny, 2012, č. 4, s. 3–8.

¹⁶ SLÁNSKÁ, Josefa: *Zpráva o mém muži*. Jota – Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2018.

¹⁷ ŠLING, Karel: *Otto Šling – příběh jednoho komunisty*. Pamět a dějiny, 2012, č. 4, s. 116–121.

¹⁸ KALOÚS, Jan: *Osvald Závodský – aktér i obět politických procesů*. Pamět a dějiny, 2013, č. 3, s. 85–95.

¹⁹ SLANINA, Josef: *Akce „TOMAN“*. Securitas Imperii, 1994, č. 1, s. 120–127; HANZLÍK, František: *Případ kpt. Adolf Püchler. Svědectví agenta OBZ o nelegálním získávání financí zpravodajskou službou ministerstva vnitra v letech 1946–1947*. UDV, Praha 2006.

I jeszcze taka mała dygresja, może nawet zbyteczna. W dniu 21 stycznia 1951 roku Vladimír Clementis został tajnie aresztowany. Stało się tak podczas jego spaceru z psem o imieniu Broček. Służby bezpieczeństwa oddały psa krewnym Lídy Clementis (która w tym czasie też już była w więzieniu) dopiero po 9 miesiącach.²⁰ Poglądowe zastosowanie nienawiści sięgającej aż za grób.

Obydwa reżimy: i nazistowski, i komunistyczny miały wiele wspólnych cech – wyjątkowo wyrazistą jest destrukcja rodzinnych i moralnych wartości.

²⁰ KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Mladá fronta, Praha 1992.

Koriakova Viktoria (12 let), Children's Art School, Mykolaiv, Ukrajina

Joanna Lubecka

Odebírání „rasově hodnotných“ dětí ve třetí říši jako prvek Lemkinovy koncepce genocidy

Polský právník židovského původu Rafał Lemkin vydal v roce 1944 v emigraci ve Spojených státech knihu *Vláda sil Osy v okupované Evropě*.¹ Představil v ní svou koncepci nového typu zločinu, který nazval genocidou.²

V Lemkinových postulátech je nedílnou součástí genocidy myšlenka zničení skupiny etnické, národnostní, rasové či náboženské. Pachatelé je třeba prokázat plánovitě jednání a záměr onu skupinu vyvraždit. V případě genocidy je navíc trestný již samotný záměr (*dolus specialis*), i když není uskutečněn.³ Trestnost samotného záměru také znamená, že je nutné prokázat úmysl a vědomé jednání s cílem zničit Lemkinem definovanou skupinu, což v praxi bylo a je velice obtížné.⁴

V rámci příprav procesů se zločinci u Mezinárodního vojenského tribunálu v Norimberku ani v samotné judikatuře nebyly Lemkinovy koncepce zcela odmítnuty. Přitěžujícím argumentem proti obžalovaným bylo úmyslné plánování zločinů a posléze důsledné, i když ne nutně okamžité provedení. Zohledněno bylo rovněž obvinění z koordinace různých aktivit, jejichž cílem byla nejen fyzická a biologická likvidace těchto skupin, ale také zničení základů jejich existence v ekonomické, společenské a kulturní oblasti.⁵

Vyvražďovací plán samozřejmě může být během realizace modifikován s ohledem na potřeby a podmínky, cíl však zůstává beze změn. Navíc nemusí být realizován ihned, může být rozložen v čase, dokonce i do perspektivy několika let. Příkladem takového nástroje je „odebírání dětí“, které Lemkin řadí k biologickým genocidním metodám, vedle omezení možnosti rozmnožování prostřednictvím nucené sterilizace a separace pohlaví. Tato praxe za druhé světové války nebyla novinkou. Stejně praktiky jsou známy i z dřívější historie, v Osmanské říši se například z unesených dětí formovaly oddíly janičárů. A vlády takových států, jako jsou Austrálie nebo Kanada, se dodnes potýkají s důsledky násilného odebírání aboriginských, resp. indiánských dětí jejich rodičům. Cíl odebírání dětí byl vždy stejný – kulturní vykořenění.

O problematice odebírání dětí bohužel nemůžeme mluvit v minulém čase. I dnes, během rusko-ukrajinské války, slyšíme informace o masovém vyvážení ukrajinských dětí do Ruska.

Geneze myšlenky odebírání dětí – posedlost árijskou krví

Klíčem k pochopení praxe „odebírání dětí“ ve třetí říši je teorie a praxe tzv. rasové hygieny. Ta byla založena na sociálním darwinismu a jejím předpokladem bylo, že v přírodě vždy platí právo silnějšího, tedy toho, kdo má lepší geny, resp. je lepší rasy. Podle myšlenek sociálního darwinismu v přírodě jednotlivec nic neznamená, každý jedinec je pouze

¹R. Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Law of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington 1944.

²P. Madajczyk, *Polskie problemy z genocydem Rafała Lemkina*, Dzieje Najnowsze, rocznik XLVIII, 2016, Warszawa, s. 3–13.

³V případě trestného činu genocidy musí být prokázán *dolus specialis* (zvláštní úmysl) směřující k úplnému nebo částečnému vyhlazení dané skupiny.

⁴A. Szychalska, *Elementy zbrodni ludobójstwa*, Acta Erasmiana VI, Ze studiów nad prawem, administracją i ekonomią, Wrocław 2014, s. 301.

⁵M. Marcinko, *The Concept of Genocide in the Trials of Nazi Criminals before the Polish Supreme National Tribunal*, in: Morten Bergsmo, Cheah Wui Ling and Yi Ping (eds.), *Historical Origins of International Criminal Law*: Vol. 2, FICHL Publication Series No. 21, Brussels 2014, s. 651–652.

článkem v životním řetězci. Sám Hitler v *Mein Kampf* napsal: „Příroda nezná ani soucit, ani morálku, pouze právo a sílu, proto silné druhy loví slabší [...], tzv. humanita, to jsou pouze směšná pouta, která je nutné přetrhat, aby se na jejich místo vrátila Příroda, která ničí slabé.“⁶ V této linii uvažování jsou těmi silnými lidé árijské rasy a ras příbuzných. Ale i u národů „podlidí“, především Slovanů, lze nalézt rasově hodnotné jedince s „dobrou krví“. Proto také bylo třeba získat „rasově hodnotné“ děti pro německý národ.

V polovině 19. století vydal německý historik Gustav Friedrich Klemm desetidílné *Obecné kulturní dějiny lidstva*, kde se v rámci popisu evropských národů zmínil o nordické rase (ačkoli ji tak přímo nenazval) jako o rase fyzicky i psychicky hodnotnější: „[Jsou nadan] silnou vůlí, touhou po vládnutí, samostatností, svobodou, aktivitou, touhou po poznání a studiu, tvrdohlavostí a skepticismem. Jsou to národy obdařené velkou mobilitou, spravedlivým vládnutím, a na druhou stranu zbavené netolerance a tyranie.“⁷ Klemmova koncepce položila základy tzv. filozofie rasy. Tu za časů třetí říše rozšířil a prosazoval mimo jiné Walther Darré, jenž byl od roku 1933 do 23. května 1942 říšským ministrem pro potraviny a zemědělství a do roku 1938 stál v čele RuSHA, Hlavního rasového a osidlovacího úřadu SS. Darré vydal v roce 1932 knihu *Krev a půda jako zdroj nové aristokracie*, v níž z hesla „Blut und Boden“ učinil ústřední pojem nacistické ideologie. Tato ideologie v sobě snoubila mytologii rolnictví, jakožto zdroje čisté německé krve, s mystickým pojetím země jako základu rozvoje rasově čistého národa.⁸ Kombinace pojmů Blut (krev) a Boden (půda) měla vytvořit Lebensraum, čili životní prostor nezbytný k životu árijské rasy. Tento prostor měl národ získat v boji – a „na věčné časy“.

V souvislosti s rasovou teorií se objevila i kategorie nadčlověka (*homo superior*), kterou ostatně do literatury zavedl Fjodor Dostojevskij v románu *Zločin a trest* (Raskolnikov je skvělý člověk, ale zabije starou lichvářku – zlou ženu, která si nezaslouží žít). Inspirováni Friedrichem Nietzschem připisovali nacisté nadčlověku mimořádnou vůli a právo porušovat, ve jménu dobra národa, morální normy stanovené společností.⁹

Důsledkem takového myšlení byl plán na dobytí země, vysídlení jejích obyvatel a exterminaci rasově cizí populace, získávání levné pracovní síly a poněmčování, především formou germanizace „rasově hodnotných“ dětí. Iniciátorem a autorem myšlenky odebírání dětí byl samotný říšský vůdce SS Heinrich Himmler, který obsedantně střežil čistotu rasy, ale zároveň vnímal možnost (jak sám říkal) „žádoucího přílivu krve“ z porobených národů. Himmler zastával také funkci říšského komisaře pro upevnění německého území (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums).

V roce 1940 vypracoval dokument „Několik myšlenek o zacházení s cizinci jiné rasy na východě“, v němž představil plán germanizace a selekce slovanských dětí (především polských) a který nasměroval politiku vyhlazování slovanských národů. Na základě té

⁶ A. Hitler, *Mein Kampf*, München 1936, s. 145.

⁷ Szerzej patrz: K. Łukaszewicz, *Z dziejów ujmowania rasy i kultury*, Acta Universitatis Wratislaviensis nr 3425, Prace Kulturoznawcze XIV/1, Wrocław 2012, s. 193–199; G. F. Klemm, *Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit*, t. 1–10, Leipzig 1943–52.

⁸ W. Darré, *Um Blut und Boden*, München 1929, nebo také: *Das Bauerntum als Lebensquell der Nordischen Rasse*, München 1929; *Neuadel aus Blut und Boden*, München 1930.

⁹ Tento koncept zavádí F. Nietzsche ve svém díle *Tak pravil Zarathustra. Kniha pro všechny a pro nikoho*, vydaném poprvé v Lipsku roku 1883.

mělo zůstat pouze „rasově bezcenné“ obyvatelstvo, jehož hlavním životním cílem by bylo sloužit Němcům.¹⁰ Himmlerův plán začal být rychle uskutečňován.

Nařízením Hlavního říšského úřadu pro upevnění německého území z roku 1940 začaly v okupovaném Polsku fungovat instituce, jejichž úkolem bylo mimo jiné vyšetřování dětí z hlediska rasové užitečnosti. Z pochopitelných důvodů se do hledáčku dostaly ty, které vykazovaly árijské rysy krásy, jako jsou například blond vlasy nebo modré oči.

V projevu ze 16. září 1942 k vyšším důstojníkům SS v Žytomyru Himmler pronesl: „Veškerou dobrou krev – a to je první předpoklad, který si musíte zapamatovat –, kdekoli ji na východě potkáte, můžete buď získat, nebo zabít... Kdekoli se setkáte s dobrou krví, musíte ji získat pro Německo, nebo se postarat o to, aby přestala existovat. V žádném případě nemůže zůstat na straně našich nepřátel.“¹¹

V projevu ze 14. října 1943 v Bad Schachen hovořil Himmler znovu o slovanských národech: „Je jasné, že v této směsici národů se vždy budou objevovat jisté velmi dobré rasové typy. V tom případě si myslím, že je naším úkolem vzít jejich děti k nám, odpoutat je od původního prostředí, i kdybychom tyto děti měli odvézt nebo ukrást. Buď získáme dobrou krev, kterou u nás můžeme využít a zapojit do našich řad, nebo – vážení pánové, můžete tomu říkat krutost, ale příroda je krutá – tuto krev zničíme. Neměli bychom se před našimi syny a potomky čím omluvit, kdybychom tuto krev nechali druhé straně.“¹²

Proces odebrání „rasově hodnotných“ dětí

Aby proces získávání „rasově čistých“ dětí fungoval efektivně, bylo nutné zapojit mnoho institucí. Ty nejdůležitější byly: Hlavní rasový a osidlovací úřad (Rasse- und Siedlungshauptamt – RuSHA), Hlavní úřad pro zabezpečení etnických Němců (SS-Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle – VoMi) a spolek Lebensborn (pramen života).¹³

Trochu zjednodušeně můžeme rozlišit tři způsoby „získávání dětí“:¹⁴

1. Vojáci Wehrmachtu dostávali rozkazy a doporučení, aby se soustředili na děti s nordickým vzhledem: světlolasé a modrooké. Měli povinnost takové děti hlásit buď na místní pobočku Lebensbornu, nebo pracovníkům Rasového a osidlovacího úřadu. Poté následoval příslušný postup.

2. Druhou cestou bylo takzvané síto v dětských domovech (Durchschleusung). To bylo pro Němce nejpohodlnější.¹⁵ V domově se objevila komise, která vyšetřila děti s ohledem na rasový původ, a poté vybrané děti vhodné ke germanizaci (eindeutschfähig) procházely dalšími fázemi celého procesu. Postupem času se objevily rozkazy, aby se takové „prohlídky“ dětí v dětských domovech prováděly každý rok.

¹⁰H. Himmler, *Kilka myšlí o traktowaniu obcoplemiennych na wschodzie* (Einige Gedanken über die Behandlung der Fremdenvölker im Osten), [w:] Biuletyn Główniej Komisji Badania Zbrodni niemieckich w Polsce, tom IV, Warszawa 1948, s. 122–125.

¹¹Wytyczne Himmlera z 1940 r.: [w:] Biuletyn Główniej Komisji Badania Zbrodni niemieckich w Polsce, tom IV, Warszawa 1948, s. 117–122.

¹²Ibidem, s. 121–122.

¹³I. Heinemann, *Rasa, ziemia, niemiecka krew*. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy Europy, Gdańsk 2014, szczególnie rozdział I: Od Urzędu Rasowego SS do Głównego Urzędu Rasy i osadnictwa. Selekcja rasowa, „wspólnota rodowa SS” i polityka osadnicza w latach 1932–39.

¹⁴Ibidem, s. 417–419.

¹⁵A. Malinowska, *Brunatna kołysanka. Historie uprowadzonych dzieci*, Warszawa 2017, s. 16.

3. Třetí cestou byly Sonderaktionen (zvláštní akce), např. v okolí města Zamość nebo v českých Lidicích.¹⁶ Je třeba říci, že vysídlovací akce v oblasti města Zamość se prováděly rychle, ve značném spěchu. I přes protesty velitelů Wehrmachtu se však našel čas na shromáždění polských dětí na jednom místě, jejich rasové vyšetření, selekci a odeslání vybraných za účelem germanizace. Němci se soustředili zejména na děti ve věku do deseti let.

Děti, které byly kvalifikovány jako „rasově čisté“, prošly dalším vyšetřením, jež mělo potvrdit jejich rasovou příslušnost. Postupy byly dost jasné, ale podmínky, které děti musely splňovat, byly velice přísné. Himmler kladl velký důraz na rasové otázky, takže dítě skutečně muselo být „rasově čisté“.

Potvrdit to museli specialisté, kteří ale chyběli, protože vědcům se nechtělo vyměnit univerzitní kabinety a přednáškové místnosti v Říši za zázemí východní fronty.¹⁷ Postupem času byli do „expertních“ týmů přijímáni i studenti medicíny, právě ti se zabývali selekcí. O osudu uneseného dítěte často rozhodoval jeho věk. Pro Němce byli nejlepší kojenci a nejmladší děti, které ještě nemluvíly mateřským jazykem nebo které mluvily velmi málo. Úvodní selekce byla prováděna ve speciálních centrech Lebensbornu, kterých bylo v Polsku šest.¹⁸ První selekce spočívala ve vyšetření fyzických proporcí. Měřila se především lebka či délka nosu. Po fyzické selekci byly děti vyšetřeny s ohledem na jejich charakterové vlastnosti. V této druhé fázi často odpadly ty, které byly příliš citlivé, například plačící kojenci. Z dalšího řízení byly vyloučeny také děti zlobivé a vzpurné. Poslední fází selekce bylo vyšetření prováděné „odborníky“ Lebensbornu nebo Rasového a osidlovacího úřadu – zpravidla to byli lékaři. Pokud prošly selekcí, byly mladší děti obvykle hned adoptovány německými rodinami. Starší děti byly adoptovány jen zřídka, obvykle se dostaly do speciálních internátních škol, kde probíhala intenzivní germanizace. Odtamtud často šly do Hitlerjugend nebo Wehrmachtu.

Osudy ukradených dětí můžeme obecně rozdělit do tří kategorií:¹⁹

1. Děti, které prošly selekcí a celým procesem germanizace, skončily v německých rodinách. Tam to vypadalo různě. V nejhorší situaci byly starší děti, které si pamatovaly polské rodiče. Ale často se stávalo, že se děti i v této dramatické situaci dostaly k opravdu hodným lidem, žily u nich v dobrých podmínkách a byly skutečně milované.

2. Do druhé kategorie patří děti, které odpadly během germanizace. Děti, jež byly pro Němce rasově vhodné, ale neměly podle nich správný charakter, se nedávaly k adopci, ale zůstávaly v Německu a staly se otrockou pracovní silou, nejčastěji v zemědělství. Tam jejich situace také vypadala různě. Neexistují přesné údaje o počtech těchto dětí, ale odhaduje se, že asi 50 % dětí z Polska prošlo celým procesem germanizace a zůstalo v Říši, zatímco zbytek byl odmítnut.

¹⁶ C. Madajczyk, *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS*, Warszawa 1977; E. Stehlík, *Memories of Lidice*, Lidice 2007.

¹⁷ I. Heinemann, *Rasa...*, op. cit., s. 172–177.

¹⁸ Szczegóły funkcjonowania organizacji Lebensborn w Polsce zostały opisane m.in. w książce: M. Drzonek, E. Karpińska-Morek, T. Majta, M. Sieradzka, A. Was-Turecka, A. Wróblewski, *Teraz jesteście Niemcami. Wstrząsające losy zrabowanych polskich dzieci*, Kraków 2018; M. Tomkiewicz, *Stowarzyszenie Lebensborn*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/niemcy/81481,Stowarzyszenie-Lebensborn.html> (dostęp 25.06.2022).

¹⁹ Patrz szerzej: D. Schmitz-Köster, *W imię rasy. Dzieci dla Hitlera – mity i rzeczywistość*, Warszawa 2000; I. Heinemann, *Rasa...*, op. cit.; V. Koop, *Dem Führer ein Kind schenken – die SS-Organisation "Lebensborn" e.V.*, Köln 2007; strona internetowa: <https://wydarzenia.interia.pl/raporty/raport-zrabowane-dzieci/artykuly>; M. Drzonek, E. Karpińska-Morek, T. Majta, M. Sieradzka, A. Was-Turecka, A. Wróblewski, *Teraz jesteście Niemcami. Wstrząsające losy zrabowanych polskich dzieci*, Kraków 2018.

3. Nad těmito dětmi „neschopnými germanizace“ Němci vynesli rozsudek smrti, měly být vyhlazeny. Starší děti byly nejčastěji posílány do koncentračních táborů, kde byly buď rovnou vražděny v plynových komorách, nebo časem zemřely kvůli podmínkám, které tam panovaly.²⁰ Osud kojenců a mladších dětí byl neméně strašný. Dostaly se do kvazi dětských domovů, což byla ve skutečnosti místa smrti. Tyto děti tam umíraly hladem nebo v hrozných bolestech, v nepředstavitelných podmínkách. Popisy toho, co se tam dělo, jsou šokující. Někdy se ze soucitu zabíjely fenolovou injekcí.

Po válce

Po válce bylo v Polsku při komunistickém ministerstvu sociálních věcí zřízeno zvláštní oddělení, které se mělo zabývat hledáním a návratem ukradených polských dětí do Polska. V čele referátu stál advokát Roman Hrabar. Jeho úkol byl velice těžký, protože Němci zničili dokumentaci center Lebensbornu.²¹ Nejen Polsko, ale ani jiné státy nejsou schopné ani přibližně určit počty „odebraných dětí“.

Někteří viníci loupeží a smrtí dětí ze zemí střední a východní Evropy stanuli před soudem. Od října 1947 do března 1948 probíhal například tzv. osmý norimberský proces, známý jako proces RuSHA, čili Rasse- und Siedlungshauptamt (Hlavní rasový a osidlovací úřad). Na lavici obžalovaných sedělo čtrnáct lidí: Kromě členů RuSHA to byli členové Říšského komisařství pro upevnění německého národa (Reichskommissar für die Festigung des deutschen Volkstums), Hlavního úřadu pro zabezpečení etnických Němců (SS-Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi) a spolku Lebensborn. Nikdo nebyl odsouzen k smrti. Padly tresty odnětí svobody od tří let až po doživotí.²²

Obviněno bylo třeba vedení Lebensbornu: Max Sollmann, Gregor Ebner a Günther Tesch. V rozsudku z 10. března 1948 soud definoval Lebensborn jako „pečovatelský ústav“,²³ a tudíž neodsoudil osoby zodpovědné za loupeže a násilné odebírání dětí ženám z koncentračních táborů. Toto rozhodnutí, které bylo některými právníckými kruhy považováno za skandální, bylo zpochybněno v roce 1950 německým denacifikačním soudem v Mnichově, který konstatoval, že veškeré aktivity Lebensbornu byly zločinné. Tresty však udělil velmi mírné, například Max Sollmann byl odsouzen ke 30 dnům veřejně prospěšných prací a propadnutí části majetku.²⁴

Mnoho antropologů, kteří byli spoluautory rasové teorie a kteří spolupracovali na akci T4, po válce pokračovalo ve své kariéře na německých univerzitách. Byli to například Eugen Fischer či Fritz Lenz.²⁵

²⁰ Patrz m.in. M. Sierocińska, Eksterminacja „niewartościowych rasowo” dzieci polskich robotnic przymusowych na terenie III Rzeszy w świetle postępowań prowadzonych przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Poznaniu, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/587,Eksterminacja-niewartosciowych-rasowo-dzieci-polskich-robotnic-przymusowych-na-t.html> (dostęp 28.06.2022); D. Schmitz-Köster, *W imię rasy. Dzieci dla Hitlera – mity i rzeczywistość*, Warszawa 2000; R. Hrabar, *Lebensborn – czyli źródło życia*, Katowice 1975.

²¹ Szczegóły działalności Romana Hrabara zostały opisane przez niego samego, m.in. w książce: *Hitlerowski rabunek dzieci polskich*. Uprowadzanie i germanizowanie dzieci polskich w latach 1939–1945, Katowice 1960.

²² T. Majta, *Proces RuSHA*. Sprawcy germanizacji przed sądem, https://wydarzenia.interia.pl/raporty/raport-zrabowane-dzieci/artykuly/news-proces-rusha-sprawcy-germanizacji-przed-sadem,nld,2434679#utm_source=paste&utm_medium=paste&utm_campaign=chrome (dostęp 25.06.2022).

²³ M. Tomkiewicz, Stowarzyszenie Lebensborn, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/niemcy/81481,Stowarzyszenie-Lebensborn.html> (dostęp 25.06.2022).

²⁴ V. Koop, *Dem Führer ein Kind schenken – die SS-Organisation „Lebensborn“* e.V., Köln 2007, s. 243 i dalsze.

²⁵ Akce T4 – akce eutanazie osób s tělesným či psychickým postižením, prováděná ve třetí říši v letech 1939–44. Více viz např. G. Aly, *Obciążeni „Eutanazja” w nazistowskich Niemczech* (Postižení „eutanázií” v nacistickém Německu), Wołowiec 2015.

Epilog

Loupeže dětí, které prováděla německá třetí říše v okupovaných zemích, nesly všechny znaky genocidního nástroje popsaného Lemkinem. Cílem bylo získat rasově hodnotné děti, avšak v rámci tohoto procesu tisíce dětí přišly o život, další byly nucené k otrocké práci nebo byly posílány do koncentračních táborů.

Dne 9. prosince 1948 schválilo OSN Úmluvu o zabránění a trestání zločinu genocidy²⁶. Tato úmluva, ačkoli oproti Lemkinovu návrhu z roku 1944 významně zúžila rozsah činů, jimiž je zločin genocidy definován, považuje ve svém článku II za genocidu následující:

- a) usmrcování příslušníků dané skupiny;
- b) způsobování těžkých tělesných ublížení nebo duševních poruch členům dané skupiny;
- c) úmyslné uvádění kterékoli skupiny do takových životních podmínek, jaké mají přivodit její úplné nebo částečné fyzické zničení;
- d) opatření směřující k tomu, aby se v dané skupině bránilo rození dětí;
- e) násilné převádění dětí z jedné skupiny do jiné.

²⁶Úmluva o zabránění a trestání zločinu genocidy, přijatá Valným shromážděním OSN 9. prosince 1948 (ratifikovaná v souladu se zákonem dne 18. července 1950).

Joanna Lubecka

Rabunek dzieci „wartościowych rasowo” w Trzeciej Rzeszy jako element Lemkinowskiej koncepcji ludobójstwa

W 1944 r. polski prawnik żydowskiego pochodzenia Rafał Lemkin, przebywający na emigracji w Stanach Zjednoczonych wydał książkę „Rządy państw osi w okupowanej Europie”¹. Zawarł w niej swoją koncepcję nowego rodzaju zbrodni, którą nazwał ludobójstwem².

W postulatach Lemkina integralną częścią zbrodni ludobójstwa jest zamiar zniszczenia grupy etnicznej, narodowej, rasowej lub religijnej. Sprawcy należy uwodnić intencję wyniszczenia i premedytację działania. Co więcej w koncepcji ludobójstwa karalny jest już sam zamiar (*dolus specialis*), nawet jeśli czyn nie dojdzie do skutku³. Karalność samego zamiaru oznacza również konieczność udowodnienia intencji oraz świadomego działania w celu całkowitego zniszczenia określonej przez Lemkina grupy, co w praktyce było i jest niezwykle trudne⁴.

W przygotowaniach do sądenia zbrodniarzy przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym w Norymberdze oraz samym orzecznictwie koncepcje Lemkina nie zostały całkowicie odrzucone. Argumentem obciążającym oskarżonych był fakt świadomego planowania zbrodni i potem konsekwentnego, niekoniecznie natychmiastowego jej wykonania. Uwzględniano również zarzut koordynacji różnych działań, mających na celu nie tylko fizyczne, biologiczne unicestwienie grup, ale również niszczenie podstaw ich egzystencji w aspekcie gospodarczym, społecznym i kulturowym⁵.

Plan ludobójczy oczywiście może ulegać modyfikacjom w trakcie jego realizacji w zależności od potrzeb i warunków, cel jednak pozostaje bez zmian. Co więcej nie musi być on zrealizowany natychmiast, może być rozłożony w czasie nawet na lata. Przykładem takiego właśnie narzędzia jest „rabunek dzieci”, który Lemkin zalicza do biologicznych metod ludobójczych, obok ograniczania możliwości prokreacji poprzez przymusową sterylizację i przymusową separację płci. Proceder ten w II wojnie światowej nie jest nowy. Takie praktyki znane są również z wcześniejszej historii, m.in. z porwanych dzieci tworzono w Imperium Osmańskim oddziały janczarów, a rządy państw takich jak Australia i Kanada do dziś borykają się ze skutkami procederu przymusowego odbierania rodzicom dzieci aborygeńskich i indiańskich. Cel rabunku dzieci zawsze był ten sam – wynarodowienie kulturowe.

O problemie rabunku dzieci niestety nie możemy mówić w trybie przeszłym. Również dziś, w trakcie wojny rosyjsko – ukraińskiej słyszymy informacje o masowym wywożeniu dzieci ukraińskich do Rosji.

¹Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe: Law of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Washington 1944.

²P. Madajczyk, *Polskie problemy z genocydem Rafała Lemkina*, Dzieje Najnowsze, rocznik XLVIII, 2016, Warszawa, s. 3–18.

W przypadku zbrodni ludobójstwa musi zostać udowodniony *dolus specialis* (zamiar szczególny), którego celem miałyby być zniszczenie określonej chronionej grupy w całości lub w części.

³A. Spychalska, *Elementy zbrodni ludobójstwa*, Acta Erasmiana VI, Ze studiów nad prawem, administracją i ekonomią, Wrocław 2014, s. 301.

⁴M. Marcinko, *The Concept of Genocide in the Trials of Nazi Criminals before the Polish Supreme National Tribunal*, in: Morten Bergsmo, Cheah Wui Ling and Yi Ping (eds.), *Historical Origins of International Criminal Law*: Vol. 2, FICHL Publication Series No. 21, Brussels 2014, s. 651–652.

Geneza pomysłu rabunku dzieci – Obsesja aryjskiej krwi

Kluczem do zrozumienia procedury „rabunku dzieci” w Trzeciej Rzeszy była teoria rasy i praktyka tzw. higieny rasowej. Oparta na darwinizmie społecznym, zakładała, że natura zawsze daje prawo silniejszemu, temu, który ma lepsze geny, a więc lepszej rasie. Zgodnie z ideami darwinizmu społecznego - w przyrodzie jednostka się nie liczy, każdy człowiek jest tylko ogniwem w łańcuchu życia. Sam Hitler w „Mein Kampf” napisał: „Natura nie zna ani współczucia, ani moralności, jedynie prawo i siłę, dlatego silne gatunki polują na słabsze (...), tzw. humanitaryzm to jedynie śmieszne kajdany, które trzeba rozerwać, żeby na jego miejsce wróciła Natura, która unicestwia słabych”⁶. Idąc dalej tym tokiem rozumowania - ludzie silni to rasa aryjska i rasy spokrewnione z nią. Ale również wśród narodów „podludzi”, przede wszystkim Słowian można znaleźć osobniki wartościowe rasowo z „dobrą krwią”. Dlatego też dzieci „wartościowe rasowo” należało pozyskać dla narodu niemieckiego.

W połowie XIX wieku niemiecki historyk Gustaw Friedrich Klemm wydał 10 tomową Ogólną historię kultury ludzkości, w której przy opisie ludów Europy, wymienił rasę nordycką (choć tak jej wprost nie nazywał), jako rasę lepszą fizycznie i psychicznie: „obdarzona silną wolą, dążeniem do panowania, samodzielnością, wolnością, aktywnością, pędem do poznania i badania, uporem i sceptycyzmem w poglądach. Są to ludy obdarzone wielką ruchliwością, praworządnością, wyzbyte są natomiast nietolerancji i tyranii”⁷. Koncepcja Klemma kładła podwaliny pod tzw. filozofię rasy. W okresie III Rzeszy była ona rozbudowywana i wdrażana m.in. przez Walthera Darre (1933 do 23 maja 1942 sprawował stanowisko Ministra Rzeszy do spraw Żywności i Rolnictwa, a do 1938 stał na czele RuSHA Głównego Urzędu dla spraw Rasowych i Osadnictwa SS). W 1932 r. wydał on książkę „Blut und Boden” jako źródło nowej arystokracji”, w której hasło to uczynił centralnym pojęciem ideologii nazistowskiej. Ideologia ta łączyła mitologię chłopstwa traktowanego jako źródło czystej krwi niemieckiej z mistycznym traktowaniem ziemi jako podstawy rozwoju czystego rasowo narodu⁸. Połączenie pojęcia Blut (krew) i Boden (ziemia), miało stworzyć razem Lebensraum, czyli życiową przestrzeń niezbędną do życia dla rasy aryjczyków. Przestrzeń ta miała być zdobyta przez naród w walce i objęta w posiadanie „na wieczne czasy”.

W związku z teorią rasy pojawiła się również kategoria nadczłowieka (homo superior), którą nota bene do literatury wprowadził Fiodor Dostojewski w „Zbrodni i karze” (Raskolnikow – człowiek wybitny, zabija starą lichwiarkę – niegodną życia, złą kobietę). Za Friedrichem Nietzsche naziści przypisali nadczłowiekowi niezwykłą wolę i prawo łamania ustanowionych przez społeczeństwo norm moralnych w imię dobra narodu⁹.

Efektom takiego myślenia był plan podboju ziem, wysiedlania i eksterminacji ludności obcej rasowo, pozyskiwania taniej siły roboczej, zniemczanie, w tym przede wszystkim germanizacja dzieci „wartościowych rasowo”.

⁶A. Hitler, *Mein Kampf*, München 1936, s. 145.

⁷Szerzej patrz: K. Łukaszewicz, *Z dziejów ujmowania rasy i kultury*, Acta Universitatis Wratislaviensis nr 3425, Prace Kulturoznawcze XIV/1, Wrocław 2012, s. 193–199; G. F. Klemm, *Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit*, t. 1–10, Leipzig 1943–52.

⁸W. Darre, *Um Blut und Boden*, München 1929, również: *Das Bauerntum als Lebensquell der Nordischen Rasse*, München 1929; *Neuadel aus Blut und Boden*, München 1930.

⁹F. Nietzsche wprowadza to pojęcie w swojej książce *Also sprach Zarathustra: Ein Buch für Alle und Keinen*, wydanej po raz pierwszy w Chemnitz w 1883 r.

Inicjatorem i pomysłodawcą procedury rabunku dzieci był sam Reichführer Heinrich Himmler, który obsesyjnie strzegł czystości rasy, ale równocześnie widział możliwość (jak to sam nazywał) „pożądanego napływu krwi” z narodów podbitych. Himmler pełnił również funkcję komisarza Rzeszy dla umocnienia niemczyzny (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums).

W opracowanym przez niego w 1940 r. dokumencie „Kilka myśli o traktowaniu obcoplemiennych na wschodzie” przedstawił plan germanizacji i selekcji dzieci słowiańskich (przede wszystkim polskich), który w konsekwencji wpisywał się w politykę wyniszczenia narodów słowiańskich, pozostawiając jedynie „rasowo bezwartościową” ludność, której głównym celem życiowym miała być posługa wobec Niemców¹⁰. Plan Himmlera został szybko wcielony w życie.

Na mocy wydanego w 1940 r. rozporządzenia Głównego Urzędu Rzeszy dla Spraw Umocnienia Niemczyzny w okupowanej Polsce zaczęły działać instytucje, których zadaniem była m.in. weryfikacja dzieci pod względem przydatności rasowej. Z oczywistych względów na celowniku znalazły się te, które wykazywały aryjskie cechy urody, takie jak blond włosy, czy niebieskie oczy.

W przemówieniu wygłoszonym dnia 16 września 1942 r. do wyższych oficerów SS w Żytomierzu Himmler powiedział: „Wszelką dobrą krew – i to jest pierwszym założeniem, które musicie pamiętać – gdziekolwiek ją na wschodzie napotkacie, możecie albo zdobyć, albo zabić... Gdziekolwiek napotkacie na dobrą krew macie ją zdobyć dla Niemiec albo postarać się o to, by przestała istnieć. W żadnym wypadku nie może ona znajdować się po stronie naszych wrogów”¹¹.

W mowie wygłoszonej dnia 14 października 1943 r. w Bad Schachen, mówiąc o narodach słowiańskich Himmler powiedział: „Jest jasne, że w tej mieszaninie narodów pojawiać się będą zawsze pewne typy bardzo dobre pod względem rasowym. W tym wypadku – sądzę – jest naszym zadaniem zabrać ich dzieci do nas, oderwać je od środowiska, choćbyśmy mieli dzieci te zabrać albo ukraść. Albo zdobędziemy dobrą krew, którą możemy spożytkować u siebie i wprzęgniemy w nasze szeregi, albo – moi panowie, możecie to nazwać okrucieństwem, ale natura jest okrutna – zniszczymy tę krew. Nie możemy usprawiedliwić przed naszymi synami i potomkami pozostawienia tej krwi po drugiej stronie”¹².

Procedura rabunku dzieci „wartościowych rasowo”

Do sprawnego funkcjonowania procedury pozyskiwania dzieci „czystych rasowo” niezbędne było zaangażowanie wielu instytucji. Najważniejszymi były: Główny Urząd Rasy i Osadnictwa (Rasse- und Siedlungshauptamt – RuSHA), Główny Urząd Kolonizacyjny dla Niemców etnicznych (SS-Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle – VoMi) oraz Stowarzyszenia Lebensborn (Źródło Życia)¹³.

¹⁰H. Himmler, *Kilka myśli o traktowaniu obcoplemiennych na wschodzie* (Einige Gedanken über die Behandlung der Fremdenvölker im Osten), [w:] Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni niemieckich w Polsce, tom IV, Warszawa 1948, s. 122–125.

¹¹Wytoczne Himmlera z 1940 r., [w:] Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni niemieckich w Polsce, tom IV, Warszawa 1948, s. 117–122.

¹²Ibidem, s. 121–122.

¹³I. Heinemann, *Rasa, ziemia, niemiecka krew*. Główny Urząd Rasy i Osadnictwa SS i nowy porządek rasowy Europy, Gdańsk 2014, szczególnie rozdział I: Od Urzędu Rasowego SS do Głównego Urzędu Rasy i osadnictwa. Selekcja rasowa, „wspólnota rodowa SS” i polityka osadnicza w latach 1932–39.

Nieco upraszczając można wyłonić trzy ścieżki „pozyskiwania dzieci”¹⁴:

1. Żołnierze Wehrmachtu otrzymywali rozkazy i zalecenia, by zwracać uwagę na dzieci o nordyckim wyglądzie: blondwłose i niebieskookie. O takich dzieciach mieli obowiązek meldować albo do lokalnego oddziału Lebensborn, albo funkcjonariuszom Urzędu Rasy i Osadnictwa. Wówczas wdrażano odpowiednie procedury.
2. Drugą ścieżką były tzw. akcje przesiewowe w domach dziecka (Durchschleusung). Była to dla Niemców najbardziej komfortowa sytuacja¹⁵. W placówkach pojawiała się komisja, która badała dzieci pod kątem rasowym, a później dzieci zakwalifikowane jako zdadne do zniemczenia (eindeutschfähig) przechodziły kolejne etapy procedury. Z czasem pojawiły się rozkazy, aby corocznie organizować takie „przeglądy” dzieci w domach dziecka.
3. Trzecią ścieżką były Sonderaktionen, jak np. Zamojszczyzna czy w czeskich Lidicach¹⁶. Warto zaznaczyć, że akcje wysiedleńcze na Zamojszczyźnie robiono błyskawicznie, w wielkim pośpiechu. Mimo protestów dowódców Wehrmachtu, znaleziono czas na zebranie polskich dzieci w jednym miejscu, zbadanie ich pod kątem rasowym, selekcję i skierowanie ich do zniemczenia. Zwracano głównie uwagę na dzieci do 10. roku życia.

Dzieci wstępnie zakwalifikowane jako „czyste rasowo” przechodziły dalszą kwalifikację mającą potwierdzić lub odrzucić ich przynależność rasową. Procedury były dość jasne, a warunki, które dzieci musiały spełniać dość ostro sprecyzowane. Himmler kładł ogromny nacisk na kwestie rasowe, więc dziecko naprawdę musiało być „czyste rasowo”. Żeby to zbadać potrzebowano specjalistów, a tych brakowało, bowiem naukowcy nie palili się zamieniać uniwersyteckie gabinety i pracownie w Rzeszy na tereny zaplecza frontu wschodniego¹⁷. Z czasem do ekip „eksperckich” brano nawet studentów medycyny i to oni zajmowali się selekcjami. O losach zrabowanego dziecka decydował często jego wiek. Dla Niemców najlepsze były niemowlęta i najmłodsze dzieci, które nie mówiły w języku ojczystym albo mówiły bardzo mało. Wstępna selekcja przeprowadzana była w specjalnych ośrodkach Lebensbornu, których w Polsce było sześć¹⁸. Pierwsza selekcja polegała na badaniu cech fizycznych. Przede wszystkim mierzono czaszkę czy długość nosa. Po przejściu fizycznej selekcji, dzieci obserwowano pod względem charakterologicznym. W tym drugim etapie często odpadały te, które uważano za zbyt nadpobudliwe, np. płaczące niemowlęta. Z dalszej procedury wykluczano również dzieci niegrzeczne, buntujące się. Ostatni etap selekcji to badania przeprowadzane przez „ekspertów” Lebensbornu albo Urzędu Rasy i Osadnictwa – z reguły lekarzy. Po pozytywnej selekcji młodsze dzieci były zwykle od razu adoptowane przez rodzinę niemiecką. Starsze dzieci rzadko trafiały do adopcji, częściej do specjalnych szkół z internatami, gdzie prowadzono intensywną germanizację. Stamtąd często trafiały do Hitlerjugend albo Wehrmachtu.

¹⁴ Ibidem, s. 417–419.

¹⁵ A. Malinowska, *Brunatna kotłyszanka. Historie uprowadzonych dzieci*, Warszawa 2017, s. 16.

¹⁶ C. Madajczyk, *Zamojszczyzna – Sonderlaboratorium SS*, Warszawa 1977; E. Stehlík, *Memories of Lidice*, Lidice 2007.

¹⁷ I. Heinemann, *Rasa...*, op. cit., s. 172–177.

¹⁸ Szczegóły funkcjonowania organizacji Lebensborn w Polsce zostały opisane m.in. w książce: M. Drzonek, E. Karpińska-Morek, T. Majta, M. Sieradzka, A. Was-Turecka, A. Wróblewski, *Teraz jesteście Niemcami. Wstrząsające losy zrabowanych polskich dzieci*, Kraków 2018; M. Tomkiewicz, *Stowarzyszenie Lebensborn*, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/niemcy/81481,Stowarzyszenie-Lebensborn.html> (dostęp 25.06.2022).

W sumie losy zrabowanych dzieci można podzielić na trzy kategorie¹⁹:

1. Dzieci, które przeszły selekcję i cały proces zniemczenia, trafiały do rodzin niemieckich. Tam również bywało różnie. Najgorszą sytuację miały starsze dzieci, które pamiętały polskich rodziców. Nierzadko zdarzało się jednak, że dzieci, mimo całego dramatyizmu ich sytuacji, trafiały do naprawdę dobrych ludzi, gdzie nieraz miały dobre warunki i faktycznie były kochane.

2. Druga kategoria to dzieci, które odpadły w trakcie procesu zniemczenia. Dzieci, które dla Niemców pod względem rasowym były pozytywnie weryfikowane, natomiast nie miały według nich odpowiedniego charakteru nie oddawano do adopcji, ale pozostawały w Niemczech i stawały się niewolniczą siłą roboczą, najczęściej w rolnictwie. Tam ich sytuacja również wyglądała bardzo różnie. Brak jest dokładnych danych na temat liczby tych dzieci, ale szacuje się, że ok. 50% dzieci z Polski przeszło całą ścieżkę zniemczenia i pozostało w Rzeszy, natomiast reszta została odrzucona.

3. Na te „niezdolne do zniemczenia” dzieci Niemcy wydali wyroki śmierci, miały zostać eksterminowane. Starsze dzieci najczęściej wysyłano do obozów koncentracyjnych, gdzie albo je od razu mordowano w komorach gazowych, albo z czasem umierały z powodu panujących tam warunków²⁰. Los niemowląt i młodszych dzieci był nie mniej potworny. Odsyłano je do pseudoochronek, które w rzeczywistości były umieralniami. Te dzieci umierały tam z głodu w straszliwych mękach, w niewyobrażalnych warunkach. Opisy tego, co się tam działo, są wstrząsające. Czasem z litości zabijano je zastrzykiem fenolu.

Po wojnie

Po wojnie w Polsce przy komunistycznym ministerstwie spraw społecznych, utworzono specjalny referat, który miał się zajmować odnajdywaniem i sprowadzaniem do Polski zrabowanych przez Niemców polskich dzieci. Na czele referatu stanął adwokat Roman Hrabar. Zadanie było bardzo trudne, gdyż Niemcy niszczyli dokumentację ośrodków Lebensborn²¹. Nie tylko Polska, ale również inne kraje nie są w stanie określić nawet w przybliżeniu liczby „zrabowanych dzieci”.

Niektórzy winni rabunku i eksterminacji dzieci z krajów Europy Środkowej i Wschodniej stanęli przed sądami. M.in. od października 1947 r. do marca 1948 roku toczył się tzw. VIII proces norymberski, zwany procesem RuSHA – czyli Rasse- und Siedlungshauptamt (Główny Urząd Rasy i Osadnictwa). Na ławie oskarżonych zasiadło 14 osób: oprócz członków RuSHA, znaleźli się na niej członkowie Komisariatu Rzeszy do Spraw Konsolidacji Narodu Niemieckiego (Reichskommissar für die Festigung des deutschen Volkstums), Głównego Urzędu Kolonizacyjnego dla Niemców etnicznych (SS-Hauptamt Volksdeutsche Mittelstelle, VoMi) oraz Stowarzyszenia Lebensborn. Nikogo nie skazano na śmierć. Orzeczono kary więzienia od 3 lat do dożywocia²².

¹⁹ Patrz szerzej: D. Schmitz-Köster, *W imię rasy. Dzieci dla Hitlera – mity i rzeczywistość*, Warszawa 2000; I. Heinemann, *Rasa...*, op. cit.; V. Koop, *Dem Führer ein Kind schenken – die SS-Organisation "Lebensborn"* e.V., Köln 2007; strona internetowa: <https://wydarzenia.interia.pl/raporty/raport-zrabowane-dzieci/artykuly>; M. Drzonek, E. Karpińska-Morek, T. Majta, M. Sieradzka, A. Was-Turecka, A. Wróblewski, *Teraz jesteście Niemcami. Wstrząsające losy zrabowanych polskich dzieci*, Kraków 2018.

²⁰ Patrz m.in. M. Sierocińska, Eksterminacja „niewartościowych rasowo” dzieci polskich robotnic przymusowych na terenie III Rzeszy w świetle postępowań prowadzonych przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Poznaniu, <https://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/587,Eksterminacja-niewartosciowych-rasowo-dzieci-polskich-robotnic-przymusowych-na-t.html> (dostęp 28.06.2022); D. Schmitz-Köster, *W imię rasy. Dzieci dla Hitlera – mity i rzeczywistość*, Warszawa 2000; R. Hrabar, *Lebensborn – czyli źródło życia*, Katowice 1975.

²¹ Szczegóły działalności Romana Hrabara zostały opisane przez niego samego, m.in. w książce: *Hitlerowski rabunek dzieci polskich. Uprawdanie i germanizowanie dzieci polskich w latach 1939–1945*, Katowice 1960.

²² T. Majta, *Proces RuSHA. Sprawcy germanizacji przed sądem*, https://wydarzenia.interia.pl/raporty/raport-zrabowane-dzieci/artykuly/news-proces-rusha-sprawcy-germanizacji-przed-sadem,nId,2434679#utm_source=paste&utm_medium=paste&utm_campaign=chrome (dostęp 25.06.2022).

Oskarżonymi byli m.in. szefowie Lebensborn Max Sollmann, Gregor Ebner oraz Günther Tesch. W wyroku z 10 marca 1948 r. sąd uznał Lebensborn za „instytucję opiekuńczą”²³. Sąd nie skazał osób odpowiedzialnych za akcję rabunku i przymusowe odbieranie dzieci kobietom z obozów koncentracyjnych. Decyzję tę, po uznaniu przez część środowisk prawniczych za skandaliczną, zakwestionował w 1950 r. niemiecki sąd denazyfikacyjny w Monachium, uznając całość działalności Lebensborn za zbrodniczą. Kary jednak były bardzo łagodne, m.in. Max Sollmann został skazany na 30 dni robót i przepadek części mienia²⁴.

Wielu antropologów, współtworzących teorię rasy i współpracujących przy akcji T4 po wojnie kontynuowało swoje kariery na niemieckich uniwersytetach. Byli to m.in. Eugen Fischer, czy Fritz Lenz²⁵.

Epilog

Rabunek dzieci przeprowadzany przez Niemiecką Rzeszę w krajach okupowanych nosił wszelkie znamiona ludobójczego narzędzia, opisanego przez Lemkina. Celem nadrzędnym było pozyskanie dzieci wartościowych rasowo, ale w ramach tej procedury tysiące dzieci straciło życie, zmuszane były do niewolniczej pracy lub odsyłane do obozów koncentracyjnych. 9 grudnia 1948 r. Organizacja Narodów Zjednoczonych uchwaliła Konwencję w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa²⁶. Mimo, że konwencja znacznie zawężyła zakres czynów objętych zbrodnią ludobójstwa proponowanych przez Lemkina w 1944 r. to jednak w artykule II Konwencji uznano za ludobójstwo:

- a) zabójstwo członków grupy;
- b) spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju psychicznego członków grupy;
- c) rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia obliczonych na spowodowanie ich całkowitego zniszczenia fizycznego;
- d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy;
- e) przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy.

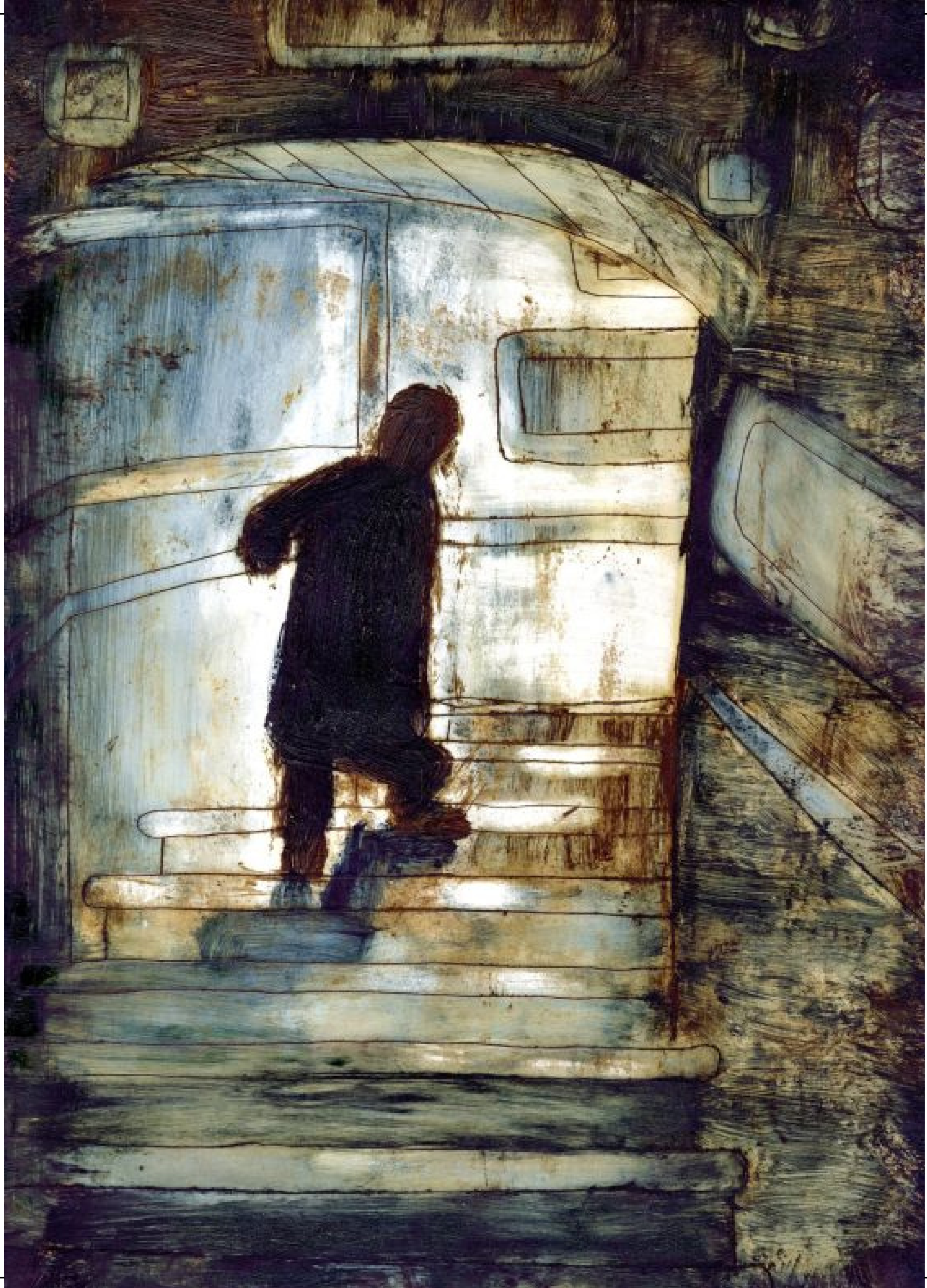
²³M. Tomkiewicz, Stowarzyszenie Lebensborn, <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/niemcy/81481,Stowarzyszenie-Lebensborn.html> (dostęp 25.06.2022).

²⁴V. Koop, *Dem Führer ein Kind schenken – die SS-Organisation "Lebensborn"* e.V., Köln 2007, s. 243 i dalsze.

²⁵Akcja T4 – akcja eutanazji osób niepełnosprawnych fizycznie i umysłowo, przeprowadzana w Trzeciej Rzeszy 1939–44, szerzej patrz, m.in. G. Aly, *Obciążeni „Eutanazja” w nazistowskich Niemczech*, Wołowiec 2015.

²⁶Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r.).

Mishchuk Viktoria (12 let), Visual Art Center, Kryvyi Rih, Ukraïna

Miloš Prášil

Děti a válka pohledem vojáka mírových misí

Jsem novodobý válečný veterán, nadpraporčík ve výslužbě, a z pozice vojáka mírových misí se s vámi podělím o svůj pohled a zkušenost, které jsem získal během dvacetileté služby v Armádě ČR. Hned na úvod musím říct, že jsme byli velmi dobře vybíráni a připravováni na plnění úkolů v zahraničních operacích AČR. Právě to je ta nejdůležitější podmínka pro úspěch v operaci. Působil jsem hlavně na Balkáně a v Afghánistánu, pokaždé v jiné fázi války a s jinými úkoly, ale vždy jsem byl v blízkém kontaktu s místními obyvateli. Jejich složení bylo věkově i etnicky různorodé. Proto vím, že téma „děti a válka“ bylo, je a bohužel bude stále velmi aktuální. Bez dětí by život nebyl, vždy to byla a bude silná motivace, proč bojovat o život na Zemi.

Když se poprvé ocitnete v zemi zmítané válečným konfliktem, vaše oči okamžitě postřehnou rozstřílené, vypálené domy, celé vesnice, příměstské čtvrti a města. Váš mozek, i když jste na tuto scénérii připravováni, se začne sám sebe ptát: Kde jsou ti lidé? Kde se vzala ta nenávist a násilí? Ale je to bez odpovědi, která by toto tajemství zla plně vysvětlila. Mozek jenom odpoví, jako by ani nebyl součástí vašeho těla: To nechci nikdy v životě zažít!

Časem se mi dostalo malé odpovědi na otázku, kde se vzalo to násilí. Odpověď je možná v jednoduché definici slova „válka“.

Válka

je stav organizovaného násilí mezi dvěma nebo více skupinami lidí. Násilí je ve válce použito válčícími stranami jako mocenský prostředek k prosazení politických, náboženských, ideologických, ekonomických nebo jiných cílů.

Válka je opakem míru

V mezinárodní politice se jedná o extrémní nástroj prosazování cílů vojenskými prostředky a vojenskou silou.

Násilí

je záměrné použití nebo hrozba použití fyzické síly proti sobě samému, jiné osobě nebo skupině či společnosti osob, které působí nebo má vysokou pravděpodobnost způsobit zranění, smrt, psychické poškození, strádání nebo újmu.

Cílem organizovaného násilí na civilistech jsou rodina, přátelé, zdraví, prostě jenom obyčejný důstojný život. Tedy právě to nejcennější, co v životě máte. Když vám to zničí, podlomí tím vaši psychiku a ovlivní vaše zdravé myšlení, chápání a vy začnete dělat věci, které byste za normálních okolností nikdy neudělali.

Vlastními slovy, ze zkušeností, které jsem získal, řeknu, že každá válka má své jisté fáze vývoje, v nichž se lidé pod vlivem násilí chovají zcela neobvykle a nepředvídatelně.

1. Příprava na válku. Nacionalismus, extremismus

Zde začínají lidé věřit i nevěřit jistým politickým cílům, často proti své vůli. Vznikají silné názorové třecí plochy a následné překážky. Nedojde-li k politickému kompromisu, začíná se používat organizované násilí ve všech formách, zneužije se nacionalismus či extremismus a zrodí se válka. Tušící obyvatelstvo v této fázi utíká do bezpečí, nebo naopak neopouští své domovy a vyčkává, co se bude dít.

2. Střet sil a prosazování cílů. Záminka pro útok hlavních sil, evakuace obyvatelstva, čištění dobytého území

Zde lidé uvěřili ve válečné řešení, zpravodajské služby hledají nejvhodnější záminku k útoku a k dosažení svých cílů. Zbylé obyvatelstvo se nechá evakuovat, nebo se nechá proti své vůli zneužít jako živý štít. V dobytém nebo získaném území, kde zůstalo obyvatelstvo, probíhají etnické nebo ideologické čistky dle politického zadání. K této špinavé práci se využívají často polovojenské oddíly, které nejsou vázané vojenskými zákony. Může vzniknout i takzvaná válka sousedů, která je podnícena právě tímto silným tlakem organizovaného násilí přímo na místní obyvatele.

3. Príměří, dohoda o míru. Možné vítězství nebo kapitulace jedné ze stran, oboustranné vyčerpání, pat

Zde dochází k jistému válečnému opotřebování, které může být na obou stranách konfliktu vyrovnané, nebo vede ke kapitulaci jedné ze stran. Obyvatelstvo je vyčerpané a zcela frustrované. V rámci príměří nebo dohody o míru vznikají zóny separace, odzbrojení. Možný návrat původního obyvatelstva, nové osídlení nebo odsun obyvatelstva.

4. Prosazení míru. Stabilizace, rekonstrukce země

Pro samotné obyvatelstvo nejnáročnější část válečného konfliktu. Vysoká kriminalita, chudoba, nefunkční stát. Závislost na zahraniční pomoci při obnově země. Vyšetřování válečných zločinů. Po generace přetrvávající nenávist. Zvýšená hrozba nové války. Síla a chuť vybudovat nový funkční stát začleněný do mezinárodního společenství, jako nejlepší prostředek prevence války.

Jeden malý příklad, kde hrála jistou roli i dospívající mládež pod záminkou hry jménem fotbal. Rozpoutání války na Balkáně předznamenaly krvavé střety mezi fotbalovými fanoušky Crvene Zvezdy Bělehrad a Dinama Záhřeb.

Zápas 13. května 1990 se konal ve zjitřených časech. Jen týden před zápasem, v prvních svobodných volbách po padesáti letech, zvítězila v Chorvatsku nacionalistická strana

budoucího prezidenta Franja Tuđmana. V roce 1990 už ovšem byla politika prodchnutá nacionalismem v celé Jugoslávii, což se přelilo i mezi fanoušky. Proti sobě tak na Maksimiru nestálo jen tvrdé jádro Záhřebu, takzvaní Bad Blue Boys, a chuligáni Bělehradu, nazývaní Deliže. Ale také proti sobě stáli Chorvati a Srbové.

„To, co sledujeme, často končí rozpadem národů,“ glosoval peklo, které se rozpoutalo na trávníku, prorocký televizní reportér Boris Mutić.

Nacionalismus a extremismus použitý v politice dokáže roztočit takzvané „dábelské kolo“, jak to nazýváme my vojáci, které je plné násilí a nejde jen tak zastavit. Poté už jenom platí věta „Vítejte v pekle“.

Ano. I mě toto dábelské kolo vtáhlo v mém dospívajícím věku do světa válek, nejen proto, že jsem v sobě měl cit pro spravedlnost. Možná to způsobila i událost, která se stala v roce 1995 v Bosně. Já byl tehdy vojákem základní služby u 43. výsadkového praporu AČR. Tady byla moje životní cesta silně ovlivněna a učil jsem se zde k těmto věcem stavět čelem. Jsem rád, že jsem nebyl jediný.

Genocida v Srebrenici byla válečným zločinem, spáchaným v červenci 1995 během války v Bosně a Hercegovině. Genocida se zakládala na masovém, plánovitém vraždění zajatých civilistů, výhradně Bosňáků muslimského vyznání, mužů a chlapců. Spáchala ji Vojska Republiky srbské pod velením generála Ratka Mladiče, spolu s paramilitantní jednotkou Škorpioni, která byla pod kontrolou Ministerstva vnitra Republiky srbské. Zavražděno bylo přes 8 000 Bosňáků, a to vše za zády „modrých přileb“ jednotek OSN.

Za dobu své vojenské kariéry jsem se zúčastnil pěti zahraničních mírových misí. Každá mise pro mě byla jiná, ale v každé z nich se udál příběh, v němž hrálo nějakou roli dítě. Oproti jiným válečným příběhům nejsou ty, které zmíním, tak drastické, ale stojí za povšimnutí, a hlavně za pochopení. Mě jako vojáka se tyto příběhy silně dotkly a budu si je pamatovat po celý život.

Bosna, IFOR, 1997

Dívka

Byla to moje první mise. Mnozí moji kolegové již byli v misích opakovaně a podělili se se mnou o zkušenosti ze svého působení v operačním prostoru. Sloužili jsme v oblasti města Prijedor na základně Donja Ljubija. Obyvatelstvo zde bylo srbského etnika. Místo samo nebylo válkou nějak zasaženo, ale nedaleko odtud byl zřízen sběrný tábor Omarska, který spravovala bosensko-srbská vojska. V táboře bylo během jeho fungování drženo okolo tří tisíc zajatců v otřesných podmínkách. Z 90 % to byli Bosňáci. V táborech docházelo k častému znásilňování, k násilí a vraždění.

Při každodenních výjezdech ze základny jsme vždy potkávali zvláštní mladou dívku v doprovodu staršího muže. Pro nás nováčky to bylo až moc podezřelé. Potkávali jsme je během dne na několika různých místech a vždy to vypadalo, že hledají příležitost nám něco sdělit. Starší kolegové dívku už velice dobře znali a upozorňovali nás na ni. Jednalo se o mladou ženu, jejíž jméno nebudu z jistých důvodů zveřejňovat a kterou otec nabízel vojákům k sexu. Jeho nabídky jsme ignorovali. Jenže dívka byla časem dosti neodbytná a docházelo k velice nepříjemným situacím, kdy vstupovala až do střeženého prostoru našich základen a stanovišť. Její jednání bylo dost naivní,

zoufalé a ponižující. Několikrát byla i zadržena a vyslechnuta. Až časem, když jsem se po dvou letech vrátil na toto místo při další misi, jsem se dozvěděl od svého staršího kolegy, o co tam přesně šlo. Otec už neměl na živobytí a s dcerou velice strádali. Ve srovnání s ostatními to bylo na první pohled zřejmé. Jejich plán byl jednoduchý, dcera měla otěhotnět s vojákem, a tak se dostat bezpečně ze země, za kterou se sama styděla.

Kdybych se od kolegy nedozvěděl tuto okolnost, měl bych ji dodnes za obyčejnou mladistvou prostitutku a otce za kuplíře. Jsem si ale jist, že kdyby nebylo války, měla by krásné dětství a s otcem skromný, ale důstojný život, za který by se nemuseli oba stydět.

Bosna, SFOR, 1999

Chlapec

Bylo to moje druhé zahraniční působení v Bosně, opět ve stejném prostoru odpovědnosti. Hlavním úkolem této mise byla stabilizace prostředí, posílení bezpečnosti a umožnění návratu uprchlíků zpět do jejich domovů. Ale znamenalo to i návrat propuštěných válečných zločinců k jejich rodinám. Někteří propuštění jedinci si začali vylévat zlost, která vyrůstala z válečné frustrace, i na své rodině v podobě domácího násilí. Místní policie a ani stát nebyly ještě připravené řešit takovéto delikty. Proto občas podobné nepříjemné úkoly připadly na nás. Jeden z nich jsem dostal i já sám. Byl jsem velitelem družstva a měli jsme hlídat matku se šestiletým synem, dokud se situace nevyřeší. Chlapec se jmenoval Mio a s mými kolegy jsme silně vnímali jeho upřímnou vděčnost jenom za to, že jeho mámě už nikdo neublíží. Díky naší přítomnosti mohli spolu v klidu spát ve svém domě. V té době jsem ještě neměl svoje vlastní děti, ale i tak jsem si uvědomoval, jak válka narušuje pouta a vztahy v rodině. Byla to osmiměsíční mise a na tuto rodinu mám hezké vzpomínky. Kolik rodin ale válka zničila, narušila psychiku jejich členů a vzala dětem pocit bezpečí.

Makedonie, TFH, 2001

Otec

Moje třetí mise byla úplně zvláštní. Zastihla mě v době, kdy jsme s manželkou očekávali narození prvního dítěte. Makedonský konflikt vznikl dosti náhle, ale NATO naštěstí zareagovalo velice rychle a včas. Naše jednotka byla vyčleněna pro pohotovost a náhle přišel rozkaz k nasazení v cizí zemi – ze dne na den. Mohl jsem tuto misi odříct ze zcela patřičných rodinných důvodů. Právě moje žena však statečně pravila, že to zvládne sama, ale že se musím vrátit živý a zdravý. Po měsíci mi moje žena porodila zdravou krásnou dceru. Tento válečný konflikt se podařilo uhasit v samém počátku války, díky dobré válečné diplomacii anebo také proto, že 11. září 2001 došlo k další tragické události, která ovlivnila celý svět. Já se tehdy po třech měsících vrátil z úspěšné mise domů zdrav a jako otec. Právě zde jsem si na vlastní kůži zažil a uvědomil, kolik otců a matek musí opustit své děti a rodiny, aby svůj spokojený rodinný život vyměnili za službu míru.

Kosovo, KFOR, 2003

Rodina

Moje čtvrtá mise, tentokrát na území Kosova, se uskutečnila již ve fázi poválečné, kdy se budoval nový stát. Zde se krom vytváření bezpečného prostředí jednalo i o potírání organizovaného zločinu a kriminality. Jednoho odpoledne mi jako veliteli byl náhle svěřen úkol pro naše družstvo: zajistit bezpečné zatčení podezřelého ozbrojeného zločince za asistence mezinárodní policie působící na území Kosova. Podezřelý se nacházel v typickém dvouposchodovém domě, i se svojí početnou albánskou rodinou. Po krátkém dohovoru s policií, jak zatčení proběhne, jsem kolegům v družstvu rozdělil úkoly směřující k zabezpečení objektu a upozornil je, že uvnitř je i neznámý počet dětí. Priorita pro nás byla, aby se dětem za žádnou cenu nic nestalo. Tomu jsme podřídili přípravu. Mezinárodní policista, jehož národnost nebudu zmiňovat, po výzvě k opuštění budovy a k dobrovolnému zatčení vstoupil do budovy, doprovázen mým týmem. Po schodišti s námi vystoupal až k místnosti, kde se podezřelý ukrýval. Náhle ze dveří toho pokoje vyběhlo několik dětí. Policista ve vypjaté chvíli a k naprostému ohromení celého týmu zachytil jedno z dětí a použil jej jako živý štít. Zachovali jsme chladnou hlavu a nakonec úspěšně dokončili zatčení. Policista po zadržení muže šokované dítě okamžitě propustil.

Celé naše družstvo bylo z tohoto incidentu také v šoku a byli jsme všichni rádi, že nakonec zvítězil zdravý rozum. Zde je nutné si uvědomit, jak vypjaté situace ve válečných konfliktech mohou nastat. A nepřipravený voják nebo policista mohou v okamžiku ohrožení vlastního zdraví nebo života sáhnout k nepřiměřeným prostředkům. Kolik dětí zažilo těžké šoky a do konce života si v duši nese šrámy a traumatické zkušenosti.

Afghánistán, ISAF, 2007

Matka

Pátá, osudová a také moje poslední mise. Zde mě osud přivedl k příběhu, který se začal odehrávat už v sovětsko-afghánské válce v osmdesátých letech. Rodina pocházející z Moskvy se ocitla v situaci, kdy byl jeden ze synů během své povinné vojenské služby v sovětské armádě odvelen do války v Afghánistánu. Jak už to bývá v ruské armádě zvykem, matka o svém synovi vůbec nic po celou dobu nevěděla. Hlavně nevěděla to, že je nasazen ve válce. Až po delší době, před synovým návratem, se matka dozvěděla, kde syn sloužil a proč o sobě nedával vědět. Hned po rozpadu Sovětského svazu neváhala a emigrovala do České republiky začít nový, důstojnější život. Bylo pro ni důležité mít jistotu, že její dva nejmladší synové, dvojčata, nezažijí stejné nelidské zacházení, jaké musel při povinné službě v sovětské armádě zakusit její nejstarší syn. Nejmladší bratři tedy dospívali v České republice, ale stejně jako mě, i je to přitáhlo do armády. Stali se tak profesionálními vojáky AČR a zúčastňovali se též mírových misí.

Jeden z nich, Kolja, se stal mým kolegou a kamarádem. V dubnu 2007 jsme spolu odletěli na misi do Afghánistánu plnit úkoly AČR. Po měsíci služby v oblasti pohoří Hindúkuš v provincii Badachšán nás při návratu z několikadenní patroly zastihla silná bouře. Při ní došlo k dopravnímu incidentu u jednoho z vozidel našeho konvoje.

Při řešení samotného incidentu se na nás zřítila z okolních vysokých hor lavina bahna a kamení. Já měl tehdy velké štěstí a v lavině jsem s těžkými zraněními přežil. Kamarád takové štěstí neměl, na místě zemřel. Byla to pro naši jednotku velice těžká chvíle. Kolja byl prvním českým vojákem, který zahynul v afghánské misi. Ihned po návratu jednotky z mise a po mém uzdravení jsme jako kolegové a kamarádi navštívili Koljův hrob. Ale hlavně jsme museli navštívit jeho maminku, která s návštěvou a setkáním souhlasila. Bylo to pro obě strany velice těžké. Avšak zároveň velmi důležité: podívat se navzájem do očí, sdílet bolest, plakat, modlit se a poprosit vzájemně o odpuštění. Já a všichni moji kolegové kamarádi jsme si uvědomili, co to znamená, když matka přijde o svého milovaného syna ve válce. Pochopili jsme, že pro svoji matku a otce budete vždy, nehledě na věk, jejich milovaným dítětem.)

Tím pro mne samotného mise skončily, ale časem přišla další těžká událost, kde děti sehrály svoji důležitou roli, kterou zde mám povinnost popsat. Byla to událost z mise ISAF ze dne 8. července 2014. Při útoku sebevražedného atentátníka na mé kamarády z čtyř Foxtrot zaplatila řada z nich vlastním životem, jmenovitě in memoriam: štábní praporčík David Beneš, štábní praporčík Ivo Klusák, štábní praporčík Libor Ligač, štábní praporčík Jan Šenkýř, štábní praporčík Jaroslav Lieskovan. Bohužel někteří z nich měli rodiny s dětmi, a právě to vzbudilo v České republice dosud nevídanou vlnu solidarity napříč veřejností. Byl to právě tento okamžik, který dal podnět ke vzniku Vojenského fondu solidarity, jako společného projektu Ministerstva obrany České republiky a Charity Česká republika. Vznikl 9. března 2015.

Poslední a tentokrát milé připomenutí z mé vojenské kariéry je to, že dětem ve válkou postižených zemích pomáhají i samotné děti, a to prostřednictvím hnutí „Na vlastních nohou“, jehož motto zní „Děti s láskou – děti za mír“.

Hnutí je uznáváno jako zcela dobrovolná humanitární a mírová organizace, v níž děti pomáhají jiným dětem. Bylo založeno roku 1990 Českou žijící v Norsku, paní Bělou Jensen. V hnutí dnes pracují tisíce dětí a stovky učitelů z českých škol. I na Slovensku, v Norsku, Polsku a v Kanadě zapustilo své kořeny. Děti malují vánoční přání, získávají finanční prostředky organizováním Stonožkových týdnů, pořádají sbírky na pomoc nemocným a postiženým dětem v Česku i v jiných zemích světa.

Stonožkové hnutí má své patrony mezi významnými světovými i českými osobnostmi. V jeho činnosti mu velmi pomáhají Generální štáb AČR, Ministerstvo obrany a velitelé a vojáci mírových sborů AČR. Práce paní Jensen a jejích „stonožkových dětí“ byla mnohokrát oceněna.

Miloš Prášil

Dzieci a wojna – z punktu widzenia żołnierza misji pokojowych

Jestem współczesnym weteranem wojennym, emerytowanym starszym chorążym, nazywam się Miloš Prášil. Chciałbym podzielić się z Państwem doświadczeniem i swoimi refleksjami związanymi z dwudziestoletnią służbą w Armii Republiki Czeskiej.

Na samym początku muszę powiedzieć, że bardzo starannie nas wybierano i przygotowywano do pełnienia zadań w operacjach zagranicznych Czeskich Sił Zbrojnych. To najważniejszy warunek sukcesu w operacji. Działiałem głównie na Bałkanach i w Afganistanie, za każdym razem w innej fazie wojny i z innym zadaniem, ale zawsze byłem w bliskich kontaktach z miejscowymi obywatelami. Byli w różnym wieku i mieli różnorodne pochodzenie etniczne, dlatego wiem, że temat „dzieci i wojna” był, jest i niestety będzie zagadnieniem ciągle bardzo aktualnym. Bez dzieci nie byłoby życia, zawsze były i będą silną motywacją do walki o życie na Ziemi.

Kiedy po raz pierwszy znajdziesz się w kraju targanym konfliktami wojennymi, w oczy od razu rzucą ci się ostrzelane, spalone domy, całe wioski, podmiejskie osiedla i miasta. I choć byłeś na takie widoki przygotowywany, w głowie rodzą się pytania: Gdzie są ci ludzie? Skąd taka nienawiść i przemoc? Ale nie pojawia się odpowiedź, która wyjaśniłaby w pełni tę tajemnicę zła. Twój mózg odpowiada tylko samodzielnie, jakby nawet nie był częścią twojego ciała: Nigdy nie chcę czegoś takiego doświadczyć!

Z czasem nasunęła mi się odpowiedź na pytanie, skąd wzięła się ta przemoc. Odpowiedź kryje się, być może, w prostej definicji słowa wojna.

Wojna

to stan zorganizowanej przemocy pomiędzy dwiema lub większą liczbą grup ludzi. Przemoc jest w wojnie stosowana przez walczące strony jako środki siłowe do forsowania politycznych, religijnych, ideologicznych, ekonomicznych lub innych celów.

Wojna jest przeciwieństwem pokoju

W polityce międzynarodowej wojna jest ekstremalnym narzędziem forsowania celów, środkami i siłami wojskowymi.

Przemoc

to „celowe użycie siły fizycznej, w formie groźby lub jej rzeczywistego zastosowania, skierowane przeciwko samemu sobie, innej osobie, grupie lub społeczności, które albo prowadzi do – albo z którym wiąże się wysokie prawdopodobieństwo spowodowania – obrażeń cielesnych, śmierci, szkód psychologicznych lub braku elementów niezbędnych do normalnego życia i zdrowia”.

Celem zorganizowanej przemocy w przypadku osób cywilnych jest rodzina, przyjaciele, zdrowie, po prostu zwykłe, godne życie. To właśnie najcenniejsze rzeczy, jakie mamy w życiu. Jeśli to zostanie zniszczone, osłabi twoją psychikę i wpłynie

na sposób myślenia i rozumienia tak, że zaczynasz robić rzeczy, których w normalnych warunkach nigdy byś nie zrobił.

Mówiąc prosto, na podstawie doświadczeń, jakie miałem, mogę stwierdzić, że każda wojna ma swoje pewne fazy rozwoju, a ludzie pod ich wpływem zachowują się całkiem inaczej niż normalnie, zupełnie nieprzewidywalnie.

1. Przygotowanie do wojny. Nacjonalizm, ekstremizm

Tutaj ludzie zaczynają wierzyć (bądź nie) pewnym celom politycznym, często wbrew swojej woli. Powstają niezwykle silne tarcia w obszarze poglądów i jeśli nie dojdzie do politycznego kompromisu, zaczynają być stosowane wszystkie formy zorganizowanej przemocy, wykorzystany zostanie nacjonalizm czy ekstremizm i zrodzi się wojna. W tej fazie wyczuwający sytuację mieszkańcy uciekają w bezpieczne rejony, choć niektórzy wręcz przeciwnie, nie opuszczają domów, w napięciu oczekując dalszych wydarzeń.

2. Starcie sił i forsowanie celów. Pretekst dla przeprowadzenia ataku głównych sił, ewakuacja mieszkańców, «oczyszczanie» zdobytych obszarów

W tej fazie ludzie wierzą, że wojna przyniesie rozwiązanie, służby wywiadowcze szukają najlepszego pretekstu do ataku i osiągnięcia swoich celów. Pozostali mieszkańcy pozwolą się ewakuować, albo wbrew swej woli zostaną wykorzystani jako żywe tarcze. Na zdobytych lub uzyskanych terenach są realizowane etniczne lub ideologiczne czystki, zgodnie z politycznym zleceniem. Do tej brudnej roboty wykorzystywane są często oddziały paramilitarne, których nie obowiązuje prawo wojskowe. Może również dojść do tzw. wojny sąsiadów, rozniecanej właśnie taką silną presją zorganizowanej przemocy dokonywanej bezpośrednio na miejscowych obywatelach.

3. Zawieszenie broni, porozumienie pokojowe. Możliwe zwycięstwo lub kapitulacja jednej ze stron, wyczerpanie obydwu stron, pat

W tej sytuacji dochodzi do wyczerpania walkami, albo po jednej stronie (kapitulacja), albo po obydwu stronach konfliktu. Ludność jest wyczerpana i zupełnie sfrustrowana. Zachodzi możliwość powrotu rdzennej ludności, nowe zasiedlenia lub deportacja mieszkańców.

4. Zaprowadzenie pokoju. Stabilizacja, odbudowa kraju

Najbardziej wymagająca faza konfliktu wojennego dla ludności cywilnej. Wysoka przestępczość, bieda, niefunkcjonujące państwo. Zależność od pomocy zagranicznej w odbudowie kraju. Dochodzenia w sprawie zbrodni wojennych. Nienawiść, która będzie ciągnęła się przez kolejne pokolenia. Większe niebezpieczeństwo wybuchu kolejnej wojny. Siła i pragnienie zbudowania nowego, funkcjonującego państwa, zintegrowanego ze społecznością międzynarodową, jako najlepszy środek zapobiegania wojnie.

Podam jeden przykład, w którym pewną rolę odegrali młodzi ludzie pod pozorem gry w piłkę nożną. Rozpętanie wojny na Bałkanach poprzedzały krwawe starcia pomiędzy kibicami dwóch klubów: Crvena Zvezda Belgrad i Dinamo Zagrzeb.

Mecz 13 maja 1990 roku odbywał się w burzliwych czasach. Zaledwie tydzień przed meczem, w pierwszych wolnych od 50 lat wyborach, zwyciężyła w Chorwacji nacjonalistyczna partia przyszłego prezydenta Franja Tuđmana. W 1990 roku polityka w całej Jugosławii była przeniknięta nacjonalizmem, co wpływało również na kibiców. Dlatego na stadionie Maksimir przeciwko sobie stanęli, więc nie tylko zagorzali kibice Zagrzebia (tzw. Bad Blue Boys) i chuligani z Belgradu (tzw. Delije), ale stanęli przeciwko sobie Chorwaci i Serbowie.

„To, co właśnie obserwujemy, często kończy się rozpadem narodów” – proroczo skomentował wówczas piekło, które rozpętało się na trawniku, reporter telewizyjny Boris Mutić.

Nacjonalizm i ekstremizm zastosowany w polityce może wprawić w ruch coś, co my, żołnierze, nazywamy „diabelskim kołem” – jest pełne nienawiści i nie da się go tak po prostu zatrzymać – wtedy można już tylko powiedzieć „Witajcie w piekle”.

Mnie także to diabelskie koło wciągnęło w świat wojen, kiedy dorastałem, chyba nie tylko dlatego, iż miałem głęboko zakorzenione poczucie sprawiedliwości, niewykluczone, że przyczyniło się do tego zdarzenie, które miało miejsce w 1995 roku w Bośni. Byłem wtedy żołnierzem zasadniczej służby wojskowej w 43. Batalionie Desantowym Armii Republiki Czeskiej. Tamte doświadczenia w ogromnym stopniu wpłynęły na moje dalsze życie, tam uczyłem się stawiać czoła tym rzeczom. Cieszę się, że nie byłem w tych wysiłkach osamotniony.

Masakra w Srebrenicy była zbrodnią wojenną dokonaną w lipcu 1995 roku podczas wojny w Bośni i Hercegowinie. Ludobójstwo polegało na masowym, planowanym zabijaniu schwytanych cywilów, wyłącznie bośniackich muzułmanów, mężczyzn i chłopców przez Siły Zbrojne Republiki Serbskiej pod przywództwem generała Ratko Mładića oraz paramilitarną jednostkę Skorpionów, będącą pod kontrolą Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Republiki Serbskiej. Zamordowanych zostało 8 000 Bośniaków. W dodatku to wszystko działo się tuż za plecami błękitnych hełmów – jednostek ONZ.

W czasie swojej wojskowej kariery brałem udział w pięciu zagranicznych misjach pokojowych. Każda misja była dla mnie inna, ale też w każdej z nich miało miejsce jakieś zdarzenie, w którym pewną rolę odgrywało dziecko. W odróżnieniu od innych wojennych zdarzeń, te, które tu wspomnę nie są tak bardzo drastyczne, ale są warte przytoczenia, a przede wszystkim zrozumienia. Mnie, jako żołnierza głęboko dotknęły i będę je pamiętał do końca życia.

Bośnia, IFOR, 1997

Dziewczyna

To była moja pierwsza misja, ale dla wielu moich kolegów ta była już kolejną misją, dlatego dzielili się swoimi doświadczeniami z przestrzeni operacyjnej. Pełniliśmy służbę na terenie miasta Prijedor w bazie Donja Ljubija. Mieszkańcy byli Serbami. Samo miasto nie było jakoś dotknięte wojną, ale niedaleko zorganizowano obóz Omarska nazywany „zbiorczym“, a zarządzany był przez wojska bośniacko-serbskie. W obozie było przetrzymywanych w strasznych warunkach około trzech tysięcy osób. 90% z nich było Bośniakami. W obozach dochodziło często do gwałtów i innych aktów przemocy, wiele osób zostało zabitych.

Codziennie, kiedy wyjeżdżaliśmy z bazy, zawsze spotykaliśmy młodzieńką dziewczynę z towarzystwem starszego mężczyzny. Dla nas, nowicjuszy, wyglądało to bardzo podejrzanie: spotykaliśmy ich w ciągu dnia w różnych miejscach i za każdym wyglądali tak, jakby szukali okazji, żeby nam coś powiedzieć. Okazało się, że starsi koledzy już ją dobrze znali i ostrzegali nas, że chodzi o młodą dziewczynę i jej ojca, który oferował żołnierzom usługi seksualne córki (jej imienia nie będę z oczywistych względów wymieniał). Ignorowaliśmy jego oferty, ale dziewczyna z czasem stawała się coraz bardziej nachalna, dochodziło do nieprzyjemnych sytuacji, gdy wchodziła na strzeżone tereny naszych baz i stanowisk. Jej zachowanie było dość naiwne, pełne desperacji i upokorzeń. Kilka razy była nawet zatrzymana i przesłuchana. Znacznie później, dopiero gdy po dwóch latach podczas kolejnej misji wróciłem na służbę w tym miejscu, dowiedziałem się od swego starszego kolegi, o co w tej sytuacji dokładnie chodziło. Ojciec nie miał już środków i oboje z córką nie mieli z czego żyć, zresztą w porównaniu z innymi było to widoczne. Mieli więc prosty plan: córka miała zająć w ciąży z którymś z żołnierzy i wydostać się w bezpieczny sposób z kraju, za który się wstydziła.

Gdyby kolega nie przedstawił mi tych okoliczności, uważałbym ją do dzisiejszego dnia za zwykłą młodocianą prostytutkę, ojca zaś za suterena. Jestem jednak pewny, że gdyby nie wojna, miałyby dobre dzieciństwo i prowadziła z ojcem skromne ale godne życie, za które żadne z nich nie musiałoby się wstydzić.

Bośnia, SFOR, 1999

Chłopiec

Było to podczas mojej drugiej zagranicznej misji w Bośni, ale na tym samym obszarze odpowiedzialności. Głównym zadaniem tej misji była stabilizacja środowiska, wzmocnienie bezpieczeństwa oraz umożliwienie uchodźcom powrotu do swoich domów. Jednocześnie oznaczało to także powrót do swoich rodzin wielu wypuszczonych zbrodniarzy wojennych. Niektórzy z tych ostatnich zaczęli przenosić swoją złość, wpływającą z wojennej frustracji, na członków własnych rodzin, dochodziło do aktów przemocy domowej. Miejskowa policja, ani w ogóle państwo nie były jeszcze gotowe do radzenia sobie z takimi deliktami. Dlatego czasami takie nieprzyjemne zadania spadały na nas. Kiedyś i ja otrzymałem takie zadanie. Byłem dowódcą pododdziału, mieliśmy wtedy czuwać nad bezpieczeństwem pewnej matki i jej sześciolatniego syna, dopóki sytuacja

nie zostanie rozwiązana. Chłopiec miał na imię Mio. Zarówno ja sam, jak i moi koledzy bardzo mocno odczuwaliśmy jego szczerą wdzięczność wynikającą z faktu, iż jego mamie już nikt nie wyrządzał krzywdy. Dzięki naszej obecności mógł ze swoją mamą spać spokojnie w swoim domu. Nie miałem wtedy jeszcze własnych dzieci, ale i tak uświadamiałem sobie, jak wojna zaburza więzy i relacje w rodzinach. Ta misja trwała osiem miesięcy, miło wspominam tę rodzinę, ale mam świadomość faktu, że wojna zniszczyła wiele rodzin, zaburzyła psychikę ich członków i zabrała dzieciom poczucie bezpieczeństwa.

Macedonia, TFH, 2001

Ojciec

Moja trzecia misja była zupełnie wyjątkowa. Zaskoczyła mnie w momencie, gdy z żoną spodziewaliśmy się pierwszego dziecka. Konflikt macedoński powstał nagle, ale na szczęście NATO zareagowało na czas, niemal od razu. Nasza jednostka była postawiona w stan gotowości i nagle przyszedł rozkaz skierowania nas do obcego kraju – z dnia na dzień. Mogłem odmówić wzięcia udziału w tej misji, z uzasadnionych powodów rodzinnych. Wtedy to moja żona odważnie stwierdziła, że da sobie radę sama, ale że muszę wrócić żywy i zdrowy. Miesiąc później żona urodziła mi zdrową, piękną córeczkę. Ten konflikt wojenny udało się zgasić na samym początku wojny, dzięki dobrej wojennej dyplomacji, a także dlatego, iż 11 września 2001 roku doszło do kolejnego tragicznego zdarzenia, które miało wpływ na sytuację na całym świecie. Ja natomiast, po trzech miesiącach, wróciłem z pomyślnie zakończonej misji, osobiście w dobrym zdrowiu i w dodatku jako ojciec. Wtedy właśnie uświadomiłem sobie jak wiele ojców i matek musi zostawić swoje dzieci i rodziny, by spokojne życie rodzinne zamienić na służbę sprawom pokoju; sam tego osobiście doświadczyłem.

Kosowo, KFOR, 2003

Rodzina

Moja czwarta misja na terenie Kosowa przypadła na okres powojenny, gdy budowano nowy świat. Wtedy, oprócz tworzenia bezpiecznego środowiska trzeba było zwalczać przestępczość, także zorganizowaną. Pewnego popołudnia zlecono mi, jako dowódcy, zadanie dla naszego pododdziału: polegało ono na zapewnieniu bezpiecznego przebiegu aresztowania podejrzanego – uzbrojonego przestępcy, przy asyście międzynarodowej policji na terenie Kosowa. Podejrzany znajdował się w typowym, dwukondygnacyjnym domu ze swoją liczną albańską rodziną. Po krótkich ustaleniach z policją dotyczących przebiegu aresztowania, rozdzieliłem zadania kolegom z pododdziału, polegające na zabezpieczeniu obiektu, zwracając uwagę na fakt, iż w domu znajdują się dzieci, ich liczba nie była nam znana. Priorytetem było dla nas dbanie, aby dzieciom za wszelką cenę nic się nie stało, podporządkowaliśmy temu wszystkie przygotowania. Międzynarodowy policjant, którego narodowości nie podam, krzyknął, nakazując wyjść, celem poddania się procedurze aresztowania, po czym wszedł do budynku w asyście mojego zespołu. Wchodził z nami po klatce schodowej w kierunku pokoju, w którym znajdował się podejrzany, gdy nagle z tego pokoju wybiegło kilkoro dzieci. W pełnej napięcia chwili, ku

naگtemu zaskoczeniu całego zespołu, policjant złapał jedno z dzieci i posłużył się nim jako żywą tarczą. Zachowaliśmy zimną krew i w końcu pomyślnie dokonaliśmy aresztowania. Policjant po zatrzymaniu mężczyzny natychmiast wypuścił zszokowane dziecko.

Cały nasz zespół również był zszokowany tym incydentem, choć wszyscy się cieszyliśmy, że ostatecznie zwyciężył zdrowy rozsądek. Trzeba sobie jednak uświadomić, że podczas konfliktów wojennych mogą się zdarzyć ogromnie napięte sytuacje i nieprzygotowany żołnierz czy policjant może w przypadku zagrożenia własnego zdrowia czy życia sięgnąć po nieproporcjonalne środki. Ileż dzieci przeżyło tak szokujące zdarzenia, skutkujące traumą i głębokimi bliznami w psychice do końca życia...

Afganistan, ISAF, 2007

Matka

Piąta misja była znamienneą i jednocześnie ostatnią moją misją. Tutaj los włączył mnie w pewną historię, która swym początkiem sięgała sowiecko-afgańskiej wojny toczącej się w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Wtedy to pewna moskiewska rodzina znalazła się w sytuacji, gdy jeden z synów podczas swojej obowiązkowej służby wojskowej został wysłany na wojnę do Afganistanu. Zgodnie ze zwyczajem panującym w rosyjskiej armii, matka nie miała przez cały ten czas żadnych informacji o swoim synu, nie wiedziała przede wszystkim, że został wysłany na wojnę. Dopiero po dłuższym czasie, tuż przed powrotem syna dowiedziała się, gdzie pełnił on swoją służbę i dlaczego nie przekazywał informacji o sobie. Natychmiast po rozpadzie Związku Radzieckiego, bez wahania, wyemigrowała do Republiki Czeskiej, by zacząć nowe, bardziej godne życie. Ważna była dla niej pewność, że je dwaj młodszy synowie – bliźniacy – nie doświadczą nieludzkiego traktowania, jakie przeżył jej najstarszy syn podczas obowiązkowej służby w armii sowieckiej. Najmłodszy bracia dorastali w Republice Czeskiej, ale, tak samo jak mnie, pociągnęła ich służba w naszej armii: zostali zawodowymi żołnierzami czeskiej armii, biorącymi udział w misjach pokojowych.

Jeden z nich, Kolja, był moim kolegą. Zaprzyjaźniliśmy się. W kwietniu 2007 roku poleciliśmy razem na misję do Afganistanu pełnić zadania Armii Republiki Czeskiej. Po miesiącu służby na obszarze górskiego pasma Hindukusz, w prowincji Badachschan, podczas powrotu z kilkudniowego patrolu, dopadła nas silna burza. W czasie owej burzy doszło do niegroźnego wypadku z udziałem jednego z pojazdów, jednak podczas rozwiązywania tego problemu, spadła na nas z pobliskich wysokich gór lawina błota i kamieni. Miałem wtedy wielkie szczęście, przeżyłem lawinę, choć z ciężkimi obrażeniami. Jednak Kolja nie miał tyle szczęścia, zmarł na miejscu. Dla naszej jednostki były to ogromnie trudne chwile. Kolja był pierwszym czeskim żołnierzem, który zginął podczas misji w Afganistanie. Zaraz po tym, jak wróciliśmy z misji, a ja doszedłem do zdrowia, pojechaliśmy na grób Kolji. Przede wszystkim jednak musieliśmy odwiedzić jego matkę, która wyraziła zgodę na odwiedziny i spotkanie. Było to niezwykle trudne dla obydwu stron, jednocześnie bardzo ważne: popatrzeć sobie nawzajem w oczy, dzielić ból, płakać, modlić się i prosić nawzajem o przebaczenie. Ja i wszyscy moi koledzy uświadomiliśmy sobie, co oznacza dla matki strata ukochanego syna na wojnie.

Zrozumieliśmy, że dla matki i ojca na zawsze pozostaje się – bez względu na wiek – ich ukochanym dzieckiem.

W ten sposób zakończyła się moja osobista służba na misjach, jednak później miało miejsce kolejne bardzo trudne wydarzenie, w którym dzieci odegrały ważną rolę, dlatego czuję się zobowiązany do opowiedzenia o tym. Chodzi o zdarzenie z misji ISAF, które miało miejsce 8 lipca 2014 roku, kiedy to zamachowiec – samobójca dokonał ataku na moich kolegów z plutonu Foxtrot. Stracili wtedy życie: starszy chorąży David Beneš, starszy chorąży Ivo Klusák, starszy chorąży Libor Ligač, starszy chorąży Jan Šenkýř, starszy chorąży Jaroslav Lieskovan. Niektórzy z nich mieli rodziny z dziećmi – właśnie ta okoliczność wzbudziła w Republice Czeskiej niespotykaną dotychczas falę solidarności w społeczeństwie. Ten moment zaowocował powstaniem 9 marca 2015 roku Wojskowego Funduszu Solidarności (Vojenský fond solidarity), będącego wspólnym projektem Ministerstwa Obrony Republiki Czeskiej i charytatywnej organizacji Charita Česká republika.

Na koniec miłe wspomnienie z mojej wojskowej kariery: fakt, że nawet same dzieci pomagają dzieciom w krajach dotkniętych wojną, a mianowicie za pośrednictwem ruchu „Na własnych nogach, dzieci z miłością – dzieci za pokój” („Na vlastních nohou, děti s láskou – děti za mír”).

Ruch jest uznawany za całkiem dobrowolną humanitarną i pokojową organizację, w której dzieci pomagają innym dzieciom. Został założony w 1990 roku przez Czeszkę mieszkającą w Norwegii, panią Bělę Jensen. W Ruchu pracują dziś tysiące dzieci i setki nauczycieli w czeskich szkołach. Ruch rozprzestrzenił się ponadto na Słowację, Norwegię, Polskę i Kanadę. Dzieci malują kartki bożonarodzeniowe, pozyskują środki finansowe przez organizowanie „Tygodni Stonogi”, organizują zbiórki na pomoc chorym i niepełnosprawnym dzieciom w Republice Czeskiej i innych krajach świata. Ruch Stonogi został objęty patronatem przez wybitne osobistości z naszego kraju i ze świata.

Duże wsparcie otrzymuje także od Sztabu Generalnego Armii Republiki Czeskiej, od Ministerstwa Obrony oraz od dowódców i żołnierzy pokojowych jednostek Armii Republiki Czeskiej. Praca pani Jensen i jej „Stonogowych dzieci” była również wielokrotnie nagradzana.

Fedoseyeva Varvara (5 let), Visual Art Center, Kryvyi Rih, Ukraĵina

Jan Špringl

Komplikace činnosti Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě

Po jmenování Reinharda Heydricha do funkce zastupujícího říšského protektora v Čechách a na Moravě na konci září 1941 přistoupila nacistická okupační správa k realizaci či iniciaci změn, které ihned nebo postupně začaly nově zasahovat do každodennosti obyvatelstva protektorátu. Jednou z nich byla i příprava organizace, která se měla zabývat mimoškolní výchovou české mládeže. K jejímu oficiálnímu založení došlo 28. května 1942,¹ tedy jeden den po akci československých parašutistů proti Heydrichovi v pražské ulici v Holešovičkách. Vznik Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, jak se nově ustavená organizace nazývala, však nijak nesouvisel s nacistickými opatřeními vyhlášenými po tomto útoku; jednalo se pouze o shodu okolností: Novinářům Heydrich brzké zřízení Kuratoria oznámil již 26. května 1942,² o čemž o den později informoval protektorátní tisk.³

Nacisté i čeští kolaboranti pověřeni přípravou a posléze vedením Kuratoria počítali ve svých záměrech s tím, že členství bude povinné pro všechny protektorátní příslušníky české národnosti ve věku od 10 do 18 let, o čemž hovořilo i nařízení z 30. května 1942.⁴ Kuratorní výchově v nacistických intencích měli být chlapci a děvčata podrobováni v různých již existujících subjektech, které byly pověřené jejím prováděním na základě podané žádosti. Pokud nezažádaly, anebo jim žádost nebyla schválena, musely svou dosavadní práci s mládeží ukončit.⁵ Žádost podávaly zejména sportovní kluby a spolky sdružené v různých svazech a asociacích.⁶ Schůzky vedené podle kuratorních směrnic měli děti a dospívající navštěvovat nejdříve jednou, od druhé poloviny roku 1944 pak dvakrát týdně.⁷ Každá schůzka měla obsahovat část tělovýchovnou a dále ideologicko-propagandistickou, nazývanou duchovní výchova.⁸

Spolky a kluby zapojené do činnosti Kuratoria podléhaly kancelářím kuratorních okresních pověřenců (celkem 80),⁹ které byly pod kontrolou hlavních pověřenců stojících v čele oblastí (celkem 11).¹⁰ Nejvýše stálo ústředí s generálním referentem Františkem Teunerem,¹¹ jenž podléhal předsedovi Kuratoria, ministru školství a lidové osvěty protektorátní vlády Emanuelu Moravcovi.¹² Od poloviny roku 1944 byla kuratorní správní struktura doplněna zřízením tzv. pospolů, které existovaly v rámci okresů a sdružovaly vždy několik spolků.¹³

¹ Vládní nařízení ze dne 28. 5. 1942 o povinné službě mládeže. In: *Sbírka zákonů a nařízení*, 1942, s. 905 n.

² Dokument č. 44 – Projev Heydricha k zástupcům českého aktivistického tisku o správní reformě, pracovní povinnosti mládeže a o dalších opatřeních v protektorátu. In: LINHARTOVÁ, Lenka – MESTÁNKOVÁ, Vlasta – MILOTOVÁ, Jaroslava (eds.): *Heydrichova okupační politika v dokumentech*. CSPB, Praha 1987, s. 131–132.

³ CRHA, Václav: *Značné zjednodušení protektorátní správy*. Národní politika, 27. 5. 1942, č. 143, vydání pro Prahu, s. 1.

⁴ Nařízení předsedy Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě ze dne 30. 5. 1942 o rozsahu povinné služby mládeže. In: *Sbírka zákonů a nařízení*, 1942, s. 910–913.

⁵ Nařízení předsedy Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě ze dne 30. 5. 1942, kterým se stanoví zásady pro povinnou službu mládeže. *Tamtéž*, 1942, s. 907–910; Nařízení předsedy Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě ze dne 31. 10. 1942, jímž se nově stanoví lhůta týkající se pověřování spolků. *Tamtéž*. Sv. 2, 1942, s. 42.

⁶ *Národní archiv v Praze* (dále jen NA), fond Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě (dále jen Kuratorium), kart. 47–85, žádosti o zapojení do činnosti pod Kuratoriem.

⁷ *Náš směr*, 1943–1944.

⁸ *Tamtéž*; *Směrnice pro službu mládeže*. Kuratorium pro výchovu mládeže, Praha 1943, s. 12.

⁹ NA, fond Kuratorium, kart. 2, složka Generální referát, hlavní a okr. pověřenci, Úřední poznámka podepsaná V. Křigarem z 6. 11. 1943 – počty podchycené mládeže v jednotlivých okresech.

¹⁰ Práce Kuratoria. *Zitč.* 15. 3. 1943, č. 6, s. 3.

¹¹ TOMES, Josef a kol.: *Český biografický slovník XX. století*, 3. díl. Paseka – Petr Meissner, Praha – Litomyšl 1999, s. 349.

¹² Předseda Kuratoria pro výchovu mládeže jmenován. *Vlajka*, 1942, č. 49, s. 5.

¹³ NA, fond Kuratorium, kart. 2, složka Generální referát, okr. pověřenec, Praha – Město – A, 1943–1945, služební směrnice č. 1 – pospolová organizace v provádění povinné služby mládeže ze 7. 3. 1944, podepsaná O. Titěrou; Výchova mládeže na Sušicku. *Národní politika*, 16. 8. 1944, č. 225, s. 3.

Činnost organizace byla pod přímým vlivem okupační správy, a to nejen prostřednictvím německých poradců působících v ústředí,¹⁴ ale také dalších osob bezprostředně nepracujících v kuratorní centrále, ovšem za dohled nad Kuratoriem zodpovědných. Z nich uvedme zejména Ferdinanda Fischera,¹⁵ šéfa pozemkového úřadu, referenta pověření říšského komisaře pro upevnění německví a poradce K. H. Franka.¹⁶ Angažmá osoby právě s těmito funkcemi jasně odkazuje na germanizační aspekt cílů, kterých mělo Kuratorium z hlediska okupační správy dosáhnout.¹⁷

Kromě provádění nacistické výchovy v zapojených spolcích a klubech, která byla oficiálně zahájena až v předjaří roku 1943,¹⁸ se Kuratorium podílelo také na realizaci politiky sociální demagogie,¹⁹ mobilizaci pracovních sil pro válečné úsilí Velkoněmecké říše²⁰ a propagandistickém snažení nejen ve vztahu k české mládeži, ale i k ostatnímu obyvatelstvu protektorátu. Na tomto poli je důležité zmínit zaštitování či organizaci kulturních, sportovních či jiných akcí, jež byly určeny široké veřejnosti.²¹

Jestliže se zamýšlíme nad činností Kuratoria, je třeba rozlišovat na jedné straně záměry a plány okupační správy a kuratorního vedení a na druhé straně realitu jejich naplňování v konkrétních podmínkách protektorátu. Činnost organizace byla totiž komplikována řadou skutečností, jež narušovaly či přímo hatily dosahování vytyčených cílů: nedůvěrou a odtažitostí velké části protektorátního obyvatelstva, vědomým neprováděním výchovy podle instrukcí, problémy s doručováním těchto instrukcí zapojeným subjektům a různými personálními, materiálními či prostorovými problémy.

Nedůvěra a odtažitost

Po zániku protektorátu se činnost Kuratoria stala předmětem vyšetřování československých bezpečnostních složek. V dubnu 1946 vypracoval Zemský odbor bezpečnosti II při Zemském národním výboru v Praze zprávu, ve které se jeho analytici snažili popsat rozsah působení organizace a odpovědět si na otázku, do jaké míry bylo úspěšné. Konstatovali v ní následující: „[...] český lid sledoval zahájení práce Kuratoria s opatnickou rezervou. [...] Všeobecně panovala bezvýhradná víra [v] duchovní odolnost naší mládeže, která až dosud setrvala v pevném a obezřetném vedení, silné a uvědomělé české rodiny a školy. [...] Neboť právě v těch dobách nebezpečí, jež hrozilo zničení nejen existence jedinců, ale i státu samotného,

¹⁴ N4, fond Úřad říšského protektora v Čechách a na Moravě (dále jen ÚŘP), kart. 335, sign. složky 114-336-8, dopis Hauptbannführera Zoglmanna SS-Brigadeführerovi Reinefarthovi z 25. 9. 1942 ve věci zaměstnání a pracovního poměru německých spolupracovníků v Kuratoriu pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě; *Archiv bezpečnostních složek* (dále jen ABS), Studijní ústav ministerstva vnitra, fond Odbor politického zpravodajství MV, sign. složky 2M: 13486, souhrnná zpráva Zemského odboru bezpečnosti II o činnosti Kuratoria pro výchovu mládeže z 6. 4. 1946; *tamtéž*, fond Vyšetřovací komise pro národní a lidový soud při MV, sign. složky 301-97-1, protokol výpovědi Jana Svobody z 25. 11. 1946 na odboru pro politické zpravodajství MV v Praze, s. 9; Zástupci Kuratoria u ostravského Oberlandrata. *Arijský boj*. 23. 10. 1943, č. 43, s. 7.

¹⁵ ABS, Studijní ústav ministerstva vnitra, fond Mapy zpráv studijního ústavu MV, sign. složky Z-7-17, zpráva ze 17. 7. 1961 nazvaná Ing. Ferdinand Fischer – výpisy z archivních materiálů.

¹⁶ BRANDEŠ, Detlef: *Germanizovat a vysídlit. Nacistická národnostní politika v českých zemích*. Prostor, Praha 2015, s. 166; HOŘEJŠ, Miloš: *Nacistická germanizační a osídlovací politika v Protektorátu Čechy a Morava v letech 1942–1945*. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin, Praha 2018, s. 137–138.

¹⁷ ABS, Studijní ústav ministerstva vnitra, fond Odbor politického zpravodajství MV, sign. složky 2M: 12486, příloha „Přehledné zprávy o Kuratoriu“. Dokument není přesně datován, ovšem podle skutečností v něm uvedených vznikl až po vynesení rozsudku Národního soudu v procesu s Teunerem a spol. (květen 1947), neboť je zde na výsledek tohoto procesu odkazováno.

¹⁸ Svoji výchovnou činnost Kuratorium oficiálně zahájilo až v březnu 1943 na manifestaci v městském divadle ve Slaném. Blíže například HES, Milan: Založení Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě. *Slánský obzor*. 2005, č. 13 (113), s. 50–57.

¹⁹ Například organizováním mládežnické odnože rekreační akce Národní odborové ústředny zaměstnanecké pro manuálně pracující protektorátní příslušníky s názvem *Odkaz Reinharda Heydricha*. Viz např. Pracující lidé na zotavenou. *České slovo*. 19. 5. 1944, č. 115, s. 6; ŽALUD, Karel: Zotavovací akce pro mládež 1944. *Dívčí svět*. 9. 8. 1944, č. 15, s. 1; TESAR, Jan: Poznámky k problémům okupačního režimu v tzv. protektorátě, 2. část. *Historie a vojenství*. 1964, č. 2, s. 177.

²⁰ Například organizací mládežnických brigád, prázdninových pracovních táborů pro středoškoláky nebo nasazením české mládeže na zákopové práce v závěru války. Viz např. Středoškoláci podali důkaz práce. *Zteč*. 1942, č. 5, s. 5; *Náš směr* (pro chlapce). 1944, č. 6, s. 8; *Večerní české slovo*. 9. 12. 1944, č. 291, s. 3; Čeští chlapci budují zákopy. *Správný kluk*. 7. 2. 1945, č. 3, s. 3.

²¹ Některé z těchto akcí jsou zmíněny níže, jako Den mládeže v roce 1943 či Týden mládeže v roce 1944. Uplný výčet těchto akcí viz SPRINGL, Jan: Protektorátní vzor mladého člověka. Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě (1942–1945). *Soudobé dějiny*. 2004, č. 1–2, s. 157.

projevoval se ne[j]zřetelněji návrat k starému a osvědčenému vlastenectví, jež jediné rozhodovalo a vedlo. [...] Tyto zásady, které byly a zůstanou české mládeži evangeliem, které posilovalo vůli a odhodlání nepovolit, staly se základním kamenem československého odporu.“ A na jiném místě uváděli, že vzhledem „k tomu, že veřejnost přijímala Kuratorium s naprostou nedůvěrou, poněvadž šlo o podnik, v němž byla tak vysoká aktivní účast Němců, byly [...] náборы spojeny s nesmírnými obtížemi“.²²

Výše uvedené patetické prohlášení vzniklé v kvasu poválečné atmosféry je přirozeně nutné prověřit využitím pramenů vzniklých bezprostředně v době německé okupace. Nápomocny nám nemusí být jen zprávy nacistických bezpečnostních složek,²³ ale dokonce i články v dobových periodikách.

Již záhy po zřízení Kuratoria totiž reagoval protektorátní tisk na šeptandu šířící se mezi obyvateli, která byla namířena proti nové organizaci, a snažil se vyvracet zvěsti, že česká mládež má být jejím prostřednictvím vytržena z rodin a umístěna v pracovních táborech.²⁴ Ostatně tyto názory prostupující protektorátní společností jsou zachycené i v denních zprávách vedoucího úseku Sicherheitsdienstu (SD) v Praze z druhé poloviny ledna 1943,²⁵ kdy se připravovalo zahájení výchovné činnosti Kuratoria a česká veřejnost evidentně nevěděla, co od něj má i přes oficiální proklamace očekávat. Ostatně spekulace mohly být podpořeny i organizací pracovního nasazení středoškoláků při vlakové vykládce brambor Kuratoriem na podzim 1942 v Praze, Brně, Moravské Ostravě a Plzni.²⁶ Výrazem nejistoty pak byla i řada žádostí rodičů o zproštění povinnosti členství v Kuratoriu pro jejich děti na přelomu let 1942 a 1943, o čemž také informoval protektorátní tisk.²⁷ V něm se již po zahájení výchovné činnosti na jaře 1943 objevují dokonce i příklady přezírání kuratorních aktivit, jako ve *Večerním českém slově* v květnu 1943: Běžní hosté v chatě Klubu českých turistů v Prachovských skalách, kde bylo jedno ze školících středisek pro kuratorní vedoucí, ignorovali vztyčování a snímání říšské a protektorátní vlajky účastníky výcvikového tábora.²⁸

Zprávy vedoucího úseku SD v Praze ale hovoří i o dalších odmítavých aspektech a podezřeních ze strany českého obyvatelstva protektorátu: Dle nich někteří příslušníci české inteligence upozorňovali na germanizační rozměr nové organizace,²⁹ která byla též vnímána jako prostředek militarizace české mládeže.³⁰

Komplikace výše uvedeného rázu veřejně přiznávalo již v roce 1943 i kuratorní vedení. „Jsou přirozeně i lidé nenapravitelní a zatvrzelí, kteří slyší i trávu růst a ve všem vidí špatnost. Hurápatriot a pavlastenec bude stále tvrdit, že to všechno, ta sociální péče Kuratoria – je čertovo kopýtko, které má za účel oslabit naši národní podstatu, odnárodnit mládež a udělat já nevím co ještě. Nemá význam se s těmito lidmi bavit,“ pronesl František Teuner v srpnu 1943 při projevu na shromáždění funkcionářů Kuratoria v pražské Lucerně.³¹

²²ABS, Studijní ústav ministerstva vnitra, fond Odbor politického zpravodajství MV, sign. složky 2M: 13486, souhrnná zpráva Zemského odboru bezpečnosti II o činnosti Kuratoria pro výchovu mládeže z 6. 4. 1946.

²³Pro potřeby této studie byly využity zprávy vedoucího úseku Sicherheitsdienstu (SD) v Praze, které byly autorovi poskytnuty Mgr. Janem Vajskebrem, jemuž proto patří velký dík.

²⁴Zvanilové ohrožují budoucnost české mládeže. *České slovo*. 22. 1. 1943, č. 17, s. 3; LEDEK, Josef: Zdravá výchova mládeže. *České slovo*. 6. 2. 1943, č. 30, s. 2; Dr. F. Teuner o úkolech a výchově české mládeže. *Nedělní České slovo*. 21. 3. 1943, č. 11 (67), s. 2.

²⁵NA, fond ÚRP, kart. 313, sign. 114-314/4, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 19. 1. 1943 (č. 7/43); *tamtéž*, sign. 114-314/5, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 23. 1. 1943 (č. 9/43).

²⁶NA, fond Kuratorium, kart. 105, složka Pracovní povinnost, Zpráva o ukončení prací septimánů Reálného gymnázia v Praze II v Ječné ulici z 27. 10. 1942, zasláná jeho ředitelstvím do ústředí Kuratoria; POTUŽNÍK, Mirko: Středoškoláci podali důkaz práce. *Zteč*. 1942, č. 5, s. 5; Číslice, které jsou vyznamenáním. *Tamtéž*.

²⁷LEDEK, Josef: Zdravá výchova mládeže. *České slovo*. 6. 2. 1943, č. 30, s. 2.

²⁸Naše připomínka. *Večerní české slovo*. 11. 5. 1943, č. 108, s. 1.

²⁹NA, fond ÚRP, kart. 313, sign. 114-314/4, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 19. 1. 1943 (č. 7/43); *tamtéž*, sign. 114-314/5, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 23. 1. 1943 (č. 9/43).

³⁰*Tamtéž*, kart. 308, sign. 114-309/4, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 16. 3. 1943 (č. 31/43).

³¹Mohutný projev pražské mládeže. *Zteč*. 1943, č. 16, s. 1.

Analytici SD samozřejmě sledovali i postoj protektorátní veřejnosti ke Kuratoriu, nikoli pouze z obecného hlediska, ale zaměřovali se také na jeho konkrétní akce. Když v červenci 1943 proběhlo v Praze na Barrandově pod hlavičkou Kuratoria plavecké mistrovství mládeže Čech a Moravy,³² konstatovali, že akce měla z hlediska organizačního i propagandistického velký úspěch, nicméně pozitivní přístup zúčastněných nevnímali politicky, ale jako výraz jejich záliby v plaveckém sportu.³³

Pozitivní dominanci sportovní roviny ve vnímání kuratorních akcí veřejností potvrzuje i zpráva SD věnující se Dni mládeže, jak byla nazvána atletická mistrovství konaná v Praze v září 1943.³⁴ Z hlediska sportovního se sice akce vydařila, lidé v hledišti kladně reagovali, ovšem velká část publika odešla ještě před koncem, což vzbuzovalo dojem, že se chce vyhnout poslechu státních hymen. Navíc bylo konstatováno, že česká veřejnost akci očekávala s nedůvěrou a vnímala ji jako snahu Kuratoria ukázat, že má pro mládež větší význam než zrušený Sokol. Rezervovanost se dle SD projevila i při zahájení, kdy se koncertu na pražském Říšském náměstí zúčastnili převážně členové kuratorní organizace, a také následný průvod Prahou kolemjdoucí lidé ignorovali. Navíc část zúčastněných volala „nazdar“ a „ať žije Praha“, což evokovalo vzpomínky na sokolské akce konané v minulosti. Celkově byl však ve zprávě SD Den mládeže hodnocen jako úspěšný.³⁵

Podobným způsobem pražský vedoucí úsek SD nahlížel i na Týden mládeže, který se konal v Praze na začátku července 1944. V jeho rámci proběhla sportovní mistrovství mládeže, vyvrcholily různé kuratorní kulturní kampaně a odehrála se řada manifestací a shromáždění.³⁶ I když byl zaznamenán podobný nezájem ze strany veřejnosti jako během Dne mládeže, zpráva SD o akci konstatovala, že se setkala s ohlasem u mladých lidí, upoutala pozornost, vyvolala radost u německého obyvatelstva a pro Kuratorium znamenala posílení.³⁷

Odtazitost od politické roviny kuratorní činnosti ze strany českého protektorátního obyvatelstva okupační správa skutečně zaznamenávala pravidelně, zvláště pak v případech akcí bez rozměru sportovních soutěží, jako byly slavnosti přijímání nového ročníku mládeže do Kuratoria v dubnu 1944³⁸ či propagační Jarní den mládeže v květnu 1944.³⁹

Je však zajímavé, že určité rozdíly v přístupu české veřejnosti zaznamenávají analytici SD mezi Prahou a některými mimopražskými regiony, kde jsou lidé ke kuratorním akcím oproti hlavnímu městu údajně otevřenější (například na Písecku, Prostějovsku a Tábořsku).⁴⁰ Ve zprávách se také objevuje občasná odlišnost názorů v dělnickém prostředí a v kruzích inteligence.⁴¹ V jedné analýze z března 1943 se dokonce hovoří o tom, že dělnictvo od zřízení Kuratoria očekává, že se mládež nebude „poflakovat/potloukat“ (herumlümmeln).⁴² Ovšem můžeme vysledovat, že v zaznamenaných pozitivních názorech opět hraje důležitou roli sportovní rovina kuratorní činnosti.

³² První mistrovství plavecké mládeže. *Nedělní české slovo*. 4. 7. 1943, s. 5.

³³ NA, fond URP, kart. 309, sign. 114-310/2, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 6. 7. 1943 (č. 78/43).

³⁴ Nejlepší služba mládeži a sportu. *České slovo*. 14. 9. 1943, s. 7; *Den mládeže 1943*. Kuratorium pro výchovu mládeže – Orbis, Praha 1943.

³⁵ NA, fond URP, kart. 306, sign. 114-307/5, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 14. 9. 1943 (č. 108/43).

³⁶ *Týden mládeže 1944*. Kuratorium pro výchovu mládeže, Praha 1944.

³⁷ NA, fond URP, kart. 299, sign. 114-301/6, příloha denní zprávy pražského vedoucího úseku SD z 14. 7. 1944 (č. 61/44).

³⁸ *Tamtéž*, sign. 114-301/4, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 25. 4. 1944 (č. 32/44).

³⁹ *Tamtéž*, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 9. 5. 1944 (č. 36/44).

⁴⁰ *Tamtéž*, 114-301/1, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 10. 3. 1944 (č. 19/44).

⁴¹ *Tamtéž*, kart. 313, sign. 114-314/4, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 19. 1. 1943 (č. 7/43). Ke generalizacím týkajícím se odlišností v názorech dělnictva a inteligence ve vztahu k okupační politice projevuje skepsi německý historik Detlef Brandes. Viz BRANDES, s. 12.

⁴² NA, fond URP, sign. 114-309/4, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 16. 3. 1943 (č. 31/43).

Možná cesta mládeže a veřejnosti k aktivitám Kuratoria tedy evidentně vedla přes sport a tělovýchovu. Jednalo se o zcela vědomý a nezastíraný kalkul, o kterém hovořil již Reinhard Heydrich v únoru 1942⁴³ a později jej v roce 1944 veřejně potvrzovali František Teuner⁴⁴ či Erich Hans, který byl jedním z německých poradců v kuratorním ústředí.⁴⁵

Ovšem využití pohybových aktivit a populárních sportovních soutěží jako návnady nebylo samospasitelné. Počáteční nedůvěra k činnosti Kuratoria se přeměnila v odtažitosť a postupně i nezájem, který se na přelomu let 1944 a 1945 ještě více prohluboval pod vlivem vědomí blížící se porážky Německa ve válce. V této době již kuratorní vedení otevřeně hovořilo o tom, že se velká část veřejnosti i kuratorních vedoucích od organizace odvrátila. Dokonce i v instruktážním časopise *Náš směr*, jehož prostřednictvím byly podřízeným spolkům sdělovány pokyny k provádění výchovy v konkrétních týdnech, se psalo následující: „Víme, že není dnes lehké vystupovat jako příslušníci našeho hnutí mládeže. Tu a tam padne slovo, tu a tam křivý pohled. [...] Působí velmi špatným dojmem, když některý cvičitel se v potu tváří snaží dokázat našim odpůrcům, že ta naše práce není tak špatná. Pokud je známo, ještě nikdo nikdy žádného z našich odpůrců nepřesvědčil. Oni sice třeba pokyvovali hlavami, řekli jednu nebo dvě věty, z nichž si nikdo nic nevybere, a dost. A jakmile přišli do kruhu svých známých, pak se tomu vysmáli.“⁴⁶

Podobně se vyjadřoval i Teuner na zasedání okresních funkcionářů v únoru 1945, byť se krizi snažil vysvětlit jako přínos: „Opatrnictví bylo příčinou zaznamenání určitého úbytku lidí, kteří byli našimi spoluběžci, ale ne spolupracovníky. Tito lidé v dobách, kdy se zdálo, že celý náš směr bude mít pravdu, ač nepřekonali své opatrnictví, spoluběželi s námi, dokud tato věc se zdála naprosto jistou. To byli méně kvalitní spolupracovníci a materiál, který odpadl. Díváme se na tuto věc s klidem a nelitujeme toho, ježto máme nyní sice menší počet, ale tím tvrdší jádro. Přes všechny tyto zjevy, těžkosti a překážky Kuratorium zde stojí stejně pevně a tvrdě jako předtím. Stali jsme se v jádru hnutím odhodlaným, vědomým si svých cílů a vedeným vůlí stát a pracovat dále, i proti velké části názoru české veřejnosti, i proti dalším dočasným neúspěchům na frontách.“⁴⁷ Odvrácení od Kuratoria, reflektované Teunerem na přelomu let 1944 a 1945, se někde mohlo projevit i neochotou členů spolků vstupovat do kuratorních ZZ-oddílů, které měly za úkol pomáhat při odstraňování následků bombardování.⁴⁸

Přes mnohá výše uvedená kladná hodnocení veřejných podniků Kuratoria ovšem zaznamenával pražský vedoucí úsek SD i závadné projevy ze strany některých mladých lidí. V březnu 1944 byla v jedné z jeho zpráv konstatována celá řada příkladů z pohledu okupačního aparátu nepřístojného chování. Mezi nimi například nezájem

⁴³ NĚMEC, Petr: Úloha školství při germanizaci českého národa v období okupace. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*. Historický ústav CSAV, Praha 1991, s. 87.

⁴⁴ Dr. Teuner o idealismu mládeže. *Zteč*. 1944, č. 6, s. 7.

⁴⁵ HANS, Erich: Tělesná výchova v Kuratoriu pro výchovu mládeže. *Vychovatel v Čechách a na Moravě*. 1943–44, 4. sešit, s. 103–104. Blíže SPRINGL, Jan: Se sportem kupředu. Tělesná kultura ve službách Kuratoria pro výchovu mládeže. *Dějiny a současnost*. 2018, č. 5, s. 42–44.

⁴⁶ *Náš směr* (pro chlapce), č. 1 (1945), s. 1.

⁴⁷ Reč generálního referenta dr. Teunera na zasedání okresních pověřenců a dívčích referentek v Praze dne 13. února 1945. *Cvičitel*. 1945, č. 2, s. 2.

⁴⁸ *Státní okresní archiv Beroun* (dále jen SOkA Beroun), fond DTJ Újezd: dopis Josefa Průši z DTJ Bzová pospolnému Jaroslavu Feyereislovi z 13. 12. 1944; dopis Josefa Průši z DTJ Bzová pospolnému Jaroslavu Feyereislovi ve věci přihlášek do ZZ-oddílů z 26. 3. 1945; dopis Miroslava Humla z DTJ Drozdov pospolnému Jaroslavu Feyereislovi ve věci přihlášek do ZZ-oddílů z 27. 3. 1945; dopis Stanislava Cerného z DTJ Praskolesy pospolnému Jaroslavu Feyereislovi z 12. 12. 1944; opis dopisu pospolného Jaroslava Feyereisla berounskému okresnímu pověřenci Kuratoria z 30. 3. 1945.

⁴⁹ *NA*, fond ÚŘP, kart. 299, sign. 114-301/1, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 24. 3. 1944 (č. 23/44).

studentů reálného gymnázia v Hradci Králové zapojit se dobrovolně do organizace oslav vzniku protektorátu pod hlavičkou místní kuratorní organizace a zesměšňování jejích členů.⁴⁹ Za zmínku též stojí incident, který se udál v pražské Lucerně na začátku prosince roku 1944 během kuratorní propagandistické manifestace namířené proti SSSR a Spojencům s názvem „Jde o budoucnost všech – rozhodni se!“, již se účastnili Moravec, Teuner, Fischer, vedoucí organizace lotyšské mládeže Rullis, zástupci Hitlerjugend, vládního vojska i dalších subjektů. Dle dobového tisku se na ní sešlo 4 000 osob. Kromě výše uvedených pohlavářů to byli také funkcionáři ústředního, oblastního i okresního vedení Kuratoria a spolu s nimi „[účastníci] výcvikového tábora na Čeperce [...], ostatní členstvo výcvikového tábora, četní mladí příslušníci Technické nouzové pomoci a protiletecké policie ve stejnokrojích a zástupci pražské studující mládeže vyššího věkového stupně“. „Pokud zbylo ve Velkém sále Lucerny místo, bylo vyplněno nejširším obecnstvem.“⁵⁰ Oficiální média o akci hovořila v superlativech,⁵¹ nikoliv ovšem příslušníci pražského vedoucího úseku SD, podle kterých byli mladí diváci neukázněni, během Teunerova projevu vyrušovali, někteří zdravili árijským pozdravem ledabyle a dokonce došlo k narušení akce vypuštěním nějaké štiplavé látky do ovzduší, v důsledku čehož se někteří přítomní snažili opustit sál.⁵²

Neprovádění výchovy podle instrukcí

Další komplikací narušující cíle Kuratoria bylo neprovádění ideologicko-duchovní výchovy vedoucími v podřízených spolcích podle pokynů z ústředí. Řadovým spolkům měly být instrukce sdělovány prostřednictvím interního měsíčníku *Náš směr*.⁵³ V září 1943 se v něm ovšem konstatovalo, „že tělesná výchova byla většinou od kamarádů provádějících povinnou službu mládeže prováděna velmi dobře, že však duchovní výchově bylo někdy věnováno buď příliš málo času, anebo že byla prováděna tuhou školskou formou“.⁵⁴ Na konci roku 1943 přikázalo pražské ústředí duchovním referentům okresních kanceláří a cvičitelům, aby mu zasílali podrobné zprávy o provádění duchovní výchovy a vedle toho i iniciativní návrhy na inovace jí se týkající, což také svědčí o problematičnosti této roviny kuratorní výchovy.⁵⁵

Sonda do okresních kuratorních organizací výše uvedenou skutečnost potvrzuje. Například na středočeském Berounsku nevykonávali spolkoví vedoucí činnost na jaře 1943 podle přání okresního vedení Kuratoria,⁵⁶ stejně tak jsou kritizováni jejich kolegové v moravském okrese Vyškov v závěru uvedeného roku. „Jest pozoruhodné, že jen čeští kamarádi nedovedou se natolik vnitřně ukáznit, aby dovedli vyhovět minimálním požadavkům. Celé toto jednání vrhá špatné stíny na všechnu českou mládež,“ apeloval tamní okresní pověřenec v jednom ze svých příkazů podřízeným spolkům.⁵⁷ Podobný přístup

⁴⁹ Zítřejší svět bude spoluurčován mladým člověkem. *Národní politika*, 9. 12. 1944, č. 326, s. 1.

⁵¹ „Shromáždění přerušovalo řečníka častými projevy souhlasu, zejména tam, kde oceňoval výkony české mládeže ve službě současným veřejným úkolům a kde za ni sliboval ještě obětavější a energičtější práci pro budoucnost. V závěru odměnili posluchači slova dr. Teunera neutuchajícím poťeskem.“ *Tamtéž*.

⁵² *NA*, fond ÚRP, kart. 299, sign. 114-301/7, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 8. 12. 1944 (č. 105/44).

⁵³ *Náš směr*, 1943–1945.

⁵⁴ *Tamtéž*, 1943, č. 7, s. 1.

⁵⁵ *Tamtéž*, č. 10, s. 44.

⁵⁶ *SOkA Beroun*, fond DTJ Újezd, služební příkaz berounského okresního pověřence Kuratoria č. 3 z 13. 5. 1943.

⁵⁷ *Státní okresní archiv Vyškov se sídlem ve Slávkově u Brna (dále jen SOkA Vyškov)*, fond Kuratorium pro výchovu mládeže (dále jen Kuratorium), kart. 1, složka Korespondence 1943/45, služební příkaz okresního pověřence Kuratoria ve Vyškově č. 6 z 3. 12. 1943.

dokládají i prameny z okresu Semily z léta 1944. Tamější okresní pověřenec vybízel jeden z klubů pracujících pod Kuratoriem: „Nebude-li Vámi nejméně 5 navržených instruktorů ochotno prováděti Povinnou službu, pak okamžitě [...] bude zastavena jakákoli dorostová činnost ve Vašem klubu [...]“.⁵⁸

Ovšem nedodržování pokynů nemuselo být způsobené jen neochotou vedoucích, ale také problémy se zasíláním *Našeho směru* se striktním určením tělovýchovné, ideové a faktografické náplně výuky pro jednotlivé schůzky s přesností na týden. Z různých míst existují doklady o tom, že periodikum nebylo doručováno včas.⁵⁹ I když se nemuselo jednat o pravidlo, činnost tím samozřejmě byla narušována.

Dobové prameny nás také upozorňují na skutečnost, že v některých spolcích není dodržována předepsaná činnost, protože se schůzky „zvrhují v tancovačky, jež nejen už nejsou povoleny, ale jsou i nežádoucí“. Například v květnu 1944 se v Osově na Podbrdsku přibližně čtyřicet tancujících cvičenců Kuratoria rozprchlo po příchodu četnické kontroly.⁶⁰ Kronikář obce Cerhovice u Hořovic po zániku protektorátu o místním kuratorním spolku napsal: „[Mládež se] scházívala na povinné besedy, po nichž se tajně tančilo. Tato činnost se projevila ihned po válce, kdy uměli tančit všichni mladí, aniž dříve mohli chodit do tanečních hodin.“⁶¹ Tanec byl pravděpodobně častým jevem, neboť na podzim 1944 uváděl funkcionář vedení Veřejné osvětové služby Hugo Tuskány ve svém sdělení podřízeným složkám, že vedení Kuratoria nařídilo nižším instancím své organizace, „aby provádění lidových tanců, po dobu války neodpovídajících vážnosti doby, omezily na nejmenší míru“. A pokračuje: „Lidové tance směji býti při zvláštních národopisných slavnostech připuštěny jen potud, pokud se jedná o ryzí předvádění. Na nezbytně nutných zkouškách směji bráti účast jen na předvádění přímo zúčastněné osoby.“⁶² Podle nařízení protektorátní vlády z března 1942 byly totiž zakázány i neveřejné taneční zábavy, tanec byl povolen jen dospívajícím ve věku do 18 let v rámci výuky v tanečních kurzech. „Zákaz tanečních zábav se tudíž vztahuje také na Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, respektive na jeho orgány (pověřence, instruktory apod.)“.⁶³

Prostorové, materiální a personální problémy

Základní snahou okupační správy a vedení Kuratoria bylo podchytit mimoškolní výchovu veškeré české mládeže ve věku od 10 do 18 let. Záhy se však tento záměr ukázal jako problematický, protože spolky a kluby působící před založením Kuratoria nepracovaly se všemi dětmi a dospívajícími v uvedeném věku: Tito tedy nemohli být po vzniku organizace ihned zapojeni do jejího snažení. Proto například nepracovaly do podzimu 1943 v organizaci žádné dívčí jednotky⁶⁴ a povinné členství, jak o něm hovořila litera nařízení z 30. května 1942,⁶⁵

⁵⁸ Státní okresní archiv Semily (dále jen SOKA Semily), fond Kuratorium pro výchovu mládeže – okresní pověřenec Semily (dále jen Kuratorium), kart. 1, opis dopisu okresního pověřence Kuratoria v Semilech Sportovnímu klubu Semily č. 674/44-Z.

⁵⁹ SOKA Beroun, fond DTJ Újezd, služební rozkaz berounského okresního pověřence Kuratoria č. 1. z 8. 5. 1943; SOKA Vyškov, fond Kuratorium, kart. 1, složka Korespondence 1943/45, Služební příkaz okresního pověřence Kuratoria ve Vyškově 5/45 ze 7. 3. 1945.

⁶⁰ SOKA Beroun, fond Okresní osvětový sbor Beroun, karton 2, korespondence Veřejné osvětové služby, okresní vedení 1943–1945, složka Korespondence r. 1944, úřední dopis berounského okresního vedoucího Veřejné osvětové služby berounskému okresnímu pověřenci Kuratoria z 18. 5. 1944.

⁶¹ Tamtéž, fond Obecní úřad Cerhovice, obecní kronika 1922–1951, zápis k roku 1944.

⁶² Tamtéž, fond Okresní osvětový sbor Beroun, kart. 2, korespondence Veřejné osvětové služby, okresní vedení 1943–1945, složka Korespondence r. 1944, úřední dopis pověřence pro Veřejnou osvětovou službu, podepsaný Hugo Tuskánym, obvodovým pověřencům a okresním vedoucím Veřejné osvětové služby, č. 10926/44 z 25. 10. 1944.

⁶³ Tamtéž.

⁶⁴ Práce Kuratoria. Zteč. 1943, č. 6 (15. 3.), s. 3; SOKA Beroun, fond Obecná škola dívčí v Berouně, kart. 15, protokoly z porad učitelského sboru 1906–1925, 1941–1950, zápis o 7. řádné poradě učitelského sboru ve školním roce 1942/43, konané 1. 7. 1943.

⁶⁵ Nařízení předsedy Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě ze dne 30. 5. 1942 o rozsahu povinné služby mládeže. In: *Sbírka zákonů a nařízení*. 1942, s. 910–913.

nemohlo být striktně vyžadováno, protože prostorová, materiální a personální kapacita zapojených subjektů byla nedostatečná.⁶⁶ Z tohoto důvodu bylo v létě 1943 proklamováno: „[...] služba mládeže se provádí v přítomné době z důvodů organizačních na podkladě dobrovolném, to znamená, že mladiství od 10 - 18 let mohou po svém volném uvážení vstoupit do kteréhokoliv klubu. Jakmile však do klubu vstoupí a jsou tím registrováni jako členové, podléhají této službě mládeže povinně.“⁶⁷

Situaci mělo řešit převedení většiny majetku zrušeného Sokola na Kuratorium⁶⁸ a dále využití potenciálu škol, které byly vyzývány k pomoci kuratorním spolkům. Školy jim měly poskytovat své prostory a Kuratorium mělo hradit jen provozní náklady bez placení nájmu.⁶⁹ Školská zařízení se však často zdráhala přistupovat k půjčování svého zázemí nejen kvůli předsudečným obavám z poškození vnitřního zařízení, ale také na základě zkušeností v této záležitosti, o čemž informoval i kuratorní instruktážní časopis *Cvičitel*⁷⁰ a dokládá to řada dochovaných pramenů z provenience škol.⁷¹ Vedení berounského kuratorního okresu sdělovalo podřízeným spolkům v listopadu 1944: „Stále docházejí stížnosti na nedostatečnou péči jednotek Kuratoria o tělocvičny. Pro nesvědomitě a neodborné zacházení vedoucích jednotek Kuratoria se sportovním a tělocvičným náčiním a náradím v tělocvičnách je ochota k propůjčování tělocvičen Kuratoriu velice malá. Dbejte proto pečlivě na to, aby tělocvičny byly udržovány ve vzorné čistotě a aby tělocvičné nářadí, okna, zatemnění, dveře, podlahy, stěny atd. byly šetřeny.“⁷² Problematicnost vztahu mezi školami a Kuratoriem byla ovšem zaznamenána i na Vyškovsku ve východní části protektorátu.⁷³

Nedostatek vhodných prostor a narušování výchovného rytmu ještě prohloubilo zabírání sálů, tělocvičen a školních budov pro účely těsně související s válkou, například k ubytovávání německého vojska,⁷⁴ nebo pro účely spjaté s válečně důležitou výrobou.⁷⁵ Pokud nemohly být schůzky z důvodu nepříznivého počasí uskutečňovány venku, vedoucí ztráceli kontakt se zapojenou mládeží.⁷⁶ Někde byly prostorové a materiální překážky způsobeny i používáním tělocvičen více subjekty, a to nejen ke cvičení, ale i ke schůzím či vydávání potravinových lístků obyvatelstvu.⁷⁷ Na východní Moravě mezi

⁶⁶Např. *SOka Semily*, fond Kuratorium, kart. 1, hlášení okresního pověřence Kuratoria v Semilech hlavnímu pověřenci Bártkovi z 23. 8. 1944 o způsobu průběhu výkonu povinné služby v zimních měsících.

⁶⁷*SOka Beroun*, fond Archiv města Berouna, kart. 688, složka Péče o mládež 1941–1945, oběžník berounského okresního pověřence Kuratoria z 23. 8. 1943, č. j. 345/os.-43, určený všem starostům obcí okresu Beroun a všem klubům, pověřeným prováděním povinné služby mládeže.

⁶⁸*NA*, fond Kuratorium, kart. 105, složka Domovy mládeže (učňovské domovy), popis míst zotavovacích letních táborů z majetku Sokola z 15. 10. 1943 pro dr. Běhala, podepsaný Oberstammführerem Marschnerem; *tamtéž*, kart. 92, složka Kulturní věci – film, kina, hlášení okresního pověřence Linhart, dle oběžníku ze 7. 3. 1944, hlavnímu pověřenci pro Pošumaví z 9. 3. 1944; *SOka Beroun*, fond Obecná škola chlapecká Beroun, zápisy z porad učitelského sboru 1940–1944, zápis o 3. řádné poradě konané dne 13. 12. 1943; *SOka Semily*, fond Kuratorium, kart. 2, úřední sdělení ve věci sportovišť mládeže (býv. sokolského majetku) okresnímu pověřenci Kuratoria v Semilech z 14. 3. 1944.

⁶⁹Výnos Ministerstva školství z 20. 10. 1943 č. 7135, o propůjčování školních tělocvičen, popřípadě učeben Kuratoriu pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě. In: *Věstník Ministerstva školství*. 1943, sešit 17 (5. 11.), s. 330–331.

⁷⁰*Cvičitel*, č. 2 (1944), s. 5.

⁷¹*SOka Beroun*, fond Obecná škola Počaply, konferenční zápisy chlapecké školy obecné 1941–1946, zápis o řádné poradě učitelského sboru obecné školy chlapecké, konané 16. 12. 1943; zápis o řádné poradě učitelského sboru obecné školy chlapecké, konané 3. 4. 1944; *tamtéž*, kronika školy 1940–1949, zápis ze školního roku 1944/45; *tamtéž*, fond Obecná škola dívčí v Počaplech, kniha zápisů učitelských porad 1941–1944, zápis o řádné poradě učitelského sboru obecné školy dívčí, konané 16. 12. 1943; *tamtéž*, kart. 1, korespondence 1870–1947, složka Rok 1943/44, úřední dopis újezdni školní rady v Králově Dvoře berounskému okresnímu pověřenci Kuratoria ve věci propůjčení tělocvičny obecné školy v Králově Dvoře ze dne 10. 11. 1943, č. j. 271/1943.

⁷²*Tamtéž*, fond DTJ Újezd, služební příkaz berounského okresního pověřence Kuratoria č. 36 z 14. 11. 1944.

⁷³*SOka Vyškov*, fond Kuratorium, kart. 1, složka Korespondence 1943/45, dopis ředitele újezdni hlavní školy chlapecké ve Slavkově u Brna sportovnímu klubu SK Sparta ve Slavkově u Brna, nedatováno.

⁷⁴*SOka Beroun*, fond DTJ Újezd, služební příkaz berounského okresního pověřence Kuratoria č. 3 z 22. 1. 1945; *tamtéž*, pospolový příkaz č. 2 pospolného VII. pospolu z 10. 3. 1945; *tamtéž*, opis zprávy o stavu a politické náladě ve výcvikových střediscích VII. pospolu okresu Beroun za březen 1945; *SOka Vyškov*, fond Kuratorium, kart. 1, složka Korespondence 1943/45, služební příkaz okresního pověřence Kuratoria ve Vyškově 5/45 ze 7. 3. 1945.

⁷⁵*SOka Semily*, fond Kuratorium, kart. 2, měsíční hlášení místního pověřence Kuratoria v Libštátě z 2. 10. 1944 okresnímu pověřenci Kuratoria v Semilech.

⁷⁶*Tamtéž*, služební příkaz berounského okresního pověřence Kuratoria č. 5 z 29. 3. 1945.

⁷⁷*Tamtéž*, opis dopisu DTJ Újezd, podepsaný Bedřichem Vokurkou – jednatelem DTJ Újezd, Karlem Konopáskem – starostou DTJ Újezd a Jaroslavem Feyereislem – spolkovým pověřencem Kuratoria v DTJ Újezd, obecnímu zastupitelstvu Újezdu u Cerhovic z 14. 12. 1943; dopis obecního úřadu Újezdu u Cerhovic spolkovému pověřenci Kuratoria v DTJ Újezd z 4. 1. 1944; opis hlášení o průběhu PSM za měsíc březen 1944; opis hlášení o průběhu PSM za měsíc duben 1944; *SOka Semily*, fond Kuratorium, kart. 2, dopis Františka Kubánka ml. z 25. 5. 1944 okresnímu pověřenci Kuratoria v Semilech.

důvody narušování kuratorní činnosti dokonce v závěru války patřila i aktivita partyzánských jednotek.⁷⁸

Sondou do agendy některých kuratorních okresů bylo zjištěno, že provádění výchovy bylo narušováno i nedostatkem topiva, o čemž svědčí služební příkaz okresního pověřence v Berouně z poloviny ledna 1945: „Příděl uhlí pro tělocvičny [...] i najaté sály byl již stanoven. Odebrání bude vzhledem k stávajícím dopravním potížím zdrženo na pozdější dobu. Nahradte proto cvičení v sále srazy mládeže. Zařadte do služebních hodin sáňkování, lyžování, bruslení, hockey, stavění sněhuláků a koulování. Zůstaňte však i za stížených okolností ve stálém styku s mládeží.“⁷⁹ Pro podřízené spolky se jednalo o komplikaci skutečně zásadní.⁸⁰ Stejně problémy měly kuratorní spolky i na semilském okrese.⁸¹

Do kapacitních komplikací se také promítal nedostatek vhodných osob k provádění výchovy.⁸² Problémem byla i skutečnost, že někteří zaměstnavatelé nebyli ochotní uvolňovat spolkové vedoucí z práce, ačkoli o to byli žádáni.⁸³ Problém prohloubil přirozeně i faktor války: Ke krizi z hlediska personálního zajištění výchovy ve spolcích došlo na přelomu let 1944 a 45 z důvodu pracovního vytížení či totálního nasazení⁸⁴ a odchodu části vedoucích na zákopové práce.⁸⁵ Ovšem roli v této době hrála i čím dál větší odtazitost protektorátní společnosti od kuratorní činnosti, jak bylo vysvětleno výše.

Vliv komplikací na vytyčené cíle

Ačkoli členství v Kuratoriu bylo podle nařízení z 30. května 1942 povinné pro veškerou českou mládež ve věku 10 až 18 let, tato povinnost nemohla být nakonec vyžadována absolutně, a to z důvodu výše rozebraných problémů, s kterými se Kuratorium potýkalo po celou dobu své existence. Povinná služba mládeže, jak bylo členství v Kuratoriu nazváno, měla podchytit přibližně jeden milion dětí a dospívajících v uvedeném věkovém rozmezí,⁸⁶ ovšem zapojit do spolků a klubů se postupně podařilo pouze polovinu z nich.⁸⁷ Avšak ani ti, kteří byli začleněni, nebyli mnohdy podrobováni výchově tak, jak to přikazovaly instrukce kuratorního ústředí. Snahy okupační správy, německých poradců, Moravce, Teunera i řady jejich spolupracovníků leckdy narážely na rezervovanost a laxnost nejen velké části české veřejnosti, ale i mnohých vedoucích.

⁷⁸*SOKA Vyškov*, fond Kuratorium, kart. 1, složka korespondence 1943/45, služební příkaz okresního pověřence Kuratoria ve Vyškově 5/45 ze 7. 3. 1945.

⁷⁹*SOKA Beroun*, fond DTJ Újezd, služební příkaz berounského okresního pověřence Kuratoria č. 2 z 14. 1. 1945.

⁸⁰*Tamtéž*, opis dopisu Jaroslava Feyereisla berounskému okresnímu pověřenci Kuratoria z 8. 1. 1945.

⁸¹*SOKA Semily*, fond Kuratorium, kart. 1, hlášení okresního pověřence Kuratoria v Semilech hlavnímu pověřenci Bártkovi z 23. 8. 1944 o způsobu průběhu výkonu povinné služby v zimních měsících.

⁸²*SOKA Beroun*, služební příkaz berounského okresního pověřence Kuratoria č. 35 z 11. 10. 1944.

⁸³*SOKA Semily*, fond Kuratorium, kart. 1, dopis Arnošta Trdlíci z 30. 7. 1943; dopis Textilních závodů P. A. Šlechta a syn Lomnice nad Popelkou okresnímu pověřenci Kuratoria v Semilech z 20. 8. 1943; dopis Sportovního klubu Lomnice nad Popelkou okresnímu pověřenci Kuratoria v Semilech z 29. 9. 1943; opis oznámení okresního pověřence v Semilech firmě Prokop a spol. v Semilech z 21. 10. 1943; žádost vedení České přádelny a tkalcovny lnu, a. s., v Jilemnici o zproštění účasti jejího zaměstnance Jana Kužela na výcvikovém táboře Kuratoria z 22. 8. 1944; oznámení vedení Libátských textilních závodů kanceláři okresního pověřence Kuratoria v Semilech z 28. 8. 1944 ve věci neuvolnění svého zaměstnance Ladislava Knapa na výcvikový tábor Kuratoria z důvodu nedostatku pracovních sil; dotaz turnovské firmy Rudolf Krížek (strojírna-autodílna) zaslaný okresnímu pověřenci Kuratoria v Semilech ze dne 2. 5. 1944; *SOKA Beroun*, fond DTJ Újezd, opis dopisu Jaroslava Feyereisla firmě Otto Hoffmann z 19. 8. 1943; dopis firmy Otto Hoffmann Jaroslavu Feyereislovi z 25. 8. 1943; opis zprávy o stavu a politické náladě ve výcvikových střediscích VII. pospolu berounského okresu za březen 1945.

⁸⁴*SOKA Semily*, fond Kuratorium, kart. 1, dopis okresního pověřence Kuratoria v Semilech okresnímu školnímu inspektorovi z 28. 8. 1944; *tamtéž*, kart. 2, dopis místního vedoucího Kuratoria v Roprachticích Palase okresnímu pověřenci Kuratoria v Semilech z 23. 9. 1944.

⁸⁵*Náš směr* (pro chlapce). 1945, č. 2, s. 1; *SOKA Beroun*, fond DTJ Újezd, dopis V. Berana z SK Ivo Žebrák J. Feyereislovi z 28. 12. 1944; dopis V. Preislera z SK Ivo Žebrák zaslaný pospolnému VII. pospolu J. Feyereislovi, duben 1945; služební příkaz berounského okresního pověřence Kuratoria č. 5 z 29. 3. 1945.

⁸⁶Děti neporostou jako dříví v lese. *Večerní české slovo*. 18. 6. 1943, č. 140, s. 3; PERGL, Gustav: Česká mládež do nové výchovy. *Nedělní české slovo*. 20. 6. 1943, č. 23, s. 3; POTUŽNÍK, Mírko: Politická síla mládeže. *Národní politika*. 20. 8. 1944, s. 229, s. 1; údaje lze ověřit i s využitím publikace *Věkové složení obyvatelstva v letech 1920–1937 a 1945–1979*. Český statistický úřad, Praha 1981, s. 40.

⁸⁷Za vlast, národ i čest. *Zteč*. 1944, č. 6, s. 3; Výchova mládeže mimo rodinu a školu. *Národní politika*. 21. 3. 1944, č. 80, s. 3.

Ti sice pracovali s mládeží v kuratorních spolcích, nicméně jejich motivace nemusela korespondovat s cíli organizace: Chtěli se věnovat mládeži jako před vznikem Kuratoria a jiná možnost se v podmínkách protektorátu od přelomu let 1942 a 1943 nenabízela.⁸⁸ To ovšem neznamená, že se mezi nimi nenašly i osoby názorově souznící s nacistickým režimem.⁸⁹ Indoktrinační práce těchto lidí však mohla být narušována jejich povoláváním do totálního nasazení, problémy se zasíláním instruktážních periodik či dalšími komplikacemi, které přinášel průběh války.

Skutečnost, že členství v Kuratoriu, zejména co se týkalo spolkových vedoucích bezprostředně pracujících s mládeží, nemuselo ihned znamenat nacistické smýšlení, si uvědomovaly i československé orgány vytvářející po druhé světové válce rámec vyšetřování jeho činnosti. Ačkoli košický vládní program z jara 1945 hovořil o soudním stíhání kuratoristů,⁹⁰ nakonec neměli být automaticky prošetřováni všichni činovníci, ale jen placení funkcionáři zaměstnaní v administrativním a organizačním aparátu instituce. Na neplacené pracovníky a spolkové vedoucí se měly vyšetřující orgány zaměřit pouze tehdy, jestliže bylo vzneseno důvodné podezření, že byli aktivní nad rámec příkázaných povinností.⁹¹ Na druhou stranu ale nemůžeme naivně věřit poválečným tvrzením mnoha bývalých členů Kuratoria, že do organizace vědomě vstupovali se záměrem narušovat cíle, kvůli kterým bylo založeno. V mnoha případech se jednalo jen o snahu obhájit se v průběhu procesu poválečné retribuce.⁹²

⁸⁸*Klub zvědavých dětí: Jaroslav Foglar a Protektorát*. Čtenářské kluby, zakázaný skauting a Kuratorium pro výchovu mládeže. Nakladatelství Zdeněk Bauer, Praha 2018, s. 209.

⁸⁹NA, fond Kuratorium, kart. 92, složka Výcvikový tábor Čeperka, pohlednice se znakem Kuratoria a nápisem „Pomni, že jsi Evropanem“, zaslaná O. Eichlerem z Olomouce Miroslavu Jandovi.

⁹⁰FOUSTKA, Radim N.: *Národní očista v letech 1945 až 1946*. *Československý časopis historický*. 1955, č. 1, s. 629.

⁹¹ABS, Studijní ústav ministerstva vnitra, fond Odbor politického zpravodajství MV, sign. složky 2M: 12813, interní komentář ZI ministerstva vnitra k připisu trestní komise nalézací ONV v Ledči nad Sázavou z 13. 6. 1946.

⁹²*Tamtéž*, fond Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, sign. 59-147-7, hlášení Ferdinanda Víška o ilegální činnosti na okrese Beroun, určené plk. Oldřichu Farskému, 14. 5.–14. 7. 1945; *tamtéž*, fond Zemský odbor bezpečnosti II, sign. 315-43-120, dopis Branko Koubíka Ladislavu Sládkovi ve věci jeho činnosti jako bývalého funkcionáře Kuratoria pro výchovu mládeže, s přílohou.

Jan Špringl

Komplikace činnosti Kuratorium do Sprav Vychovávání Mladíků v Čechách a na Moravě

Po mianowaniu Reinharda Heydricha zastępcą protektora Czech i Moraw końcem września 1941 roku, nazistowska administracja okupacyjna przystąpiła do wprowadzania zmian, z których niektóre od razu, inne zaś powoli i stopniowo zaczęły wpływać na codzienność mieszkańców Protektoratu. W tym nurcie zaczęto przygotowywać powstanie organizacji mającej na celu pozaszkolne wychowywanie czeskiej młodzieży. Do jej oficjalnego utworzenia doszło 28 maja 1942 roku¹, a więc dzień po zamachu czechosłowackich spadochroniarzy na Heydricha na praskiej ulicy w Holešovičkách. Powstanie Kuratorium do Sprav Vychovávání Mladíků w Czechách i na Moravě – jak nazywała się nowo ustanowiona organizacja – nie było jednak w żaden sposób związane z działaniami podjętymi przez nazistów po owym zamachu, miał tu miejsce jedynie zbieg okoliczności, Heydrich już 26 maja zapowiedział dziennikarzom rychłe utworzenie Kuratorium², a następnego dnia poinformowała o tym prasa Protektoratu Czech i Moraw.³

Plany nazistów i czeskich kolaborantów, którym powierzono przygotowanie, a potem prowadzenie Kuratorium, zakładały, iż członkostwo będzie obowiązkowe dla wszystkich mieszkańców Protektoratu narodowości czeskiej w wieku od 10 do 18 lat, o czym mówiło także rozporządzenie z 30 maja 1942.⁴ Wychowywani mieli być w duchu nazistowskim przez istniejące już podmioty, którym Kuratorium miało udzielać zgody na podstawie złożonych wniosków. Jeżeli instytucje te nie podały stosownego wniosku bądź też zgoda nie została im udzielona, wówczas musiały swoją dotychczasową działalność z młodzieżą zakończyć.⁵ Wnioski składały przede wszystkim kluby sportowe i stowarzyszenia skupione w różnych związkach.⁶ Zajęcia miały być prowadzone zgodnie z wytycznymi Kuratorium. Dzieci i młodzież miały uczestniczyć w owych zajęciach najpierw raz w tygodniu, natomiast od połowy 1944 roku dwa razy w tygodniu.⁷ Każde zajęcia miały mieć dwie części: sportową i ideologiczną – propagandową zwaną wychowaniem duchowym.⁸

Związki i kluby włączone w działanie Kuratorium podlegały biuram kuratorskim powiatowych pełnomocników (w liczbie 80),⁹ które z kolei podlegały kontroli pełnomocników głównych, stojących na czele rejonów (w sumie 11).¹⁰ Nad tym wszystkim stała jednostka główna z generalnym referentem Františkem Teunerem,¹¹ podlegającym bezpośrednio prezesowi Kuratorium, którym był minister szkolnictwa i edukacji publicznej w rządzie Protektoratu Emanuel Moravec.¹² Od połowy 1944 roku struktura administracyjna Kuratorium została

¹ Vládní nařízení ze dne 28. 5. 1942 o povinné službě mládeže. In: *Sbírka zákonů a nařízení*. 1942, s. 905 n.

² Dokument č. 44 – Projev Heydricha k zástupcům českého aktivistického tisku o správní reformě, pracovní povinnosti mládeže a o dalších opatřeních v protektorátu. In: LINHARTOVÁ, Lenka – MESTÁNKOVÁ, Vlasta – MILOTOVÁ, Jaroslava (eds.): *Heydrichova okupační politika v dokumentech*. CSPB, Praha 1987, s. 131–132.

³ CRHA, Václav: Značné zjednodušení protektorátní správy. *Národní politika*, 27. 5. 1942, č. 143, vydání pro Prahu, s. 1.

⁴ Nařízení předsedy Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě ze dne 30. 5. 1942 o rozsahu povinné služby mládeže. In: *Sbírka zákonů a nařízení*. 1942, s. 910–913.

⁵ Nařízení předsedy Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě ze dne 30. 5. 1942, kterým se stanoví zásady pro povinnou službu mládeže. *Tamtéž*. 1942, s. 907–910; Nařízení předsedy Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě ze dne 31. 10. 1942, jímž se nově stanoví lhůta týkající se pověřování spolků. *Tamtéž*. Sv. 2, 1942, s. 42.

⁶ *Národní archiv v Praze* (dále jen NA), fond Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě (dále jen Kuratorium), kart. 47–85, žádosti o zapojení do činnosti pod Kuratoriem.

⁷ *Náš směr*. 1943–1944.

⁸ *Tamtéž*; *Směrnice pro službu mládeže*. Kuratorium pro výchovu mládeže, Praha 1943, s. 12.

⁹ NA, fond Kuratorium, kart. 2, složka Generální referát, hlavní a okr. pověření, Úřední poznámka podepsaná V. Krigarem z 6. 11. 1943 – počty podchytené mládeže v jednotlivých okresech.

¹⁰ Práce Kuratoria. *Zteč.* 15. 3. 1943, č. 6, s. 3.

¹¹ TOMES, Josef a kol.: *Český biografický slovník XX. století*, 3. díl. Paseka – Petr Meissner, Praha – Litomyšl 1999, s. 349.

¹² Předseda Kuratoria pro výchovu mládeže jmenován. *Vlajka*. 1942, č. 49, s. 5.

uzupełniona przez skupianie kilku takich klubów w ramach powiatu.¹³

Działalność organizacji była pod bezpośrednią opieką administracji okupacyjnej: nie tylko dzięki niemieckim doradcom działającym w centrali,¹⁴ ale także innym osobom niepracującym bezpośrednio w głównej jednostce Kuratorium, ale odpowiedzialnych za nadzór nad Kuratorium. Tutaj należy wymienić przede wszystkim Ferdinanda Fischera,¹⁵ szefa urzędu ds. gruntów, referenta pełnomocnika komisarza Rzeszy dla „wzmocnienia niemieckości” i doradcy K. H. Franka.¹⁶ Zaangażowanie osoby pełniącej takie funkcje wyraźnie wskazuje na ważny z punktu widzenia okupacyjnej administracji cel, jaki wyznaczono Kuratorium, a mianowicie germanizację.¹⁷

Oprócz realizacji wychowania w duchu nazistowskim w dopuszczonych do tego klubach i związkach, oficjalnie rozpoczętej na przedwiośniu 1943 roku,¹⁸ Kuratorium wspierało także prowadzenie demagogii społecznej,¹⁹ mobilizację sił roboczych w służbie wojennego wysiłku Trzeciej Rzeszy²⁰ i propagandowe wysiłki nie tylko w stosunku do czeskiej młodzieży, ale również pozostałych obywateli Protektoratu Czech i Moraw. Na tym polu ważne było organizowanie i wspieranie kulturalnych, sportowych czy innych akcji przeznaczonych dla szerokiej publiczności.²¹

W refleksji nad działalnością Kuratorium trzeba rozróżnić dwie kwestie: z jednej strony zamiary i plany okupacyjnej administracji i kierownictwa Kuratorium, z drugiej zaś rzeczywistość ich realizacji w konkretnych warunkach Protektoratu. Działalność tej organizacji była bowiem narażona na szereg komplikacji, które zaburzały czy nawet niweczyły osiągnięcie wytyczonych celów. Były to: nieufność i zdystansowanie większości społeczeństwa, świadome nieprzeprowadzanie wychowania według instrukcji, problemy z przekazywaniem owych instrukcji danym instytucjom oraz personalne i materialne problemy, w tym te związane z brakiem odpowiedniej przestrzeni.

¹³ NA, fond Kuratorium, kart. 2, složka Generální referát, okr. pověřenec, Praha – Město – A, 1943–1945, služební směrnice č. 1 – pospolová organizace v provádění povinné služby mládeže ze 7. 3. 1944, podepsaná O. Titeřou; Výchova mládeže na Sušicku. *Národní politika*. 16. 8. 1944, č. 225, s. 3.

¹⁴ NA, fond Úřad říšského protektora v Čechách a na Moravě (dále jen ŮRP), kart. 335, sign. složky 114-336-8, dopis Hauptbannführera Zoglmanna SS-Brigadeführerovi Reinefarthovi z 25. 9. 1942 ve věci zaměstnání a pracovního poměru německých spolupracovníků v Kuratoriu pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě; *Archiv bezpečnostních složek* (dále jen ABS), Studijní ústav ministerstva vnitra, fond Odbor politického zpravodajství MV, sign. složky 2M: 13486, souhrnná zpráva Zemského odboru bezpečnosti II o činnosti Kuratoria pro výchovu mládeže z 6. 4. 1946; *tamtéž*, fond Vyšetřovací komise pro národní a lidový soud při MV, sign. složky 301-97-1, protokol výpovědi Jana Svobody z 25. 11. 1946 na odboru pro politické zpravodajství MV v Praze, s. 9; Zástupci Kuratoria u ostravského Oberlandrata. *Arijský boj*. 23. 10. 1943, č. 43, s. 7.

¹⁵ ABS, Studijní ústav ministerstva vnitra, fond Mapy zpráv studijního ústavu MV, sign. složky Z-7-17, zpráva ze 17. 7. 1961 nazvaná Ing. Ferdinand Fischer – výpisy z archivních materiálů.

¹⁶ BRANDEŠ, Detlef: *Germanizovat a vysídlit. Nacistická národnostní politika v českých zemích*. Prostor, Praha 2015, s. 166; HOREJS, Miloš: *Nacistická germanizační a osídlovací politika v Protektorátu Čechy a Morava v letech 1942–1945*. Disertační práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin, Praha 2018, s. 137–138.

¹⁷ ABS, Studijní ústav ministerstva vnitra, fond Odbor politického zpravodajství MV, sign. složky 2M: 12486, příloha „Přehledné zprávy o Kuratoriu“. Dokument není přesně datován, ovšem podle skutečnosti v něm uvedených vznikl až po vynesení rozsudku Národního soudu v procesu s Teunermem a spol. (květen 1947), neboť je zde na výsledek tohoto procesu odkazováno.

¹⁸ Svoji výchovnou činnost Kuratorium oficiálně zahájilo až v březnu 1943 na manifestaci v městském divadle ve Slaném. Blíže například HES, Milan: Založení Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě. *Slánský obzor*. 2005, č. 13 (113), s. 50–57.

¹⁹ Na příklad popřez organizowanie młodzieżowej sekcji akcji rekreacyjnej Krajowych Związków Zawodowych (Národní odborové ústředny zaměstnanecké) dla obywateli Protektoratu pracujących fizycznie pod nazwą *Dziedzictwo Reinharda Heydricha* (Odkaz Reinharda Heydricha). Por. np. Pracující lidé na zotavenou. *České slovo*. 19.05.1944, nr 115, s. 6; ZALUD, Karel. Zotavovací akce pro mládež 1944. *Dívčí svět*. 9.08.1944, nr 15, s. 1; TESAR, Jan. Poznámky k problémům okupačního režimu v tzv. protektorátě, 2. část. *Historie a vojenství*. 1964, nr 2, s. 177.

²⁰ Na příklad popřez organizowanie pracy sezonowej dla młodzieży, wakacyjnych obozów pracowniczych dla uczniów szkół średnich czy wysyłanie młodzieży do tworzenia okopów pod koniec wojny. Por. np. Středoškolači podali důkaz práce. *Zteč*. 1942, nr 5, s. 5; *Náš směr* (dla chłopců). 1944, nr 6, s. 8; *Večerní české slovo*. 9.12.1944, nr 291, s. 3; Čeští chlapi budují zákopy. *Správný kluk*. 7. 2. 1945, nr 3, s. 3.

²¹ Některé z těchto akcí jsou zmíněny níže, jako *Den mládeže v roce 1943* či *Týden mládeže v roce 1944*. Úplný výčet těchto akcí viz SPRINGL, Jan: Protektorátní vzor mladého člověka. Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě (1942–1945). *Soudobé dějiny*. 2004, č. 1–2, s. 157.

Nieufność i zdystansowanie

Po zakończeniu Protektoratu działalność Kuratorium stała się przedmiotem dochodzenia czechosłowackich służb bezpieczeństwa. W kwietniu 1946 roku Krajowy Departament Bezpieczeństwa II przy Krajowym Komitecie Narodowym w Pradze wydał opracowanie, w którym jego analitycy starali się opisać zasięg działalności Kuratorium oraz odpowiedzieć sobie na pytanie, w jakim stopniu była ona skuteczna. Doszli wówczas do wniosku, iż „czeska ludność obserwowała rozpoczęcie działalności Kuratorium z ostrożną rezerwą. (...) Powszechnie panowała niezachwiana wiara w duchową odporność naszej młodzieży, która aż do tej pory trwała w pewnym i rozważnym kierownictwie silnej i świadomej czeskiej rodziny i szkoły (...). Bowiem właśnie w tamtych niebezpiecznych czasach, które groziły zniszczeniem egzystencji nie tylko pojedynczych istnień ludzkich, ale i całego państwa, przejawiał się najwidoczniej powrót do starego i sprawdzonego patriotyzmu, który jako jedyny decydował i prowadził. (...) Zasady te były i pozostaną ewangelią dla czeskiej młodzieży; wzmacniały wolę i zdecydowanie aby się nie cofnąć, stały się fundamentem czechosłowackiego oporu.“ W innym miejscu konstatowali, że ze „względu na to, iż ludność podchodziła do Kuratorium z wyraźną nieufnością, gdyż w tej instytucji w dużej mierze aktywny udział brali Niemcy, werbunek był (...) związany z ogromnymi trudnościami.“²²

Zamieszczone tutaj patetyczne podsumowanie, powstałe w powojennym, gorącym czasie, należy oczywiście zobiektywizować przy pomocy źródeł powstałych bezpośrednio w okresie niemieckiej okupacji. Pomóc nam mogą tutaj zarówno raporty nazistowskich służb bezpieczeństwa,²³ jak i artykuły z ówczesnej prasy.

W krótkim czasie po powstaniu Kuratorium prasa Protektoratu reagowała na pogłoski szerzące się wśród obywateli, wymierzone w nową organizację, starając się zaprzeczyć powtarzanym stwierdzeniom, iż celem organizacji ma być wyrwanie czeskiej młodzieży z rodzin i umieszczenie jej w obozach pracy.²⁴ Zresztą poglądy te, szerzące się w społeczności żyjącej w Protektoracie, uchwycone zostały również w codziennych sprawozdaniach przewodniczącego sektora Sicherheitsdienst (dalej jako SD) w Pradze w drugiej połowie stycznia 1943 roku,²⁵ kiedy to przygotowywano rozpoczęcie wychowawczej działalności Kuratorium i czeskie społeczeństwo ewidentnie nie wiedziało, czego ma od niego, poza oficjalnymi deklaracjami, oczekiwać. Poza tym spekulacje mogły mieć także źródło w fakcie skierowania przez Kuratorium uczniów szkół średnich do pracy przy rozładunku wagonów z ziemniakami jesienią 1942 roku w Pradze, Brnie, Morawskiej Ostrawie i Pilźnie.²⁶ Przejawem niepewności był również szereg wystosowanych przez rodziców wniosków o zwolnienie ich dzieci z obowiązku członkostwa w Kuratorium na przełomie lat 1942 i 1943, o czym również

²²ABS, Studijní ústav ministerstva vnitra, fond Odbor politického zpravodajství MV, sign. složky 2M: 13486, souhrnná zpráva Zemského odboru bezpečnosti II o činnosti Kuratoria pro výchovu mládeže z 6. 4. 1946.

²³Pro potreby této studie byly využity zprávy vedoucího úseku Sicherheitsdienstu (SD) v Praze, které byly autorovi poskytnuty Mgr. Janem Vajskebrem, jemuž patří velký dík.

²⁴Zvanilové ohrožují budoucnost české mládeže. *České slovo*. 22. 1. 1943, č. 17, s. 3; LEDEK, Josef: Zdravá výchova mládeže. *Ceské slovo*. 6. 2. 1943, č. 30, s. 2; Dr. F. Teuner o úkolech a výchově české mládeže. *Nedělní České slovo*. 21. 3. 1943, č. 11 (67), s. 2.

²⁵NA, fond ÚRP, kart. 313, sign. 114-314/4, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 19. 1. 1943 (č. 7/43); *tamtéž*, sign. 114-314/5, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 23. 1. 1943 (č. 9/43).

²⁶NA, fond Kuratorium, kart. 105, složka Pracovní povinnost, Zpráva o ukončení prací septimánů Reálného gymnázia v Praze II v Ječné ulici z 27. 10. 1942, zasláná jeho ředitelstvím do ústředí Kuratoria; POTUŽNÍK, Mirko: Středoškolaři podali důkaz práce. *Zteč*. 1942, č. 5, s. 5; Číslice, které jsou vyznamenáním. *Tamtéž*.

informowała ówczesna oficjalna prasa.²⁷ Wiosną 1943 roku, już po rozpoczęciu działalności wychowawczej, pojawiają się zresztą w prasie nawet przypadki lekceważenia aktywności organizowanych przez Kuratorium, jak np. w Wieczornym Słowie Czeskim [Večerní české slovo] w maju 1943 roku: zwykli goście w schronisku Klubu Czeskich Turystów w Prachovských skalách, gdzie znajdował się jeden z ośrodków szkoleniowych, dla osób będących na kierowniczych stanowiskach w Kuratorium, ignorowali wciąganie i opuszczanie flagi Rzeszy Niemieckiej oraz flagi Protektoratu przez uczestników obozu szkoleniowego.²⁸

Sprawozdania przewodniczącego sektora SD w Pradze mówią o kolejnych aspektach negatywnego nastawienia i o podejrzeniach ze strony czeskiego społeczeństwa: ponoć niektórzy przedstawiciele czeskiej inteligencji przestrzegali przed germanizacyjnym wymiarem nowej organizacji,²⁹ rozumianej także jako środek do militaryzowania czeskiej młodzieży.³⁰

Komplikacje tego typu publicznie przyznało kierownictwo Kuratorium już w roku 1943. „Oczywiście, są ludzie niereformowalni i uparci, którzy słyszą nawet rosnącą trawę i we wszystkim widzą nikczemność. Pseudopatrioci będą cały czas twierdzili, że to wszystko, ta opieka roztaczana przez Kuratorium nad społeczeństwem to podstęp, mający na celu osłabienie naszej tożsamości narodowej, wynarodowienie młodzieży i w ogóle same najgorsze rzeczy. Nie ma sensu dyskutować z tymi ludźmi.“ Te słowa wygłosił podczas swojego przemówienia František Teuner w sierpniu 1943 roku na zgromadzeniu funkcjonariuszy Kuratorium w praskiej Lucernie.³¹

Analitycy SD śledzili rzecz jasna także stosunek społeczeństwa do Kuratorium nie tylko ogólnie, ale także w odniesieniu do konkretnych akcji organizowanych przez tę instytucję. Kiedy w lipcu 1943 roku w Pradze w dzielnicy Barrandov pod patronatem Kuratorium odbyły się pływackie mistrzostwa młodzieży Czech i Moraw,³² analitycy zwracali uwagę na fakt, iż akcja organizacyjnego i propagandowego punktu widzenia odniosła ogromny sukces, jednakże pozytywnego podejścia osób które wzięły w tym udział nie uzasadniano politycznie lecz jako przejaw umiłowania tej dziedziny sportu.³³

Postrzeganie akcji Kuratorium przez pryzmat sportowych aktywności potwierdza również sprawozdanie SD z Dnia Młodzieży, jak nazwano mistrzostwa lekkoatletyczne odbywające się w Pradze we wrześniu 1943 roku.³⁴ Co prawda pod względem sportowym akcja się udała, widownia reagowała pozytywnie, ale duża część publiczności wyszła przed końcem, co sprawiało wrażenie, że chce uniknąć wysłuchania hymnów państwowych. W raporcie zauważono ponadto, iż czeskie społeczeństwo oczekiwało na akcję z nieufnością, uważając ją za próbę pokazania przez Kuratorium, że ma większe znaczenie dla młodzieży, niż zlikwidowany „Sokół“ [Towarzystwo Sportowe]. Zdystansowanie wg raportu było także widoczne podczas rozpoczęcia, kiedy w Pradze na Placu Rzeszy [Reichsplatz/Říšské náměstí, obecnie Náměstí Míru] w koncercie wzięli udział głównie członkowie organizacji kuratorskiej a późniejszy pochód przez Pragę

²⁷ LEDEK, Josef: Zdravá výchova mládeže. *České slovo*. 6. 2. 1943, č. 30, s. 2.

²⁸ Naše připomínka. *Večerní české slovo*. 11. 5. 1943, č. 108, s. 1.

²⁹ NA, fond URP, kart. 313, sign. 114-314/4, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 19. 1. 1943 (č. 7/43); *tamtéž*, sign. 114-314/5, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 23. 1. 1943 (č. 9/43).

³⁰ *Tamtéž*, kart. 308, sign. 114-309/4, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 16. 3. 1943 (č. 31/43).

³¹ Mohutný projev pražské mládeže. *Zteč*. 1943, č. 16, s. 1.

³² První mistrovství plavecké mládeže. *Nedělní české slovo*. 4. 7. 1943, s. 5.

³³ NA, fond URP, kart. 309, sign. 114-310/2, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 6. 7. 1943 (č. 78/43).

³⁴ Nejlepší služba mládeži a sportu. *České slovo*. 14. 9. 1943, s. 7; *Den mládeže 1943*. Kuratorium pro výchovu mládeže – Orbis, Praha 1943.

był ignorowany przez przechodniów. Co więcej, niektóre osoby biorące w nim udział wołały „Czołem!” oraz „Niech żyje Praga!”, co przywoływało na myśl wspomnienia akcji organizowanych niegdyś przez „Sokoła”. Ogólnie rzecz biorąc, raport SD oceniał Dzień Młodzieży jako udany.³⁵

W podobny sposób kierownictwo SD postrzegało Tydzień Młodzieży, który miał miejsce w Pradze na początku lipca 1944. W ramach odchodów odbyły się sportowe mistrzostwa młodzieży, miały swoją kulminację różne kulturalne kampanie Kuratorium, ponadto miało miejsce wiele manifestacji i zgromadzeń.³⁶ Mimo, iż zaobserwowano podobny brak zainteresowania ze strony społeczeństwa jak podczas Dnia Młodzieży, to jednak w raporcie SD z akcji podkreślano, że spotkała się ona z zainteresowaniem wśród młodych osób, została zauważona, wzbudziła radość wśród niemieckiej ludności oraz wzmocniła samo Kuratorium jako instytucję.³⁷

Oderwanie działalności kuratorskiej od wymiaru politycznego, w oczach czeskich obywateli Protektoratu, zauważano w raportach systematycznie, szczególnie przy okazji akcji, które nie miały charakteru zmagani sportowych, jak na przykład uroczyste przyjęcie nowego rocznika młodzieży do Kuratorium w kwietniu 1944 roku,³⁸ czy propagandowy Wiosenny Dzień Młodzieży w maju 1944 roku.³⁹

Ciekawe, że pewne różnice w podejściu czeskiego społeczeństwa zauważają analitycy SD między Pragą a niektórymi regionami poza stolicą, gdzie ludzie byli rzekomo bardziej otwarci na akcje organizowane przez Kuratorium (na przykład w okolicach takich miast jak: Písek, Prostějov a Tábor).⁴⁰ W sprawozdaniach przejawia się czasem także różnica poglądów między środowiskiem robotniczym a inteligentnym.⁴¹ W jednej z analiz, tej z marca 1943 roku, mówi się nawet o tym, iż robotnicy oczekują, że dzięki powstaniu Kuratorium, młodzież przestanie się objąć i włóczyć (herumlümmeln).⁴² Można jednak zauważyć, że w przytoczonych pozytywnych opiniach ważną rolę znowu odgrywa wymiar sportowy działalności Kuratorium.

Droga młodzieży (i generalnie społeczeństwa) do aktywności w strukturach Kuratorium wiodła zatem ewidentnie przez sport i wychowanie fizyczne. Chodziło tutaj o całkiem świadomą i nieskrywaną kalkulację, mówił o tym już Reinhard Heydrich w lutym 1942 roku,⁴³ natomiast później, w roku 1944 potwierdził publicznie takie podejście František Teuner⁴⁴ oraz Erich Hans, który był jednym z niemieckich doradców zarządu Kuratorium.⁴⁵

Wykorzystywanie aktywności ruchowej i popularnych zawodów sportowych jako przynęty nie było jednak cudownym lekiem. Początkowa nieufność w stosunku do działalności Kuratorium zmieniła się w zdystansowanie i brak zainteresowania, które na przełomie lat 1944 i 1945 zaczęły się pogłębiać pod wpływem świadomości zbliżającej się

³⁵ NA, fond ÚRP, kart. 306, sign. 114-307/5, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 14. 9. 1943 (č. 108/43).

³⁶ *Týden mládeže 1944*. Kuratorium pro výchovu mládeže, Praha 1944.

³⁷ NA, fond ÚRP, kart. 299, sign. 114-301/6, příloha denní zprávy pražského vedoucího úseku SD z 14. 7. 1944 (č. 61/44).

³⁸ *Tamtéž*, sign. 114-301/4, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 25. 4. 1944 (č. 32/44).

³⁹ *Tamtéž*, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 9. 5. 1944 (č. 36/44).

⁴⁰ *Tamtéž*, 114-301/1, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 10. 3. 1944 (č. 19/44).

⁴¹ *Tamže*, kart. 313, sign. 114-314/4, raport dzienny szefa sekcji praskiej SD z 19.01.1943 (nr 7/43). W odniesieniu do generalizacji dotyczących różnic w poglądach robotników i inteligencji na temat polityki okupacyjnej sceptyczny jest niemiecki Detlef Brandes. Viz BRANDES, s. 12.

⁴² NA, fond ÚRP, sign. 114-309/4, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 16. 3. 1943 (č. 31/43).

⁴³ NEMEC, Petr. Úloha školství při germanizaci českého národa v období okupace. In: *Sborník k dějinám 19. a 20. století*. Praha: Historický ústav ČSAV, 1991, s. 87.

⁴⁴ Dr. Teuner o idealismu mláde. *Zteč*. 1944, č. 6, s. 7.

⁴⁵ HANS, Erich. Tělesná výchova v Kuratoriu pro výchovu mládeže. *Vychovatel v Čechách a na Moravě*. 1943–44, 4. sešit, s. 103–104. Blíže SPRINGL, Jan. Se sportem kupředu: tělesná kultura ve službách Kuratoria pro výchovu mládeže. *Dějiny a současnost*. 2018, č. 5, s. 42–44.

wojennej klęski Niemiec. W tym czasie kierownictwo Kuratorium otwarcie już mówiło o tym, że duża część społeczeństwa i kuratorskich kierowników odwróciła się od samej organizacji. Nawet w instruktażowym piśmie *Náš směr* [Nasz Kierunek], za pomocą którego podległym stowarzyszeniom przekazywano zagadnienia dotyczące realizacji wychowania w konkretnych tygodniach, pisano w ten sposób: „Wiemy, że niełatwo jest dziś być członkiem naszego ruchu młodzieżowego. Tu padnie jakiś komentarz, tam krzywe spojrzenie. (...) Bardzo złe wrażenie robi trener starający się w pocie czoła udowadniać naszym przeciwnikom, że nasza praca nie jest tak zła. Jak wiadomo, jeszcze nikt nigdy nie przekonał żadnego z naszych przeciwników. Może i potakiwali, powiedzieli jedno czy dwa mgliste zdania i tyle. A potem, jak tylko znaleźli się w kręgu swoich znajomych, od razu zaczęli z tego kpić.”⁴⁶

Podobnie wypowiadał się także Teuner na zebraniu powiatowych funkcjonariuszy w lutym 1945 roku, choć starał się ukazać kryzys jako szansę: „Asekuranctwo spowodowało pewien odpływ ludzi, którzy byli naszymi „współbiegającymi”, ale nie współpracownikami. Ludzie ci w czasach, kiedy wydawało się, iż cały nasz kierunek ma zapewnioną rację i choć nie przewyżczyli swej nadmiernej ostrożności, swojego asekuranctwa, biegli razem z nami, dotąd, dopóki rzecz ta wydawała się oczywistą prawdą. Byli to mniej wartościowi współpracownicy, materiał, który odpadł. Patrzymy na to ze spokojem i nie żałujemy, albowiem jest nas co prawda teraz mniej, ale za to jesteśmy mocno zdeterminowani i przekonani. Bez względu na te wszystkie zjawiska, trudności i przeszkody, Kuratorium stoi tutaj pewnie i niezłomnie, tak samo, jak przedtem. Staliśmy się w samym rdzeniu organizacją zdecydowaną, świadomą swych celów i prowadzoną przez wolę trwania i dalszej pracy, mimo odmienności poglądów dużej części czeskiego społeczeństwa i wbrew kolejnym chwilowym niepowodzeniom na frontach.”⁴⁷ Odwracanie się społeczeństwa od Kuratorium zauważone przez Teunera na przełomie lat 1944 i 1945, objawiało się także czasem w ten sposób, iż członkowie towarzystw nie chcieli się zgłaszać do tworzonych przez Kuratorium oddziałów ZZ, które miały za zadanie pomagać przy usuwaniu szkód spowodowanych bombardowaniami.⁴⁸

Obok licznych, wymienionych wyżej pozytywnych ocen publicznych wydarzeń organizowanych przez struktury Kuratorium, zdarzały się też takie, jak te opisane przez kierownictwo praskiej centrali SD w marcowym raporcie z 1944 roku, przedstawiające szereg nieodpowiednich z punktu widzenia okupacyjnego aparatu zachowań młodych ludzi. Wymieniono tutaj niechęć uczniów gimnazjum w Hradci Králové do włączenia się w sposób dobrowolny w organizację świętowania rocznicy powstania Protektoratu pod kuratelą miejscowej organizacji współpracującej z Kuratorium i ośmieszanie jej członków.⁴⁹ Warto również wspomnieć o incydencie, który miał miejsce w praskim pałacu Lucerna na początku grudnia 1944 roku podczas propagandowej manifestacji organizowanej pod kierownictwem Kuratorium, a skierowanej przeciwko ZSRR i Aliantom pod tytułem „Chodzi o przyszłość wszystkich – zdecyduj się!”, w której brali udział Moravec, Teuner, Fischer, dyrektor łotewskiej młodzieżowej organizacji Rullis, dalej przedstawiciele

⁴⁶ *Náš směr* (pro chlapce), č. 1 (1945), s. 1.

⁴⁷ Reč generálního referenta dr. Teunera na zasedání okresních pověřenců a divčích referentek v Praze dne 13. února 1945. *Cvičitel*, 1945, č. 2, s. 2.

⁴⁸ *Státní okresní archiv Beroun* (dále jen SOkA Beroun), fond DTJ Újezd: dopis Josefa Průši z DTJ Bzová pospolnému Jaroslavu Feyereislovi z 13. 12. 1944; dopis Josefa Průši z DTJ Bzová pospolnému Jaroslavu Feyereislovi ve věci přihlášek do ZZ-oddílu z 26. 3. 1945; dopis Miroslava Humla z DTJ Drozdov pospolnému Jaroslavu Feyereislovi ve věci přihlášek do ZZ-oddílu z 27. 3. 1945; dopis Stanislava Cerného z DTJ Praskolesy pospolnému Jaroslavu Feyereislovi z 12. 12. 1944; opis dopisu pospolného Jaroslava Feyereisla berounskému okresnímu pověřenci Kuratoria z 30. 3. 1945.

⁴⁹ *NA*, fond URP, kart. 299, sign. 114-301/1, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 24. 3. 1944 (č. 23/44).

Hitlerjugend, rządowego wojska i innych podmiotów. Według ówczesnej prasy zgromadziło się 4000 osób: oprócz wymienionych wyżej funkcjonariuszy pojawili się także ci ze wszystkich trzech szczebli organizacyjnych Kuratorium: centralnego, okręgowych oraz powiatowych, dalej „wraz z uczestnikami obozu sportowego na Čeperce (...), pozostali członkowie obozu sportowego, liczni młodzi członkowie Pogotowia Technicznego i przeciwlotniczej policji w mundurach oraz przedstawiciele praskiej młodzieży studiującej. Wszelkie pozostałe wolne miejsca w Wielkiej Sali Lucerny zostały wypełnione publicznością”.⁵⁰ Oficjalne media opisywały akcję w samych superlatywach,⁵¹ jednak członkowie centralnej jednostki SD w Pradze wskazywali na to, iż młodzi widzowie byli niezdyscyplinowani, przeszkadzali podczas przemówienia Teunera, niektórzy wykonywali hitlerowskie pozdrowienie niedbale, w dodatku doszło do zakłócenia przebiegu akcji, gdy ktoś wypuścił do pomieszczenia jakąś drażniącą substancję, na skutek czego niektórzy obecni starali się opuścić salę.⁵²

Nieprzeprowadzanie wychowania zgodnie z instrukcjami

Kolejnym aspektem zaburzającym cele Kuratorium było zaniedbywanie czy nierealizowanie ideologiczno – duchowego wychowania przez kierowników w podległych Kuratorium instytucjach zgodnie z centralnymi instrukcjami. Instytucje te miały otrzymywać instrukcje za pośrednictwem wewnętrznego miesięcznika *Nasz Kierunek*.⁵³ We wrześniu 1943 roku pisano w nim jednak, iż „wychowanie fizyczne było prowadzone przez kolegów przy pełnieniu obowiązkowej służby młodzieży bardzo dobrze, jednak wychowaniu duchowemu było poświęcone albo zbyt mało czasu, albo było one prowadzone w sztywnej, szkolnej formule.”⁵⁴ Na końcu 1943 roku praska centrala nakazała pracownikom powiatowych biur, odpowiedzialnym za duchową stronę, jak również instruktorom, aby przesyłali jej szczegółowe raporty o przeprowadzaniu duchowego wychowania oraz propozycje dotyczące innowacji w tej dziedzinie, co również jest dowodem problemów na tym poziomie „kuratorskiego” wychowania.⁵⁵

Kiedy przyjrzymy się powiatowym jednostkom Kuratorium, znajdziemy potwierdzenie wyżej opisanej kwestii. Na przykład wiosną 1943 roku, w środkowych Czechach, w okolicy miasta Beroun, kierownicy jednostek podległych Kuratorium nie realizowali działalności według wskazań kierownictwa Kuratorium na powiatowym szczeblu;⁵⁶ z tego samego powodu poddano krytyce ich kolegów w morawskim powiecie Vyškov końcem tego samego roku. „Jest doprawdy osobliwe, że tylko czescy koledzy nie potrafią na tyle się wewnętrznie zmobilizować, by zdołali spełnić minimalne wymagania. Wszystko to stawia w złym świetle całą czeską młodzież,” stwierdzał tamtejszy powiatowy inspektor w jednej ze swych instrukcji skierowanych do podległych jednostek.⁵⁷ Podobne podejście jest widoczne

⁵⁰ Zítřejší svět bude spoluurčován mladým člověkem. *Národní politika*. 9. 12. 1944, č. 326, s. 1.

⁵¹ Zgromadzeni często przerywali przemawiającemu, by dać wyraz swojej aprobacie dla jego słów, zwłaszcza wtedy, gdy chwalił osiągnięcia czeskiej młodzieży w zakresie współczesnych wyzwań w służbie publicznej i gdy w ich imieniu obiecywał jeszcze bardziej ofiarną i energiczną pracę dla przyszłości. Na koniec słuchacze nagrodzili przemówienie dr Teunera długimi brawami. *Tamtéž*.

⁵² *NA*, fond ÚRP, kart. 299, sign. 114-301/7, denní zpráva pražského vedoucího úseku SD z 8. 12. 1944 (č. 105/44).

⁵³ *Náš směr*. 1943–1945.

⁵⁴ *Tamtéž*. 1943, č. 7, s. 1.

⁵⁵ *Tamtéž*. Č. 10, s. 44.

⁵⁶ *SOkA Beroun*, fond DTJ Újezd, služební příkaz berounského okresního pověřence Kuratoria č. 3 z 13. 5. 1943.

⁵⁷ *Státní okresní archiv Vyškov se sídlem ve Slávkově u Brna* (dále jen SOkA Vyškov), fond Kuratorium pro výchovu mládeže (dále jen Kuratorium), kart. 1, složka Korespondence 1943/45, služební příkaz okresního pověřence Kuratoria ve Vyškově č. 6 z 3. 12. 1943.

także w źródłach z powiatu Semily dotyczących lata roku 1944. Tamtejszy powiatowy pełnomocnik wzywał jeden z klubów pracujących pod patronatem Kuratorium w następujący sposób: „Jeżeli przynajmniej 5 instruktorów wyznaczonych przez was nie będzie chętnych do przeprowadzenia Obowiązkowej służby, wówczas natychmiast (...) zostanie wstrzymana jakakolwiek działalność dotycząca młodzieży w waszym klubie (...)”.⁵⁸

Trzeba jednak powiedzieć, że czasami nierealizowanie poleceń nie było spowodowane tylko niechęcią kierowników, ale również problemami z dostarczaniem Naszego Kierunku, zawierającego bardzo szczegółowo określone wymogi co do wychowania fizycznego, a także ideowej i faktograficznej treści konkretnych spotkań z dokładnością do jednego tygodnia. Istnieją dokumenty mówiące o tym, że w różnych miejscach pismo nie było doręczone na czas.⁵⁹ Nawet, jeśli nie stanowiło to normy, to na pewno zaburzało funkcjonowanie całej struktury.

Ówczesne źródła wskazują także na fakt, iż w niektórych instytucjach zalecane działania nie są realizowane, bowiem spotkania „przeradzają się w zabawy taneczne, które nie tylko nie są dozwolone, ale są wręcz niewskazane”. Na przykład w maju 1944 roku w Osovie na terenie Podbrdská, około 40 tańczących gimnastyków z jednostki podlegającej Kuratorium rozpięchło się, gdy wkroczyli żandarmi w celu przeprowadzenia kontroli.⁶⁰ Kronikarz gminy Cerhovice niedaleko Hořovic po likwidacji Protektoratu napisał o miejscowej organizacji podlegającej Kuratorium, iż „młodzież schodziła się na obowiązkowe zebrania, a po nich tajnie tańczyła. Działalność ta wyszła na jaw zaraz po wojnie, kiedy to wszyscy młodzi umieli tańczyć, choć wcześniej nie mogli chodzić na lekcje tańca.”⁶¹ Taniec był prawdopodobnie częstym zjawiskiem, bowiem jesienią 1944 roku funkcjonariusz kierownictwa Publicznej Służby Oświaty Hugo Tuskány w swoich instrukcjach skierowanych do podległych jednostek stwierdzał, że kierownictwo Kuratorium nakazało niższym instancjom swej organizacji, „aby wykonywanie tańców ludowych, nieodpowiednich w czasach wojny, gdyż nie odpowiadają powadze chwili, ograniczone zostało do minimum. Tańce mogą być podczas szczególnych uroczystości etnograficznych dopuszczane tylko w charakterze występu. W absolutnie niezbędnych próbach mogą brać udział tylko te osoby, które będą występowały.”⁶² Zgodnie z rozporządzeniem rządu Protektoratu wydanym w marcu 1942 roku zakazano nawet niepublicznych zabaw tanecznych, taniec był dozwolony jedynie dla młodzieży do lat 18 w ramach nauki na kursach tańca. „Zakaz zabaw tanecznych dotyczy mianowicie także działalności Kuratorium do Spraw Wychowania Młodzieży w Czechach i na Morawach szczególnie jego struktur (pełnomocników, instruktorów itp.)”.⁶³

Problemy związane z przestrzenią, problemy materialne oraz personalne

Podstawowym celem administracji okupacyjnej oraz kierownictwa Kuratorium było przejęcie pozaszkolnego wychowania całej młodzieży szkolnej w wieku od 10 do 18 lat. Szybko jednak

⁵⁸ *Státní okresní archiv Semily* (dalej jen SOKA Semily), fond Kuratorium pro výchovu mládeže – okresní pověřenec Semily (dalej jen Kuratorium), kart. 1, opis dopisu okresního pověřence Kuratoria v Semilech Sportovnímu klubu Semily č. 674/44-Z.

⁵⁹ *SOKA Beroun, fond DTJ Újezd, služební rozkaz berounského okresního pověřence Kuratoria č. 1, z 8. 5. 1943; SOKA Vyškov, fond Kuratorium, kart. 1, složka Korespondence 1943/45, Služební příkaz okresního pověřence Kuratoria ve Vyškově 5/45 ze 7. 3. 1945.*

⁶⁰ *SOKA Beroun, fond Okresní osvětový sbor Beroun, karton 2, korespondence Veřejné osvětové služby, okresní vedení 1943–1945, složka Korespondence r. 1944, úřední dopis berounského okresního vedoucího Veřejné osvětové služby berounskému okresnímu pověřenci Kuratoria z 18. 5. 1944.*

⁶¹ *Tamtéž, fond Obecní úřad Cerhovice, obecní kronika 1922–1951, zápis k roku 1944.*

⁶² *Tamtéž, fond Okresní osvětový sbor Beroun, kart. 2, korespondence Veřejné osvětové služby, okresní vedení 1943–1945, složka Korespondence r. 1944, úřední dopis pověřence pro Veřejnou osvětovou službu, podepsaný Hugo Tuskánym, obvodovým pověřencům a okresním vedoucím Veřejné osvětové služby, č. 10926/44 z 25. 10. 1944.*

⁶³ *Tamtéž.*

zamiar ten okazał się problematyczny, ponieważ stowarzyszenia i kluby działające jeszcze przez założeniem Kuratorium nie pracowały z wszystkimi dziećmi i nastolatkami w wyżej wymienionym wieku. Niektóre z nich zatem nie mogły być od razu wciągnięte w jego dążenia. Z tego powodu na przykład do jesieni 1943 roku w organizacji nie pracowały żadne jednostki dziewczęce⁶⁴ a obowiązkowe członkostwo, o którym mówiło rozporządzenie z 30 maja 1942 roku,⁶⁵ nie mogłoby być dokładnie egzekwowane, ponieważ możliwości jednostek organizacyjnych pod względem zarówno materialnym, jak i personalnym były niewystarczające.⁶⁶ Z tego powodu latem 1943 roku ogłoszono, że „w obecnym czasie, z powodów organizacyjnych, służba młodzieży jest realizowana na zasadzie dobrowolności, to znaczy, że osoby w wieku 10 – 18 lat mogą po zastanowieniu się podjąć swobodną decyzję o wstąpieniu do jakiegokolwiek klubu. Jednakże, kiedy wstąpią do klubu i będą zarejestrowani jako członkowie, wówczas będą podlegać owej służbie młodzieży w sposób obowiązkowy”.⁶⁷

Sytuację miało rozwiązać przeniesienie na Kuratorium większości majątku zlikwidowanej organizacji Sokół,⁶⁸ a także wykorzystanie potencjału szkół, które wzywano do pomagania organizacjom pracującym po patronatem Kuratorium. Szkoły miały udostępniać im swoje pomieszczenia, zaś Kuratorium miało pokrywać jedynie koszty związane z użytkowaniem, bez płacenia czynszu.⁶⁹ Jednak osoby odpowiedzialne za szkolne obiekty często niechętnie ich użyczały, nie tylko ze względu na obawy o ewentualne uszkodzenie sprzętu, wynikające z uprzedzeń, ale również na podstawie złych doświadczeń w tym zakresie, o czym informowało nawet kuratorskie pismo instruktażowe Trener.⁷⁰ Dokumentuje to ponadto szereg dochowanych źródeł pochodzących z samych szkół.⁷¹ „Cały czas przychodzą skargi na niewystarczające dbanie jednostek podległych Kuratorium o sale wychowania fizycznego. Z powodu niesumiennego oraz nieprofesjonalnego użytkowania sprzętu i narzędzi sportowych i gimnastycznych przez kierowników organizacji podlegających Kuratorium, chęć wypożyczania sal wychowania fizycznego Kuratorium jest bardzo mała. Dbajcie zatem o to, by sale te były utrzymywane we wzorowej czystości oraz aby przyrządy sportowe, zaciemnianie okien, drzwi, podłogi, ściany itd. nie były niszczone” – taki apel wystosowało w listopadzie 1944 roku kierownictwo powiatowej jednostki Kuratorium w Berounie do podległych jednostek.⁷² Problemy w relacji szkoły – Kuratorium zostały także zaobserwowane we wschodniej części Protektoratu, a mianowicie w okolicy Vyškova.⁷³

⁶⁴ Práce Kuratoria. Zteč. 1943, č. 6 (15. 3.), s. 3; *SOkA Beroun*, fond Obecná škola dívčí v Berouně, kart. 15, protokoly z porad učitelského sboru 1906–1925, 1941–1950, zápis o 7. řádné poradě učitelského sboru ve školním roce 1942/43, konané 1. 7. 1943.

⁶⁵ Nařízení předsedy Kuratoria pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě ze dne 30. 5. 1942 o rozsahu povinné služby mládeže. In: *Sbírka zákonů a nařízení*. 1942, s. 910–913.

⁶⁶ Např. *SOkA Semily*, fond Kuratorium, kart. 1, hlášení okresního pověření Kuratoria v Semilech hlavnímu pověřenci Bártkovi z 23. 8. 1944 o způsobu průběhu výkonu povinné služby v zimních měsících.

⁶⁷ *SOkA Beroun*, fond Archiv města Berouna, kart. 688, složka Péče o mládež 1941–1945, oběžník berounského okresního pověření Kuratoria z 23. 8. 1943, č. j. 345/os.-43, určený všem starostům obcí okresu Beroun a všem klubům, pověřeným prováděním povinné služby mládeže.

⁶⁸ *NA*, fond Kuratorium, kart. 105, složka Domovy mládeže (učňovské domovy), popis míst zotavovacích letních táborů z majetku Sokola z 15. 10. 1943 pro dr. Běhala, podepsaný Oberstammführerem Marschnerem; tamtéž, kart. 92, složka Kulturní věci – film, kina, hlášení okresního pověření Linhart, dle oběžníku ze 7. 3. 1944, hlavnímu pověřenci pro Pošumaví z 9. 3. 1944; *SOkA Beroun*, fond Obecná škola chlapecká Beroun, zápisy z porad učitelského sboru 1940–1944, zápis o 3. řádné poradě konané dne 13. 12. 1943; *SOkA Semily*, fond Kuratorium, kart. 2, úřední sdělení ve věci sportovišť mládeže (býv. sokolského majetku) okresnímu pověřenci Kuratoria v Semilech z 14. 3. 1944.

⁶⁹ Výnos Ministerstva školství z 20. 10. 1943 č. 7135, o propůjčování školních tělocvičen, popřípadě učeben Kuratoriu pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě. In: *Věstník Ministerstva školství*. 1943, sešit 17 (5. 11.), s. 330–331.

⁷⁰ *Cvičitel*, č. 2 (1944), s. 5.

⁷¹ *SOkA Beroun*, fond Obecná škola Počaply, konferenční zápisy chlapecké školy obecné 1941–1946, zápis o řádné poradě učitelského sboru obecné školy chlapecké, konané 16. 12. 1943; zápis o řádné poradě učitelského sboru obecné školy chlapecké, konané 3. 4. 1944; tamtéž, kronika školy 1940–1949, zápis ze školního roku 1944/45; tamtéž, fond Obecná škola dívčí v Počaplech, kniha zápisů učitelských porad 1941–1944, zápis o řádné poradě učitelského sboru obecné školy dívčí, konané 16. 12. 1943; tamtéž, kart. 1, korespondence 1870–1947, složka Rok 1943/44, úřední dopis újezdni školní rady v Králově Dvoře berounského okresnímu pověřenci Kuratoria ve věci propůjčení tělocvičny obecné školy v Králově Dvoře ze dne 10. 11. 1943, č. j. 271/1943.

⁷² Tamtéž, fond DTJ Újezd, služební příkaz berounského okresního pověření Kuratoria č. 36 z 14. 11. 1944.

⁷³ *SOkA Vyškov*, fond Kuratorium, kart. 1, složka Korespondence 1943/45, dopis ředitele újezdni hlavní školy chlapecké ve Slavkově u Brna sportovnímu klubu SK Sparta ve Slavkově u Brna, nedatováno.

Braki odpowiednich pomieszczeń i zaburzanie rytmu wychowania były jeszcze pogłębiane przez zagarnianie klas, sal wychowania fizycznego czy całych szkolnych budynków na cele ściśle związane z wojną, na przykład na stacjonowanie niemieckich wojsk⁷⁴ lub na cele związane z produkcją strategiczną ze względu na wojenną sytuację.⁷⁵ Kiedy spotkania nie mogły się odbywać na zewnątrz ze względu na złą pogodę, wówczas prowadzący tracili kontakt ze „swoją” młodzieżą.⁷⁶ Czasem materialne i logistyczne trudności wynikały z faktu, iż sale gimnastyczne były wykorzystywane przez wiele podmiotów i to nie tylko na ćwiczenia, ale także na zebrania czy wydawanie mieszkańcom kartek żywnościowych.⁷⁷ We wschodniej części Moraw działalność Kuratorium zaburzała pod koniec wojny także aktywność oddziałów partyzanckich.⁷⁸

Przegląd dokumentacji niektórych powiatowych siedzib Kuratorium wykazał, iż realizacja wychowania była utrudniona również z uwagi na brak opału, o czym świadczy służbowy nakaz powiatowego pełnomocnika w Berounie z połowy stycznia 1945 roku w następującym brzmieniu: „Przydział węgla do sal gimnastycznych i wynajętych sal został już ustanowiony.

Odebranie opóźni się ze względu na obecne problemy z transportem. Dlatego należy zastąpić ćwiczenia w sali innymi spotkaniami młodzieży – zorganizować w czasie obowiązkowych godzin jeżdżenie na sankach, nartach, łyżwach, grę w hokeja, lepienie bałwanów czy bitwy na śnieżki. Należy pozostawać z młodzieżą w kontakcie, mimo trudnych okoliczności.”⁷⁹ Dla jednostek podległych Kuratorium brak opału był dużym utrudnieniem.⁸⁰ Takie same problemy miały analogiczne instytucje w powiecie semiskim.⁸¹

Kolejną komplikacją w realizacji planów Kuratorium były braki kadrowe, bowiem brakowało osób odpowiednich do realizacji procesu wychowania.⁸² Problemem był również fakt, iż niektórzy pracodawcy nie chcieli zwalniać z obowiązków zawodowych kierowników jednostek podległych Kuratorium, mimo, iż tego od nich żądano.⁸³ Problem ten pogłębiał się oczywiście ze względu

⁷⁴ *SOkA Beroun*, fond DTJ Újezd, služební příkaz berounského okresního pověření Kuratoria č. 3 z 22. 1. 1945; *tamtéž*, pospolový příkaz č. 2 pospolného VII. pospolu z 10. 3. 1945; *tamtéž*, opis zprávy o stavu a politické náladě ve výcvikových střediscích VII. pospolu okresu Beroun za březen 1945; *SOkA Vyškov*, fond Kuratorium, kart. 1, složka Korespondence 1943/45, služební příkaz okresního pověření Kuratoria ve Vyškově 5/45 ze 7. 3. 1943.

⁷⁵ *SOkA Semily*, fond Kuratorium, kart. 2, měsíční hlášení místního pověření Kuratoria v Libštátě z 2. 10. 1944 okresnímu pověření Kuratoria v Semilech.

⁷⁶ *Tamtéž*, služební příkaz berounského okresního pověření Kuratoria č. 5 z 29. 3. 1945.

⁷⁷ *Tamtéž*, opis dopisu DTJ Újezd, podepsaný Bedřichem Vokurkou – jednatelem DTJ Újezd, Karlem Konopáskem – starostou DTJ Újezd a Jaroslavem Feyereislem – spolkovým pověřencem Kuratoria v DTJ Újezd, obecnímu zastupitelstvu Újezdu u Cerhovic z 14. 12. 1943; dopis obecního úřadu Újezdu u Cerhovic spolkovému pověření Kuratoria v DTJ Újezd z 4. 1. 1944; opis hlášení o průběhu PSM za měsíc březen 1944; opis hlášení o průběhu PSM za měsíc duben 1944; *SOkA Semily*, fond Kuratorium, kart. 2, dopis Františka Kubánka ml. z 25. 5. 1944 okresnímu pověření Kuratoria v Semilech.

⁷⁸ *SOkA Vyškov*, fond Kuratorium, kart. 1, složka korespondence 1943/45, služební příkaz okresního pověření Kuratoria ve Vyškově 5/45 ze 7. 3. 1945.

⁷⁹ *SOkA Beroun*, fond DTJ Újezd, služební příkaz berounského okresního pověření Kuratoria č. 2 z 14. 1. 1945.

⁸⁰ *Tamtéž*, opis dopisu Jaroslava Feyereisla berounskému okresnímu pověření Kuratoria z 8. 1. 1945.

⁸¹ *SOkA Semily*, fond Kuratorium, kart. 1, hlášení okresního pověření Kuratoria v Semilech hlavnímu pověření Bártkovi z 23. 8. 1944 o způsobu průběhu výkonu povinné služby v zimních měsících.

⁸² *SOkA Beroun*, služební příkaz berounského okresního pověření Kuratoria č. 35 z 11. 10. 1944.

⁸³ *SOkA Semily*, fond Kuratorium, kart. 1, dopis Arnošta Trdlíci z 30. 7. 1943; dopis Textilních závodů P. A. Šlechta a syn Lomnice nad Popelkou okresnímu pověření Kuratoria v Semilech z 20. 8. 1943; dopis Sportovního klubu Lomnice nad Popelkou okresnímu pověření Kuratoria v Semilech z 29. 9. 1943; opis oznámení okresního pověření v Semilech firmě Prokop a spol. v Semilech z 21. 10. 1943; žádost vedení České přádelny a tkalcovny lnu, a. s., v Jilemnici o zproštění účasti jejího zaměstnance Jana Kužela na výcvikovém táboře Kuratoria z 22. 8. 1944; oznámení vedení Libštátských textilních závodů kanceláři okresního pověření Kuratoria v Semilech z 28. 8. 1944 ve věci neuvolnění svého zaměstnance Ladislava Knapa na výcvikový tábor Kuratoria z důvodu nedostatku pracovních sil; dotaz turnovské firmy Rudolf Krížek (strojírna-autodílna) zasláný okresnímu pověření Kuratoria v Semilech ze dne 2. 5. 1944; *SOkA Beroun*, fond DTJ Újezd, opis dopisu Jaroslava Feyereisla firmě Otto Hoffmann z 19. 8. 1943; dopis firmy Otto Hoffmann Jaroslavu Feyereislovi z 25. 8. 1943; opis zprávy o stavu a politické náladě ve výcvikových střediscích VII. pospolu berounského okresu za březen 1945.

na sytuację wojenną: do kryzysu kadr zajmujących się wychowaniem we wspomnianych jednostkach doszło na przełomie lat 1944/45 z powodu przeciążenia zawodowego⁸⁴ oraz odejścia części kadry do prac przy okopach.⁸⁵ Ponadto pewną rolę odgrywał też coraz większy dystans społeczeństwa w stosunku do kuratorskiej działalności, o czym wspomniano już wyżej.

Wpływ komplikacji na wyznaczone cele

Chociaż członkostwo w Kuratorium było według rozporządzenia z 30 maja 1942 roku obowiązkowe dla czeskiej młodzieży w wieku 10-18 lat, to jednak obowiązek ten nie mógł być w praktyce egzekwowany w sposób absolutny ze względu na wyżej opisane problemy, z którymi Kuratorium się zmagало przez cały okres swojej działalności. Obowiązkowa służba młodzieży – jak nazywano członkostwo w Kuratorium – miała objąć około miliona dzieci i nastolatków w wymienionym przedziale wiekowym,⁸⁶ jednak w praktyce, stopniowo, udało się wciągnąć do organizacji i klubów zaledwie połowę.⁸⁷ Poza tym nawet ci, którzy zostali włączeni, niejednokrotnie nie byli poddawani wychowaniu zgodnemu z wytycznymi i intencjami centralnego kierownictwa Kuratorium. Wysiłki okupacyjnej administracji, niemieckich doradców, Moravca, Teunera i szeregu ich współpracowników niejednokrotnie natrafiały na zdystansowanie i obojętność nie tylko dużej części czeskiego społeczeństwa, ale i wielu osób spośród kierownictwa. Osoby te co prawda pracowały z młodzieżą w jednostkach podległych Kuratorium, ale ich motywacja nie musiała być zgodna z celami tej organizacji: chciały na przykład pracować z młodzieżą tak samo, jak przed powstaniem Kuratorium, a innej możliwości od przełomu lat 1942 i 1943 w warunkach Protektoratu nie miały,⁸⁸ co jednak nie oznacza, że nie znalazły się wśród nich osoby, których poglądy współbrzmiały z nazistowskim reżimem.⁸⁹ Ich działanie indoktrynacyjne zakłócało bywało problemami związanymi z dostawą instruktażowych pism, czy przydzielaniem owych osób do zadań wojennych, czy innymi komplikacjami powodowanymi przebiegiem wojny.

Fakt, iż członkostwo w Kuratorium – zwłaszcza jeśli chodzi o kierowników instytucji zaangażowanych bezpośrednio w pracę z młodzieżą – nie musiało od razu oznaczać nazistowskich poglądów, uświadamiały sobie także czechosłowackie organy opracowujące po drugiej wojnie światowej sposób wyjaśniania jego działalności, czyli sposób prowadzenia dochodzenia w tej sprawie. Chociaż koszycki program rządowy powstały wiosną 1945 roku mówił o postępowaniu sądowym wobec przedstawicieli Kuratorium,⁹⁰

⁸⁴*SOkA Semily*, fond Kuratorium, kart. 1, dopis okresního pověření Kuratoria v Semilech okresnímu školnímu inspektorovi z 28. 8. 1944; tamtéž, kart. 2, dopis místního vedoucího Kuratoria v Ropracích Palase okresnímu pověření Kuratoria v Semilech z 23. 9. 1944.

⁸⁵*Náš směr* (pro chlapce). 1945, č. 2, s. 1; *SOkA Beroun*, fond DTJ Újezd, dopis V. Berana z SK Ivo Žebrák J. Feyereislovi z 28. 12. 1944; dopis V. Preislera z SK Ivo Žebrák zaslaný pospolnému VII. pospolu J. Feyereislovi, duben 1945; služební příkaz berounského okresního pověření Kuratoria č. 5 z 29. 3. 1945.

⁸⁶Děti neporostou jako dříví v lese. *Večerní české slovo*. 18. 6. 1943, č. 140, s. 3; PERGL, Gustav: Česká mládež do nové výchovy. *Nedělní české slovo*. 20. 6. 1943, č. 23, s. 3; POTUŽNÍK, Mirko: Politická síla mládeže. *Národní politika*. 20. 8. 1944, s. 229, s. 1; údaje lze ověřit i s využitím publikace *Věkové složení obyvatelstva v letech 1920–1937 a 1945–1979*. Český statistický úřad, Praha 1981, s. 40.

⁸⁷Za vlast, národ i čest. *Zteč*. 1944, č. 6, s. 3; Výchova mládeže mimo rodinu a školu. *Národní politika*. 21. 3. 1944, č. 80, s. 3.

⁸⁸*Klub zvidavých dětí: Jaroslav Foglar a Protektorát*. Ctenářské kluby, zakázaný skauting a Kuratorium pro výchovu mládeže. Nakladatelství Zdeněk Bauer, Praha 2018, s. 209.

⁸⁹*NA*, fond Kuratorium, kart. 92, složka Výcvikový tábor Čeperka, pohlednice se znakem Kuratoria a nápisem „Pomni, že jsi Evropanem“, zaslaná O. Eichlerem z Olomouce Miroslavu Jandovi.

⁹⁰FOUSTKA, Radim N.: Národní očista v letech 1945 až 1946. *Ceskoslovenský časopis historický*. 1955, č. 1, s. 629.

jednak ostatecznie zdecydowano, iż nie będą objęci dochodzeniem automatycznie wszyscy funkcjonariusze, ale tylko opłacani funkcjonariusze, zatrudnieni w pionach: administracyjnym oraz operacyjnym tej instytucji. Niewynagradzani pracownicy oraz kierownicy organizacji podległych Kuratorium mieli być poddani dochodzeniu sądowemu jedynie w przypadku, gdy zachodziło uzasadnione podejrzenie, iż wykazywali aktywność wykraczającą poza nakazane obowiązki.⁹¹ Z drugiej jednak strony nie można naiwnie wierzyć w powojenne zapewnienia wielu byłych członków Kuratorium, iż do organizacji wstępowali ze świadomym zamiarem niwelowania celów, dla których zostało ono założone. W wielu przypadkach chodziło jedynie o próbę wybronięcia się podczas procesu powojennej retrybucji.⁹²

⁹¹ *ABS*, Studijní ústav ministerstva vnitra, fond Odbor politického zpravodajství MV, sign. složky 2M: 12813, interní komentář ZI ministerstva vnitra k připsu trestní komise nalézací ONV v Ledči nad Sázavou z 13. 6. 1946.

⁹² *Tamtéž*, fond Kuratorium pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, sign. 59-147-7, hlášení Ferdinanda Víška o ilegální činnosti na okrese Beroun, určené plk. Oldřichu Farskému, 14. 5.–14. 7. 1945; *tamtéž*, fond Zemský odbor bezpečnosti II, sign. 315-43-120, dopis Branko Koubíka Ladislavu Sládkovi ve věci jeho činnosti jako bývalého funkcionáře Kuratoria pro výchovu mládeže, s přílohou.

Latanska Anastasiia (14 let), Studio PhotoKrok, Mykolaiv, Ukraïna

Martyna Grądzka-Rejak, Institut národní paměti

Ztracený osud

Židovské děti v ghettech na území Generálního gouvernementu, vybrané aspekty

Analyzujeme-li dějiny 2. světové války z pohledu společenských dějin, životních podmínek, zkušeností a společenského vývoje, je klíčovým aspektem záměr jednoho národu vyhladit národ jiný. Celá židovská komunita byla německými nacisty odsouzena k vyhlazení. Nerozlišovalo se ani pohlaví, ani věk obětí. Tuto genocidu definuje její územní rozsah, masovost, univerzalita a okolnosti, za jakých probíhala.¹ Nicméně v rámci těchto kategorií zasluhují zvláštní pozornost osudy dětí. A právě tento aspekt, tedy aktivity směřované proti dětem, jsou předmětem mého výzkumu a obsahem tohoto příspěvku. Pro Němce bylo židovské dítě za druhé světové války, jak vzpomínal jeden z přeživších, „stvoření, které nejenže nemělo právo žít, ale dokonce nemělo ani právo zemřít“. „Boj Němců s židovskými dětmi začínal již v lůně jejich matek,“ dovysvětlil. Odhaduje se, že z asi milionu židovských dětí, které žily před válkou na území Polské republiky, jich přežilo okupaci asi pět tisíc, tedy zhruba 0,5 %.²

Odborník na holokaust Raul Hilberg uvádí čtyři fáze německé politiky ve vztahu k židovským dětem za druhé světové války: „První byly počáteční restrikce. Druhá život v ghettu. Poté následovaly selekce k deportaci či popravě. A nakonec byly děti zavražděny.“³ Tyto Hilbergem definované fáze lze také aplikovat v případě popisu a analýzy vyhlazování dospělých osob. Je však třeba poznamenat, že podstata Němci vytyčené politiky vyhlazování židovských dětí byla ve značné míře realizována již ve fázi života v ghettu. Nejprve nepřímou, tedy tím, že tato skupina byla nejvíce vystavena negativním důsledkům životních podmínek v ghettech. Navíc s dětmi se zacházelo stejně jako se staršími či nemocnými lidmi nebo s těhotnými ženami, což byly skupiny klasifikované jako neproduktivní, a proto byly ve vyhlazovacích táborech posílány na smrt jako první. Nejmenší a nejmladší děti často ani nebyly deportovány, byly vražděny už v ghettu nebo někde stranou v jeho okolí. Němci v nich neviděli děti s vlastními právy a vlastnostmi, jako tomu bylo u německých dětí. Proto je tak důležité ukázat jejich osudy v období, které předcházelo vzniku takzvaných uzavřených čtvrtí i v samotném ghettu; popsat změny v jejich každodenním životě, které byly důsledkem různých právních kroků i životních podmínek, a také definovat faktory, které mohly určovat vzpomínky přeživších dětí na události, jež se odehrály za války.

¹ Více o politice nacistického Německa vůči židovskému obyvatelstvu viz mj.:

HILBERG, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Yale University Press, New Haven 2003 (první vydání knihy je z roku 1961); LONGERICH, Peter: *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*. München, Zürich 1998; SNYDER, Timothy: *Černá zem. Holokaust – historie a varování*. Paseka – Prostor, Litomyšl – Praha 2015; CESARANI, David: *Final Solution. The Fate of the Jews 1933–49*. St. Martin's Press, London 2016; BROWNING, Christopher R.: *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942*. University of Nebraska Press, Lincoln 2004; BAUER, Yehuda: *Rethinking the Holocaust*. Yale University Press, New Haven 2001.

² AŽIH, sygn. 301/1369, Relacja zbiorowa – do audycji „Dzieci oskarżają”, k. l.

³ *Dzieci żydowskie w czasach Zagłady. Wczesne świadectwa 1944–1948*. Relacje dzieci ze zbiorów Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, oprac. O. Orzeł, Warszawa 2014, s. 10.

⁴ R. Hilberg, *Sprawcy, ofiary, świadkowie. Zagłada Żydów 1933–1945*, Warszawa 2007, s. 209.

Definice „židovské dítě“

V literatuře o holokaustu můžeme najít různé definice, které navrhuji, kdo by měl být považován za dítě.⁵ Ve svém výzkumu (především ve vztahu k židovské komunitě v okupovaném Krakově) za dítě považují osobu mladší 14 let.⁶ Tato hranice souvisí s obsahem druhého prováděcího předpisu k vyhlášce z 26. října 1939, „O zavedení nucených prací pro židovské obyvatelstvo Generálního gouvernementu“, platného od 11. prosince 1939.⁷ V tomto dokumentu byla pro pracující definována věková hranice od 14 do 60 let. Tento předpis určoval věkovou hranici, která oddělovala skupinu dětí od dospělých, kteří měli pracovní povinnost. V okupovaném Krakově bylo významné také nařízení, které vydal velitel tábora Plaszow Amon Göth v den likvidace krakovského ghetta. Oznámil, že děti mladší 14 let nemohou být umístěny v kasárnách tábora Plaszow⁸. Domníval se totiž, že nebudou schopny efektivně vykonávat přidělenou práci, takže budou zbytečné.

Tak traumatická doba, jakou bylo období války a okupace, a zejména pobyt v uzavřeném a od okolí izolovaném ghettu, to vše napomáhalo urychlení dospívání, takže děti byly i přes svůj nízký věk skutečně vyspělé, předčasně dospělé. Nicméně míra této zrychlené psychické dospělosti závisela na mnoha faktorech, a musí tedy být posuzována případ od případu. Pokud ovšem hovoříme o dětech jako o kategorii, musíme se pokusit najít terminologii co nejvíce univerzální, proto jsme také přijali věkové omezení do 14 let, byť jej lze považovat za poněkud umělé a inspirované nařízeními okupanta.

První období německé okupace v Generálním gouvernementu

Vojenské a později i civilní okupační úřady, které se zabydlely na okupovaných územích, po chaosu prvních dnů okupace úspěšně zavedly protizidovská nařízení. Ta směřovala k vyřazení Židů z ekonomiky, ke konfiskaci jejich majetku, fyzickému vykořisťování, omezení svobod; další pak k jejich alienaci pomocí stigmatizace a nakonec k izolaci.⁹ Řada těchto nařízení se dotkla židovských dětí. Některá z nich přímo, jako třeba uzavření židovských škol. Dne 11. prosince 1939 Němci na území Generálního gouvernementu zakázali židovským dětem a mládeži navštěvovat školy.¹⁰ V důsledku toho byly zrušeny všechny židovské osvětové instituce a vzdělávání se museli vzdát i židovští žáci, kteří navštěvovali polské školy. O pár měsíců později, 31. srpna 1940, vydal Hans Frank nové nařízení týkající se židovského školství v Generálním gouvernementu, na základě něhož musela být v každé obci zřízena židovská rada, která měla povinnost postarat se o vzdělávání Židů.¹¹ Členové rady měli shánět

⁵ Por. J. Kowalska-Leder, *Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*, Wrocław 2009; *Dzieci wojny*, red. A. Bartuś, Oświęcim 2016.

⁶ Szerzej na ten temat zob. M. Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939–1945)*, Kraków 2016, s. 31–32; M. Grądzka, *Przerwane dzieciństwo. Losy dzieci Żydowskiego Domu Sierot przy ul. Dietla 64 w Krakowie podczas okupacji niemieckiej / A Broken Childhood. The Fate of the Children from the Jewish Orphanage at 64 Dietla Street in Cracow during the German Occupation*, Kraków 2012.

⁷ *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete* (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1939, nr 14, s. 246–248: *Drugie postanowienie wykonawcze do Rozporządzenia z 26 X 1939 r. o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa* (Poznanie o sporządzeniu spisu) z dn. 12 XII 1939 r.

⁸ IPN GK 196/43, NTN, Akta w sprawie karnej Amona Götha, Relacja Felicji Friedman, k. 50; ibidem, Zeznania Scheinbacha, k. 191; IPN GK 196/47, NTN, Akta w sprawie karnej Amona Götha, Zeznania dr. med. Leona Steinberga, k. 82–83. Wyjątek uczyniono dla grupy 25 dzieci osób o uprzywilejowanej pozycji w getcie krakowskim.

⁹ Szerzej na ten temat zob.: M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, *Relacje polsko-żydowskie w okresie II wojny światowej. Kontekst i uwarunkowania*, [w:] *Reprezje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich*, red. A. Namysło, M. Grądzka-Rejak, Warszawa 2019.

¹⁰ Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa z dn. 11 XII 1939 r., „*Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete*“ (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1939, nr 13, s. 231–232.

¹¹ Rozporządzenie o szkolnictwie żydowskim w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 31 VIII 1940 r., „*Verordnungsblatt für das Generalgouvernement*“ (Dziennik rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa) 1940, cz. 1, nr 51, s. 258.

finanční prostředky a zakládat a provozovat potřebný počet obecných škol, případně i učňovských a odborných škol. Němci židovským radám také určili povinnost dbát na edukaci učitelů a židovským osvětovým institucím dali charakter soukromých škol. Bez ohledu na všechny povinnosti, které tyto Judenraty měly, bylo židovské školství podřízeno německým školským úřadům (Schulamt). V mnoha obcích včetně měst, jako byl například Krakov, však židovské školy nebyly otevřeny kvůli různým finančním obtížím a také potřebě provozovat ještě kuchyně, dětské domovy, sirotčince a další veřejné instituce. Proto ti, kteří se dále chtěli vzdělávat, museli organizovat tajné vyučovací kroužky. Tajné vyučování probíhalo hlavně ve větších městských ghettech, např. ve Varšavě, Krakově, Lublině nebo Radomi; v ghettech na malých městech a na venkově byly možnosti takových aktivit malé.

Dne 23. listopadu 1939 vydal Hans Frank nařízení o označení Židů a Židovek v GG. To se týkalo lidí starších deseti let. Nařízení nosit pásku platilo na území celého Generálního gouvěrnementu od 1. prosince 1939.¹² Toto nařízení se tedy týkalo starších dětí a věkově definuje tuto skupinu trochu jinak než nařízení o nucené práci.

Osud dětí v ghettech, vybrané aspekty

Každodenní fungování židovských dětí v ghettech v GG záviselo na mnoha faktorech, například na věku, pohlaví, výši rodinného majetku nebo na tom, zda dítě vůbec mělo rodiče či další příbuzné.¹³ Jiný osud čekal židovské děti v tzv. otevřených a polootevřených ghettech v menších obcích a jiný zase děti v uzavřených ghettech v oblasti velkých měst. Typ a velikost ghetta měly vliv mimo jiné na aprovizační možnosti. Důležitý byl věk dítěte – čím starší a vynalézavější, tím snadněji se adaptovalo na měnící se realitu a přebíralo nové role vynucené životními podmínkami.

Zvláště těžký byl osud novorozenců a kojenců. V období od podzimu 1940 do července 1942 se ve varšavském ghettu měsíčně rodilo v průměru cca 230 dětí.¹⁴ Zachované údaje o porodnosti v krakovském ghettu jsou velmi nízké a v žádném měsíci od dubna 1941 do března 1943 nepřesahují 20 novorozenců.¹⁵ V průměrně velkých ghettech jako Radom nebo Lublin byl měsíční přirozený přírůstek do roku 1942, čili do zahájení operace Reinhard, podobný a pohyboval se kolem několika desítek porodů měsíčně.¹⁶ V malých venkovských ghettech byly tyto počty úměrně nižší. Nemáme k dispozici statistiky úmrtnosti dětí v ghettech, nicméně právě ony byly zvlášť vystavené následkům zubožení, hladu a nemoci, které se v ghettech šířily.

Adina Blady-Szwajger, jedna z lékařek ve varšavském ghettu, obšírně popisovala tamní životní podmínky. Zvláštní pozornost zasluhují vzpomínky týkající se nemocných dětí, jejich radostí i strastí, ale také posledních chvil krátkého života. Příkladem může být následující záznam: „S těmi dětmi jsem se přátelila. [...] Ariel tehdy hrál na housle a malická šestiletá Ryfka tančila tanec umírajícího motýla. Byla krásná a štíhlá jako motýlek, moc ráda

¹² Rozporządzenie o oznaczeniu Żydów i Żydówek w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 23 listopada 1939 r., „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete“ (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów) 1939, nr 1, s. 61.

¹³ Šerszych informací o tých i iných aspektoch fungovania dieci žydovských počas okupacji dostarcza lektura relacji z zasobu: AŻIH, sygn. 301, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady; AŻIH, sygn. 302, Zbiór pamiątek Żydów Ocalałych z Zagłady.

¹⁴ B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 71–72.

¹⁵ M. Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939–1945)*, Kraków 2016, s. 144–148.

¹⁶ M. Grądzka-Rejak, „Zdobyczynie życia”. *Wybrane aspekty codzienności dziewcząt i kobiet żydowskich podczas okupacji niemieckiej (1939–1942)*, [w:] *Ciemności kryją ziemię. Wybrane aspekty badań i nauczania o Holokauście*, red. M. Grądzka-Rejak, P. Trojański, Kraków – Nowy Sącz 2019, s. 55–57.

si brala barevné stužky a korále, abychom jí říkali „domorodka“ [...] A za několik týdnů jako motýlek usnula v postýlce a už se neprobudila. A potom, zrovna v den mých narozenin, prvního dne jara 1941, zemřel Ariel. Umíral těžce, dusil se vlastní krví a bolestivým kašlem. Dostal morfium. Já jsem toho dne dostala k 24. narozeninám na ghetto neobvyklý dárek – tři živé narcisy. Ariel ležel v nemocniční márnici, šla jsem tam a položila ty tři květiny k němu. Nic jiného jsem neměla.“¹⁷ Blady-Szwajger psala o prázdnotě po smrti dalších dětí a své vlastní bezmoci tváří v tvář nemocem ostatních lidí. Jak plynuly další měsíce okupace a prohlubovala se omezení v přístupu k potravinám a lékům, děti trpěly hladem a nemocemi, stávaly se oběťmi epidemií skvrnitého a břišního tyfu i dalších chorob. Čím byly děti mladší, tím více je tyto faktory ohrožovaly. Pedagogové z varšavského ghetta psali o „stovkách dětí postižených nejružnějšími pohromami a nemocemi, zabalených do hadrů, o otrhaných stvořeních, jaká svět ještě nikdy neviděl“.¹⁸

Za války a v podmínkách života v ghettu se rodinné role měnily, a tak bylo mnoho mladých Židů a Židovek z ghett donuceno postarat se o materiální prostředky nezbytné k přežití. Často se to týkalo dětí – mimo jiné kvůli malé postavě nebo takřkajíc dobrému vzhledu, díky němuž byly za zdmi ghetta hůře identifikovatelné a mohly snadněji rodině opatřit jídlo. Henryk Bryskier psal o malých pašerácích: „Kdo by si nevšiml těch maličkých s bramborami v nohavicích a pod uvázanou košilí či založeným kabátem, jak se prohýbají pod tou tíhou a vypadají jako neforemné figurky.“¹⁹ Aktuální situace děti nutila nejen pašovat, ale i pracovat, protože materiální prostředky, kterými disponovali rodiče, často na uživení celé rodiny nestačily. „Musela jsem dál šmelit, protože jsme v ghettu neměli z čeho žít, rodina byla velká. Chodila jsem se svou sestrou Halinou (také árijského vzhledu). Tehdy jí bylo dvanáct let a mně deset a půl,“²⁰ vzpomínala po válce na krakovské ghetto Janka Warszawska. V současnosti si lze jen těžko představit, že by malé děti mohly žít celou rodinu, ale za okupace, a zejména v ghettu odříznutém od zbytku města, to bylo „normální“.

Jak plynuly další měsíce okupace, vnímaly děti svět zejména prizmatem zkušeností z války a života v izolovaném ghettu. Halina Nelken, která žila v krakovském ghettu, vzpomínala na scénu, která ilustruje jeden z vlivů války a okupace na vnímání reality zvláště u nejmladších dětí. Cestou z práce mimo ghetto natrhala Halina pro svou matku Reginu kytici chrp. „Moje kytice se žalostně odráží od omšelých zdí. Děti, které si hrají v uličkách mezi páchnoucími dvorky, běží za mnou a zvědavě volají: Co to je? To je krásné!“²¹ Z citovaného rozhovoru vyplývá, že ty maličké děti nevěděly, co je to les, jak vypadá kráva nebo kde se bere mléko. V tomto ohledu byla specialistkou tříletá Irenka. Její matka v ghettu obchodovala s mlékem, a díky tomu ho tato holčička mohla také pít. „Mléko se bere za brankou ve zdi. Franciszková ho nosí každý den v pět ráno!“²² vysvětlovala. Dívka předpokládala, že když se každý den v určitou dobu objeví u branky nádoba s mlékem, tak se zkrátka mléko bere tam. Jen starší chlapec, kterému se říkalo „Czarny Michaś“ a který před válkou chodil do školy, věděl, že mléko je od krávy. Jak vyplývá ze vzpomínky Haliny Nelken, pokud měli tito malí hrdinové jakékoli znalosti o výše zmíněných tématech, obvykle je čerpali z knížek nebo z vyučování. Například na otázku, co je to les, odpověděla maličká Ritka, že je to místo, kde

¹⁷ A. Blady-Szwajger, *Krótką historią Szpitala Bersonów i Baumanów (1939–1943)*, s. 9.

¹⁸ R. Sakowska, *Dola dzieci w getcie warszawskim*, „Midrasz“ 2002, nr 2, s. 34.

¹⁹ H. Bryskier, *Żydzi pod swastyką, czyli getto w Warszawie w XX wieku*, Warszawa 2006.

²⁰ APMAB, sygn. Wspomnienia t. 192/1046, (inw. 173940). Relacja Janki Warszawskiej.

²¹ H. Nelken, *Pamiętnik z getta...*, s. 226 i n.; AZIH, sygn. 301/2047, Relacja Reginy Nelken, k. 4.

²² Tamtéž.

bydlí vlci a čarodějnice. Její představivost se inspirovala četbou pohádek a pověstí pro nejmenší.²³ Dítě, které nemělo možnost srovnání, si myslelo, že příběhy z knížek odpovídají skutečnosti.

Jak popisuje Halina Nelken, děti dělily svět na „tady“ a „tam“. „Tady“ se vztahovalo ke ghettu – špinavému, páchnoucímu, šedivému a neustále plnému lidí. To se zároveň díky nevelké rozloze stalo pro děti místem známým, které poskytovalo jistý pocit bezpečí. Navzdory mnohým nepříjemnostem, stísněnosti, nedostatku jakéhokoli soukromí i přes nebezpečí, které hrozilo od okupantů, bylo ghetto jejich domovem a – což je důležité – po těch několika měsících života v této uzavřené čtvrti se v ní cítily jako doma. Naopak „tam“, tedy za zdmi ghetta, existoval už cizí svobodný svět, který si ne vždy dokázaly jasněji představit. Je třeba zdůraznit, že v krakovském ghettu žily také děti, které si pamatovaly svět za zdí, třeba rodný dům, vesnici, prázdniny s příbuznými u moře nebo na horách. Ale jak vyplývá ze vzpomínek pamětníků, zejména pro nejmladší děti byly válka a ghetto jediným známým světem. Dalším projevem vlivu okupace byla hra na válku a také dělení na „Němce a Židy“ a šikanování „těch druhých“. Za těchto okolností je obtížné hovořit o dětství a přiřazovat mu nám dnes samozřejmé charakteristiky. V rodinných vztazích šlo těžko najít projevy a atributy dětství – bezstarostnost, podporu dospělých, pocit bezpečí, volnočasové aktivity, jako je čtení knih nebo hry. Místo nich byl v každodenním životě přítomen strach, ztráta domova, hlad, násilí a nejistota ohledně toho, co bude zítra.

Jedním ze závažných problémů, které se týkaly dětí v ghettech, bývalo částečné nebo úplné osiření, děti byly však také opouštěny rodinami, které již nebyly schopné je dále živit. Tento proces byl postupem času stále intenzivnější. Sirotci v ghettech obvykle nacházeli pomoc u pečovatelských institucí, které provozovala Židovská sociální svépomoc. A přestože podmínky v těchto zařízeních měly daleko k předválečnému standardu, poskytovaly alespoň nějaké útočiště.

Pro židovské děti v Generálním gouvernementu bylo zásadní to, že Němci v roce 1942 přistoupili k realizaci operace Reinhard. Pro většinu z nich znamenala likvidace dalších komunit (malých a větších ghett) buď popravu na místě (kojenci a malé děti), nebo deportaci do táborů smrti. Šanci na přežití měly děti, jejichž blízcí je dokázali dostat na takzvanou árijskou stranu, kde se je lidé snažili zachránit pod falešnou totožností, pomocí křtu nebo ve stálých úkrytech. Druhou skupinou, která mohla přežít selekci během deportací, byly starší náctileté děti, jež mohly pracovat.

Paměť – závěr

Židovským dětem, zejména těm v ghettu, se svět, který dosud vnímaly jako bezpečný, náhle, neočekávaně a brutálně zhroutil. V mnoha případech situace vyžadovala, aby děti plnily role, na které ještě nebyly připraveny, například roli hlavního živitele rodiny. Všechny tyto traumatické zážitky zůstaly v nitru těchto mladých lidí. To, co nám předali ve svém vyprávění, jsou pouze stopy informací o nejtěžších a nejdramatičtějších zkušenostech, často pouhé útržky vzpomínek, které ilustrují pošramocené mládí – a to jen těch, kterým se podařilo přežít. Část vzpomínek byla zaznamenána těsně po válce, takže ji nepoznamenal časový odstup.²⁴ Na tomto místě bychom měli navázat na slova Henryka

²³ *Tamtéž.*

²⁴ Por. *Dzieci żydowskie w czasach Zagłady. Wczesne świadectwa 1944–1948*. Relacje dzieci ze zbiorów Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, oprac. O. Orzeł, Warszawa 2014.

Grynberga o tom, že „děti nemanipulují s pravdou“: „Děti holokaustu o něm dokážou vyprávět nejlépe, protože pro ně byl holokaust počátkem světa, bez ohledu na cokoli. Děti braly holokaust přirozeně a mluvily o tom, co viděly, bez návaznosti na minulost či předchozí znalost.“²⁵

Některé vzpomínky jsou ale pokusem vybavit si události z období okupace až po letech. V takových případech je velice obtížné oddělit paměť dítěte, kterým daná osoba byla za války, od pohledu dospělého, který zapisuje vzpomínky na list papíru. Vztahy se tu obvykle vyznačují obrovskými emocemi, na tom však není nic zvláštního. Trauma z oněch zkušeností se totiž po léta ukládalo do paměti a během zapisování či vyprávění o zážitcích z ghetta pamětník opět prožívá popisované události: útrapy všedních dní, často i ztrátu svých nejbližších – přátel ze sirotčince, rodičů, prarodičů a podobně. Není to tedy jednoduché ani pro pamětníka, ani pro posluchače či čtenáře. Trauma je tu neustále přítomno jak na individuální, tak na kolektivní úrovni.²⁶

Z analýzy vzpomínek dětí také vyplývá, že mnoho přeživších po celý svůj život trpělo pocitem viny, že právě oni přežili, zatímco členové jejich nejbližší rodiny, přátelé a vůbec celý předválečný svět nikoli. Ztráta blízkých a bezpečného světa je v případě dětí o to těžší, že dítě není samostatné – po celou dobu potřebuje péči a jeho vztahy s rodinou se stávají základnou pro další dospělý život. Čtení poválečných vzpomínek nezřídka vede k závěru, že pro děti „záchrana [...] v mnoha případech znamenala osíření, a to jak rodinné, tak kulturní“. A navíc: „Přežití s sebou neslo sociální vyloučení a dětství bylo trvale poznamenáno smrtí.“²⁷ Pošramoceně mládí a s ničím nesrovnatelné traumatické válečné zkušenosti často působily obtíže v dospělém životě, v souvislosti se zakládáním rodiny i leckdy jindy. Dokonce i mnoho let po okupaci se pamětníkům stávalo, že se myšlenkami vraceli k událostem z války. Traumatické vzpomínky se objevovaly neočekávaně, vyvolávaly je rozhovory, setkání se známými z období okupace, obrazy, scény z běžného života, pohled na budovy, sny a podobně. Proto je potřeba při analýze a kritickém přístupu k takovým historickým zdrojům brát v úvahu i tyto aspekty.

²⁵ *Opisać Holocaust. Rozmowa z Henrykiem Grynbergiem*, „Kresy“ 1994, nr 2, s. 20; „Polsko, czego ty ode mnie chcesz“. Z Henrykiem Grynbergiem rozmawia Jacek Leociak, „Nowe Książki“ 1994, nr 3, s. 2.

²⁶ Por. J. Kowalska-Leder, *Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*, Wrocław 2009.

²⁷ *Dzieci żydowskie w czasach Zagłady. Wczesne świadectwa 1944–1948*. Relacje dzieci ze zbiorów Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, oprac. O. Orzeł, Warszawa 201, s. 8.

Martyna Grądzka-Rejak, Instytut Pamięci Narodowej

Los utracony

Dzieci żydowskie w gettach na terenie Generalnego Gubernatorstwa, wybrane aspekty

Analizując historię II wojny światowej z punktu widzenia historii społecznej, warunków życia, doświadczeń i rozwoju społeczeństwa, kluczowym aspektem jest zamiar eksterminacji jednego narodu przez drugi. Społeczność żydowska w całości została skazana przez niemieckich nazistów na Zagładę. Nie robiono rozróżnienia ani na płeć ani na wiek ofiar. Istotę tego ludobójstwa stanowiły: zasięg terytorialny, jego masowość, powszechność oraz okoliczności, w jakich się ono dokonywało¹. Niemniej pośród tych kategorii, szczególną uwagę zwracają doświadczenia dzieci. I właśnie ten aspekt, to jest działania skierowane przeciw dzieciom stanowią przedmiot moich badań oraz treść niniejszego wystąpienia. Dla Niemców w okresie II wojny światowej, jak relacjonował jeden z ocalałych, dziecko żydowskie „to była istota, która nie tylko nie miała prawa do życia, ale nawet prawa do śmierci [...]”. Wojna Niemców z dziećmi żydowskimi zaczynała się już w łonie matek². Jak się szacuje, z około miliona dzieci żydowskich mieszkających na terenie II Rzeczypospolitej przed wojną, okupację przeżyło około 5 tys., a zatem ok. 0,5%³.

Badacz Holokaustu Raul Hilberg, wskazał na cztery etapy polityki Niemców wobec dzieci żydowskich podczas II wojny światowej. „Pierwszym były początkowe restrykcje. Drugim było życie w getcie. Potem nastąpiły selekcje do deportacji bądź egzekucji. Wreszcie dzieci wymordowano”⁴. Etapy wyszczególnione przez Hilberga można wskazać także przy opisie i analizie zagłady osób dorosłych. Należy jednak zaznaczyć, że założenia polityki zagłady żydowskich dzieci, wytyczonej przez Niemców – w dużej mierze zostały zrealizowane już na etapie życia w getcie. Najpierw w aspekcie pośrednim, jako tej grupy, która w największym stopniu była narażona na negatywne konsekwencje warunków życia w gettach. Ponadto dzieci, potraktowano na równi z osobami starszymi lub chorymi, czy też kobietami w ciąży i zakwalifikowano jako nieproduktywne, skutkiem czego wysyłano je w pierwszej kolejności na śmierć w obozach zagłady. Najmniejszych, najmłodszych dzieci często nawet nie deportowano, a mordowano je na terenie getta lub w okolicznych ustronnych miejscach. Niemcy nie dostrzegali w nich dzieci, ze wszystkimi przynależnymi im prawami i cechami, tak jak to czynili to wobec dzieci niemieckich. Dlatego tak ważne jest ukazanie ich losu w okresie poprzedzającym tworzenie tzw. dzielnic zamkniętych, jak i w getcie; zmian w ich życiu codziennym stanowiących konsekwencję kolejnych kroków prawnych oraz warunków życia, a także wskazanie na czynniki jakie mogły determinować pamięć tych, które przeżyły o rozgrywających się w czasie wojny wydarzeniach.

¹Szerzej na temat polityki Rzeszy Niemieckiej wobec ludności żydowskiej zob. m.in.: R. Hilberg, *Zagłada Żydów europejskich*, t. 1–3, Warszawa 2014 (w oryginale praca ta została opublikowana w 1961 r.); P. Longerich, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, München, Zürich 1998; S. Friedländera, *Czas eksterminacji. Nazistowskie Niemcy i Żydzi 1939–1945*, Warszawa 2010; T. Snyder, *Czarna ziemia. Holokaust jako ostrzeżenie*, Kraków 2015; D. Cesarani, *The Final Solution. The Fate of the Jews 1933–49*, London 2016 (tłumaczenie na język polski pt. *Ostateczne rozwiązanie. Losy Żydów w latach 1933–1949* ukazało się w 2019 r.); R.C. Browning, *Geneza „ostatecznego rozwiązania”. Ewolucja nazistowskiej polityki wobec Żydów, wrzesień 1939 – marzec 1942*, Kraków 2012, s. 415–423; Y. Bauer, *Przemysław Zagładę*, Warszawa 2016; D. Libionka, *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin 2017.

²AZIH, sygn. 301/1369, Relacja zbiorowa – do audycji „Dzieci oskarżają”, k. 1.

³Dzieci żydowskie w czasach Zagłady. Wczesne świadectwa 1944–1948. Relacje dzieci ze zbiorów Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, oprac. O. Orzeł, Warszawa 2014, s. 10.

⁴R. Hilberg, *Sprawcy, ofiary, świadkowie. Zagłada Żydów 1933–1945*, Warszawa 2007, s. 209.

Definicja „dziecko żydowskie“

W literaturze dotyczącej Zagłady można odnaleźć różne definicje, wskazujące kogo należy uznać za dziecko⁵. W prowadzonych przeze mnie badaniach (przede wszystkim w odniesieniu do społeczności żydowskiej przebywającej w okupowanym Krakowie), za dziecko żydowskie uważam osobę w wieku niższym niż czternaście lat⁶. Ta granica wiąże się z treścią drugiego postanowienia wykonawczego do rozporządzenia z dn. 26 X 1939 r. O wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa, wprowadzonego 11 XII 1939 r.⁷ W dokumencie tym, dla osób pracujących określono granice wiekowe: od 14 do 60 roku życia. Postanowienie to wyznaczało ramy wiekowe oddzielając od siebie grupy dzieci i dorosłych – przymusowo zobowiązanych do pracy. W odniesieniu do okupowanego Krakowa znaczenie miało też zarządzenie, wydane przez Amona Götha, komendanta obozu Plaszw, w dniu likwidacji getta krakowskiego. Zapowiedział on, że dzieci poniżej czternastego roku życia nie mogą zostać skoszarowane na terenie obozu Plaszw⁸. Uważał bowiem, że nie będą one w stanie efektywnie wykonywać narzuconej im pracy, a tym samym nie będą przydatne.

Okres tak traumatyczny jak czas wojny i okupacji, a w szczególności pobyt w zamkniętym, odciętym od otoczenia getcie, sprzyjał przyspieszonemu dorastaniu, zatem często dzieci mimo młodego wieku były nazbyt dojrzałe, przedwcześnie dorosłe. Niemniej taka przyspieszona dojrzałość psychiczna była uzależniona od wielu czynników i przez to może być rozpatrywana w odniesieniu do indywidualnych przypadków. Jeśli zaś mowa o dzieciach jako o grupie należy starać się stworzyć termin jak najbardziej uniwersalny, stąd też przyjęte ograniczenie wiekowe do czternastego roku życia, choć może być ono uznane za poniekąd sztuczne oraz inspirowane zarządzeniami wydanymi i narzuconymi przez okupanta.

Pierwszy okres niemieckiej okupacji w Generalnym Gubernatorstwie

Po chaosie pierwszych dni okupacji instalujące się na zajętych terenach wojskowe, a później cywilne władze okupacyjne wprowadziły sukcesywnie rozporządzenia antyżydowskie. Zmierzały one do wyeliminowania Żydów z gospodarki, przejęcia ich własności, eksploatacji fizycznej, ograniczenia swobód, kolejne do ich alienacji przez stygmatyzację, a w końcu do izolacji⁹. Wiele z tych rozporządzeń dotknęło dzieci żydowskie. Niektóre z nich bezpośrednio, jak np. zamknięcie szkół żydowskich. 11 grudnia 1939 r. na terenie Generalnego Gubernatorstwa Niemcy wprowadzili zakaz uczęszczania do szkół przez

⁵ Por. J. Kowalska-Leder, *Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*, Wrocław 2009; *Dzieci wojny*, red. A. Bartuś, Oświęcim 2016.

⁶ Szerzej na ten temat zob. M. Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939–1945)*, Kraków 2016, s. 31–32; M. Grądzka, *Przerwane dzieciństwo. Losy dzieci Żydowskiego Domu Sierot przy ul. Dietla 64 w Krakowie podczas okupacji niemieckiej / A Broken Childhood. The Fate of the Children from the Jewish Orphanage at 64 Dietla Street in Cracow during the German Occupation*, Kraków 2012.

⁷ *Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete (Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów)*, 1939, nr 14, s. 246–248; *Drugie postanowienie wykonawcze do Rozporządzenia z 26 X 1939 r. o wprowadzeniu przymusu pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa (Postanowienie o sporządzeniu spisu) z dn. 12 XII 1939 r.*

⁸ IPN GK 196/43, NTN, Akta w sprawie karnej Amona Götha, Relacja Felicji Friedman, k. 50; *ibidem*, Zeznania Scheinbacha, k. 191; IPN GK 196/47, NTN, Akta w sprawie karnej Amona Götha, Zeznania dr. med. Leona Steinberga, k. 82–83. Wyjątek uczyniono dla grupy 25 dzieci osób o uprzywilejowanej pozycji w getcie krakowskim.

⁹ Szerzej na ten temat zob.: M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, *Relacje polsko-żydowskie w okresie II wojny światowej. Kontekst i uwarunkowania*, [w:] *Represje za pomoc Żydom na okupowanych ziemiach polskich*, red. A. Namysło, M. Grądzka-Rejak, Warszawa 2019.

dzieci i młodzież żydowską¹⁰. Wiązało się to z rozwiązaniem wszystkich żydowskich placówek oświatowych, uczniowie żydowscy zaś uczęszczający do polskich szkół także musieli zaprzestać edukacji. Kilka miesięcy później, 31 sierpnia 1940 r., Hans Frank wydał nowe rozporządzenie dotyczące szkolnictwa żydowskiego w Generalnym Gubernatorstwie, w którym postanawiał, że utworzona w każdej gminie rada żydowska ma obowiązek dbać o szkolnictwo Żydów¹¹. Zatem członkowie rady powinni pozyskać środki i zakładać oraz utrzymywać potrzebną ilość szkół powszechnych, a także opcjonalnie szkół fachowych i zawodowych. Niemcy scedowali na rady żydowskie także obowiązek dbania o doksztalcenie nauczycieli i nadali żydowskim placówkom oświatowym charakter szkół prywatnych. Pomimo wszelkich obowiązków, jakie spadły na Judenraty, szkolnictwo żydowskie podlegało nadzorowi niemieckich władz szkolnych (Schulamt). W wielu miejscowościach jednak, łącznie z miastami takimi jak Kraków, w związku z różnymi obciążeniami finansowymi, np. koniecznością utrzymywania kuchni ludowych, ochronek, sierocińców i innych instytucji publicznych, nie otwarto szkół żydowskich. W związku z tym ci, którzy nadal chcieli się kształcić, musieli organizować koła tajnego nauczania. Tajne nauczanie tworzone głównie w większych, miejskich gettach, np. w Warszawie, Krakowie, Lublinie, czy Radomiu, w gettach małomiasteczkowych i prowincjonalnych szanse na takie aktywności były niewielkie.

23 listopada 1939 r. Hans Frank wydał rozporządzenie o oznakowaniu Żydów i Żydówek w GG. Dotyczyło ono osób, które ukończyły 10 rok życia. Nakaz noszenia opasek obowiązywał na terenie całego Generalnego Gubernatorstwa od 1 grudnia 1939 r.¹² Rozporządzenie to dotyczyło zatem starszych dzieci i nieco inaczej niż rozporządzenie o przymusie pracy sytuuje tę grupę wiekową.

Los dzieci w gettach, wybrane aspekty

Codzienne funkcjonowanie dzieci żydowskich w gettach w GG, uzależnione było od wielu czynników, takich jak wiek, płeć, zamożność rodziny, w ogóle posiadanie rodziców lub innych najbliższych etc.¹³ Inaczej też toczył się los dzieci żydowskich w gettach tzw. otwartych lub półotwartych, w mniejszych miejscowościach, a inaczej w gettach zamkniętych, ulokowanych na terenie dużych ośrodków miejskich. Rodzaj i wielkość getta wpływały m.in. na możliwości aprowizacyjne. Ważny był wiek dziecka, im starsze i bardziej zaradne, tym łatwiej było mu zaadaptować się do zmieniających się realiów i przyjmować nowe, wymuszane warunkami role. Szczególnie trudny był los noworodków i niemowląt. W getcie warszawskim w okresie od jesieni 1940 r. do lipca 1942 r., średnio rodziło się ok. 230 dzieci miesięcznie¹⁴. Z kolei w getcie krakowskim zachowane dane o narodzinach w getcie są bardzo niskie i w żadnym z miesięcy od kwietnia 1941 r. do marca 1943 r. nie przekraczają 20 noworodków¹⁵.

¹⁰ Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia o przymusie pracy dla ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa z dn. 11 XII 1939 r., „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete” (*Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów*), 1939, nr 13, s. 231–232.

¹¹ Rozporządzenie o szkolnictwie żydowskim w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 31 VIII 1940 r., „Verordnungsblatt für das Generalgouvernement” (*Dziennik rozporządzeń dla Generalnego Gubernatorstwa*), 1940, cz. 1, nr 51, s. 258.

¹² Rozporządzenie o oznakowaniu Żydów i Żydówek w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 23 listopada 1939 r., „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für die Besetzten polnischen Gebiete” (*Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów*) 1939, nr 1, s. 61.

¹³ Szerszych informacji o tych i innych aspektach funkcjonowania dzieci żydowskich podczas okupacji dostarcza lektura relacji z zasobu: AZIH, sygn. 301, Zbiór relacji Żydów Ocalałych z Zagłady; AZIH, sygn. 302, Zbiór pamiątek Żydów Ocalałych z Zagłady.

¹⁴ B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, s. 71–72.

¹⁵ M. Grądzka-Rejak, *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939–1945)*, Kraków 2016, s. 144–148.

W gettach średniej wielkości, jak radomskie czy lubelskie, miesięczny przyrost naturalny do 1942 r., czyli do początku Akcion „Reinhardt”, był zbliżony i oscylował wokół kilkudziesięciu przypadków miesięcznie¹⁶. W małych, prowincjonalnych gettach liczby te były proporcjonalnie niższe. Nie dysponujemy statystykami śmiertelności dzieci w gettach, niemniej to one były szczególnie narażone na konsekwencje ubożenia ludności, głodu oraz chorób szerzących się w gettach. Adina Blady-Szwajger, jedna z lekarek w getcie warszawskim, obszernie omawiała warunki życia w tamtejszym getcie. Szczególne miejsce zajmują opisy odnoszące się do chorych dzieci, ich radości i smutków, a także ostatnich chwil krótkiego życia. Przykładem może być poniższy zapis: „Przyjaźniłam się z tymi dziećmi. [...] Wtedy to Ariel grał na skrzypcach, a malutka 6-letnia Ryfka tańczyła taniec umierającego motyla. Była jak motylek śliczna, smukła i tak bardzo lubiła stroić się w barwne wstążki i korale, żebyśmy ją nazywali >>hotentotką<<. [...] I jak motylek, w kilka tygodni potem usnęła na łóżeczku, żeby się więcej nie obudzić. A potem, akurat w dzień moich urodzin, w pierwszy dzień wiosny 1941 r. umarł Ariel. Ciężko umierał, dusząc się krwią, bolesnym kaszlem. Dostał morfinę. A ja, w ten dzień moich 24 urodzin dostałam niezwykle w getcie prezent – trzy żywe żonkile. Ariel leżał w kostnicy szpitalnej, poszłam do niego i położyłam te trzy kwiaty. Nic więcej nie miałam do dania”¹⁷. Blady-Szwajger pisała o pustce po śmierci kolejnych dzieci i własnej bezsilności w obliczu choroby innych. Wraz z upływem kolejnych miesięcy okupacji, ograniczeniami w dostępie do żywności i lekarstw, dzieci cierpiały z głodu, zapadały na zdrowiu, padały ofiarą epidemii tyfusu plamistego i duru brzuszego oraz innych chorób. Im młodsze, tym bardziej były narażone na te czynniki. Pedagodzy z getta warszawskiego pisali o „setkach maluchów, dotkniętych najprzeróżniejszymi plagami i chorobami, owiniętych w łachmany, obszarpanych kreaturach, jakich świat nie widział”¹⁸.

W warunkach wojny i życia w getcie zmieniały się role pełnione w rodzinie, stąd też wielu młodych Żydów i Żydówek z gett zostało zmuszonych, by zatroszczyć się o środki materialne, niezbędne do przetrwania. Często to dzieci, przez wzgląd na różne czynniki – m.in. na drobną budowę ciała, czy tzw. dobry wygląd, dzięki któremu były mniej rozpoznawalne poza murami getta – lepiej radziły sobie z zaopatrzeniem rodziny w żywność. Henryk Bryskier pisał o małych szmuglerach: „Kto nie widział tych mikrusów obładowanych kartoflami w nogawkach i pod obwiązaną w dole bluzką lub założonymi połami palt, uginających się pod nadmiarem ciężaru i wyglądających jak nieforemne figurki”¹⁹. Zaistniała sytuacja zmusiła dzieci nie tylko do szmuglu, ale także do pracy, bo nie zawsze środki materialne, jakimi dysponowali rodzice wystarczały na utrzymanie rodziny. „Musiałam nadal handlować, gdyż nie mieliśmy z czego żyć w getcie, a była nas duża rodzina. Wychodziłam na handel razem z moją siostrą Haliną (która miała również aryjski wygląd). Ona miała wtedy dwanaście lat, ja dziesięć i pół”²⁰ – wspominała po wojnie przebywająca w getcie krakowskim Janka Warszawska. Aktualnie trudno sobie wyobrazić, by kilkuletnie dzieci mogły być żywicielami całych rodzin, podczas okupacji, a szczególnie w getcie odciętym murem od reszty miasta to była „normalność”.

¹⁶ M. Grądzka-Rejak, „Zdobywczynie życia”. *Wybrane aspekty codzienności dziewcząt i kobiet żydowskich podczas okupacji niemieckiej (1939–1942)* [w:] *Ciemności kryją ziemię. Wybrane aspekty badań i nauczania o Holokauście*, red. M. Grądzka-Rejak, P. Trojański, Kraków – Nowy Sącz 2019, s. 55–57.

¹⁷ A. Blady-Szwajger, *Krótką historią Szpitala Bersonów i Baumanów (1939–1943)*, s. 9.

¹⁸ R. Sakowska, *Dół dzieci w getcie warszawskim*, „Midrasz” 2002, nr 2, s. 34.

¹⁹ H. Bryskier, *Żydzi pod swastyką, czyli getto w Warszawie w XX wieku*, Warszawa 2006.

²⁰ APMAB, sygn. Wspomnienia t. 192/1046, (inw. 173940). Relacja Janki Warszawskiej.

Wraz z upływem kolejnych miesięcy okupacji dzieci postrzegały świat głównie przez pryzmat doświadczenia wojny i mieszkania w izolowanym getcie. Przebywająca w getcie krakowskim Halina Nelken, przytoczyła scenę, która ilustruje jeden z przykładów wpływu wojny i okupacji na postrzeganie rzeczywistości szczególnie przez najmłodsze dzieci. W trakcie powrotu z pracy z placówki poza gettem, Halina Nelken, zebrała dla swojej matki Reginy bukiet kwiatów – bławatów. „Mój bukiet kwiatów odbija się żałośnie od odrapanych murów. Dzieci bawiące się w zaułkach cuchnących podwórek biegną za mną, wołając z zaciekawieniem: Co to jest? Jakie ładne!”²¹. Z przytoczonej rozmowy wynika, że te małe dzieci nie miały pojęcia, czym jest las, jak wygląda krowa czy skąd się bierze mleko. Specjalistką w tej kwestii okazała się trzyletnia Irenka, gdyż jej matka handlowała mlekiem w getcie, stąd też dziewczynka nawet piła mleko: „Mleko się bierze przez furtkę za murem. Franciszkowa przynosi codziennie o piątej rano!”²² mówiła. Dziewczynka przyjęła, że skoro codziennie o określonej godzinie pojemnik z mlekiem pojawia się przed furtką, to po prostu tak jest i stamtąd się ono bierze. Tylko starszy chłopiec zwany „Czarnym Michasiem”, który przed wybuchem wojny chodził do szkoły wiedział, że mleko pochodzi właśnie od krów. Jak wynika z relacji Haliny Nelken, jeżeli jej mali rozmówcy posiadali jakąkolwiek wiedzę na powyższe tematy, to zazwyczaj czerpali ją z książek lub zajęć lekcyjnych. Przykładowo, na pytanie czym jest las kilkuletnia Ritka odpowiedziała, że to miejsce, w którym zamieszkują wilki i czarownice. Jej wyobrażenie było inspirowane lekturą bajek i baśni dla najmłodszych²³. Dziecko, nie mając możliwości porównania, uznało, że opowiadki z książek odpowiadają rzeczywistości.

Jak opisuje Halina Nelken, dzieliły one świat na „tu” i „tam”. „Tu” odnosiło się do getta – brudnego, cuchnącego, o szarej kolorystyce i zawsze pełnego ludzi. Jednocześnie przez to, że było ono nieduże, stawało się dla dzieci miejscem znajomym, a tym samym dającym pewne poczucie bezpieczeństwa. Pomimo licznych niedogodności, ciasnoty, braku jakiegokolwiek prywatności, czy zagrożenia ze strony okupanta, getto było ich domem i co ważne – po tych kilku miesiącach życia w obrębie tej zamkniętej dzielnicy czuły się w niej jak w domu. Z kolei „tam”, czyli za murami getta, istniał już inny – wolny świat, który nie zawsze potrafiły trafnie zdefiniować. Należy podkreślić, że w getcie krakowskim mieszkali też dzieci, które pamiętały świat zza murów np. dom rodzinny, wieś, wakacje spędzane z najbliższymi nad morzem czy w górach. Jednak, jak wynika z relacji, szczególnie dla najmłodszych dzieci, wojna i getto stanowiło jedyny znany świat. Innym przejawem wpływu warunków wojny i okupacji była zabawa w wojnę, a także podział na „Niemców i Żydów” i szykanowanie tych drugich. W tamtych okolicznościach trudno mówić o dzieciństwie, a szczególnie przykładając do tego znane nam dziś kategorie. W relacjach z trudem odnaleźć można przejawy, atrybuty dzieciństwa takie jak beztroska, oparcie w dorosłych, poczucie bezpieczeństwa, czy aktywności w czasie wolnym np. czytanie książek, czy zabawy. W ich miejsce codziennością stały się strach, utrata, bezdomność, głód, przemoc i niepewność jutra.

Jednym z istotnych problemów, jakie dotykały dzieci w gettach było półsieroctwo lub sieroctwo, a także porzucanie ich przez rodziny niezdolne już do dalszego ich utrzymywania. Proces ten nasilał się wraz z upływem czasu. Sieroty w gettach zazwyczaj znajdowały pomoc w instytucjach opieki prowadzonych przez Żydowską Samopomoc

²¹ H. Nelken, *Pamiętnik z getta...*, s. 226 i n.; AŻIH, sygn. 301/2047, Relacja Reginy Nelken, k. 4.

²² *Tamże*.

²³ *Tamże*.

społeczną. I choć warunki panujące w placówkach dalekie były od standardów przedwojennych, to jednak dawały namiastkę schronienia.

Kluczowym dla losów dzieci żydowskich w Generalnym Gubernatorstwie było przystąpienie przez Niemców do realizacji Akcji „Reinhardt” w 1942 r. Dla większości z nich likwidacja kolejnych społeczności – małych i większych gett, oznaczała albo egzekucję na miejscu (niemowlęta i małe dzieci) lub deportację do ośrodka śmierci. Szansę na przetrwanie miały te, których najbliżsi zdołali przeprowadzić je na tzw. aryjską stronę i tam pod fałszywą tożsamością lub po przyjęciu chrztu, albo w stałych kryjówkach, starano się je ratować. Drugą grupę, która mogła przetrwać selekcję podczas deportacji, były starsze dzieci, nastolatki, uznani za zdolnych do pracy.

Pamięć – zakończenie

Dzieciom żydowskim, szczególnie w getcie, świat, który dotąd odbierały jako bezpieczny, nagle, w nieoczekiwany i brutalny sposób, zawalił się w gruzy. Wymusił, w wielu przypadkach, pełnienie ról do których jeszcze nie zostały przygotowane, np. głównego żywiciela rodziny. Wszystkie te traumatyczne doświadczenia pozostały wewnątrz tych młodych ludzi, to co przekazali w relacjach to ledwie śladowe informacje odnoszące się do najbardziej trudnych i dramatycznych przeżyć, często urwane wspomnienia ukazujące pogruchofaną młodość i to tylko tych, którym udało się przeżyć. Część relacji została opowiedziana tuż po wojnie, nie ma zatem w nich odbitego dużego piętna czasu²⁴. Warto w tym miejscu nawiązać do słów Henryka Grynberga „dzieci nie manipulują prawdą” oraz „Dzieci Holocaustu potrafią najlepiej o nim opowiadać, bo dla nich Holocaust był początkiem świata, bez żadnego punktu widzenia. Dzieci traktowały Holocaust w sposób naturalny i mówiły o tym co widziały, nie nawiązując do przeszłości, do żadnej wcześniejszej wiedzy”²⁵. Część jednak wspomnień to próba odtworzenia wydarzeń z czasów okupacji, podjęta po latach. W takich wspomnieniach szczególnie trudno oddzielić pamięć dziecka, jakim dana osoba była w czasie wojny od spojrzenia osoby dorosłej, opisującej zapamiętane wydarzenia na kartkach papieru. Relacje zazwyczaj nacechowane są ogromnymi emocjami, ale nie jest to zjawisko nietypowe, trauma tamtych doświadczeń bowiem przechowywana była przez lata w pamięci. Zaś spisując, czy opowiadając o przeżyciach z getta, relacjonujący ponownie przeżywał rozgrywające się tam wydarzenie – trudy dnia codziennego, często utratę najbliższych jak np. przyjaciół z sierocińca, rodziców, dziadków etc. Stąd też nie jest to łatwe doświadczenie ani dla wspominającego, ani dla przyjmującego lub czytającego relację. Towarzysząca im trauma była obecna na poziomie jednostkowym, ale także kolektywnym²⁶.

Z analizy dziecięcych wspomnień wynika też, że wielu spośród ocalałych przez całe swoje życie doświadczało poczucia winy, że to oni przeżyli, a członkowie ich najbliższej rodziny, przyjaciele i w ogóle cały przedwojenny świat nie przetrwali. Utrata bliskich, bezpiecznego świata w przypadku dzieci jest ponadto trudniejsza, gdyż nie jest ono samodzielne - cały czas potrzebuje opieki, a jego relacje z rodziną są matrycą dla dalszego, dorosłego już życia.

²⁴ Por. *Dzieci żydowskie w czasach Zagłady. Wczesne świadectwa 1944-1948*. Relacje dzieci ze zbiorów Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, oprac. O. Orzeł, Warszawa 2014.

²⁵ *Opisać Holocaust. Rozmowa z Henrykiem Grynbergiem*, „Kresy” 1994, nr 2, s. 20; „Polsko, czego ty ode mnie chcesz”. Z Henrykiem Grynbergiem rozmawia Jacek Leociak, „Nowe Książki” 1994, nr 3, s. 2.

²⁶ Por. J. Kowalska-Leder, *Doświadczenie Zagłady z perspektywy dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*, Wrocław 2009.

Lektura powojennych wspomnień nierzadko prowadzi do wniosku, że dla dzieci „ocalenie [...] oznaczało w wielu przypadkach osierocenie, zarówno rodzinne jak i kulturowe. Ocalenie niosło ze sobą społeczne wyobcowanie, a dzieciństwo trwale naznaczone zostało śmiercią”²⁷. Pogruchoła młodość i traumatyczne do niczego nie porównywalne doświadczenia wojny często powodowały trudności w dojrzałym życiu, tworzeniu rodziny etc. Nawet wiele lat po zakończeniu okupacji zdarzało się im powracać pamięcią do wydarzeń z okresu wojny. Traumatyczne wspomnienia pojawiały się niespodziewanie, wywołane przez rozmowy, spotkania ze znajomymi z okresu okupacji, obrazy, sceny z życia codziennego, widok budynków, sny itp. Należy zatem mieć na uwadze te elementy podczas analizy i krytyki tych źródeł historycznych.

²⁷ *Dzieci żydowskie w czasach Zagłady. Wczesne świadectwa 1944–1948*. Relacje dzieci ze zbiorów Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, oprac. Œ. Orzeł, Warszawa 201, s. 8.

Suborska Maria (15 let), Visual Art Center, Kryvyi Rih, Ukrajina

Maciej Zakrzewski

Totalitní paideia.

**Dítě z perspektivy předpokladů totalitní ideologie a praxe
(na příkladu komunismu)**

Cílem tohoto článku je pokusit se odpovědět na otázku, proč se v totalitním systému stala výchova jedním z ústředních úkolů totalitního státu. Zjednodušeně řečeno byla podstatou politické činnosti zaměřené na utopické cíle. Jedna věc je boj s politickým protivníkem a druhá věc výchova nového člověka. Politický boj ospravedlňovala vize nového člověka. Ze své podstaty má prvek politického boje dočasný charakter a souvisí s existencí nepřítele. Výchova člena nové společnosti je však tím správným cílem realizace dané ideologické vize.

Lze konstatovat, že mnoho, možná i drtivou většinu činností vyplývajících ze samotné podstaty totalitního státu, a to nejen ve vztahu k dětem, můžeme definovat pedagogicky. Hannah Arendt, stejně jako řada teoretiků, kteří se zabývají problematikou této politické formy, poukazovala na rozdíl, který odděluje totalitní systém od běžné diktatury.¹ Běžná diktatura vyžaduje od podřízených pasivní poslušnost a zakazuje odpor, afirmativní postoj jí je do jisté míry lhostejný. Diktátor klasického stříhu očekává především podřízenost, nikoli aktivitu. Uspokojuje ho zdánlivý rituál vládnutí. Ovšem v totalitním zřízení je nutná spoluúčast, otevřená a autentická afirmace. Lze konstatovat, že čím více je uskutečňován tento aspekt nutné afirmace, tím více jsme konfrontováni s praktickou realizací totalitního principu. K dosažení cílů stačí v rámci diktatury strach, nátlak, přemožení protivníků; v totalitě lze tradičními nástroji protivníka přemoci, nelze jimi ale vytvořit nového člověka.

Cíle totalitního státu tedy můžeme do jisté míry zjednodušeně rozdělit do dvou oblastí:

- udržení moci, čili nejen veškeré činnosti související s bojem proti politickým protivníkům, ale také veškeré „technické“ činnosti nutné k udržení kontinuity a účinnosti systému, např. ekonomické záležitosti;²
- realizace daného společenského ideálu, položení základů pro novou budoucnost.

Je ale nutné poznamenat, že se aktivity z těchto dvou oblastí mohou překrývat a že pomocí teroru lze dosáhnout cílů v obou oblastech. Tyto aktivity často nejsou ve vzájemném rozporu; například pětiletka nebo Velká čistka realizovaly cíle jak z jedné, tak i z druhé oblasti. Někdy si musíte vybrat a obětovat ideové cíle ve jménu těch pragmatických, jako tomu bylo např. v případě NEP (Nová ekonomická politika). Zatímco první oblast lze označit jako „politickou“, protože jde mimo jiné především o získání a udržení moci, má druhá oblast charakter „pedagogický“. Jedná se však o specifickou pedagogiku, jejímž objektem jsou nejen děti, ale i dospělí, celé komunity, a která připouští a někdy i vyžaduje použití různých, a to nejen měkkých nástrojů, tedy i represivních opatření. Politický systém edukuje, ale i reedukuje. Edukuje mladé a „reedukuje“ staré. V pracovních táborech se bez

¹ M.in. H. Arendt, *Odpowiedzialność osobista w czasach dyktatury*, [w:] tenże, *Odpowiedzialność i władza sądzona*, red. J. Kohn, tłum. W. Madej, M. Godyń, Warszawa 2006, s. 65 i n.

² Zob. np. zmodyfikowana przez J. Staniszkis teorię E. Fraenkla odnośnie podziały na tzw. państwo normatywne i państwo prerogatywne (J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu*, Kraków – Nowy Sącz 2006, s. 150–152.

ohledu na typ totalitního zřízení reedukovalo prostřednictvím „práce“. V rámci takové „pedagogiky“ souvisí dělení na edukaci a reedukaci nejen s věkem subjektů, ale také s jejich charakterem. Souvisí také se specifickou psychologickou situací, v jaké se nacházejí vůdci a elity totalitního státu.

Bedřich Engels popisoval komunistický projekt jako „skok do království svobody“. To říkala teorie. Ta také předpokládala, že tento „skok“ bude jednoduchý. Revoluce a tzv. diktatura proletariátu měly být jen jistým impulsem, který osvobodí historické zákony od umělého panování buržoazie a pouze urychlí to, co je stejně nevyhnutelné. Teror měl být jen epizodou. Ovšem jak se ukázalo, přechod od teorie k praxi byl mnohem problematičtější. Historické zákony na základě Marxovy teorie nefungovaly, člověk totiž konal podle jiných mechanismů, než teoretici původně předpokládali. Po roce 1917 se ukázalo, že komunistické zřízení, první praktický pokus o realizaci totalitního projektu, je slepou uličkou, a komunistická moc se zastavila mezi sférami teorie a praxe. Onen „skok“ byl učiněn, jenže se ukázalo, že nevedl do „království svobody“, ale právě naopak. V rámci „pedagogiky“ totality, čili aktivit soustředěných na budoucnost, byla totiž nejobtížnější „reedukace“ starých lidí prostřednictvím násilí a propagandy. Jak se ukázalo, stará společnost byla příliš odolná vůči změnám a příliš mnoho institucí, jako například rodina, bylo až moc silně zakořeněno, než aby se totalitní stát mohl omezit pouze na indoktrinaci mladých lidí. Oba prvky byly vzájemně propojené. Mládež a děti vyžadovaly méně represí a více indoktrinace, protože děti ze své podstaty patřily do „nové společnosti“, kterou mělo být možné vytvořit od nuly. Avšak starší generace ještě patřily do starého systému, proto byly v jejich případě možnosti změny objektivně omezené. V prvním případě se zvyky utvářely, ve druhém se proti nim bojovalo. Vždy však šlo o aktivity konzistentní vzhledem k jejich účelu, ale diferencované, pokud jde o použité prostředky.

Na okraj lze připomenout, že samotný proletariát byl ve spisech teoretiků i praktiků revoluce popisován dosti infantilně jako třída budoucnosti, přirozeně ctnostná, nezkažená sobectvím, ale protože je ve své dobrotě naivní, potřebuje vedení „mateřské Strany“. Podle Lenina mohlo tzv. třídní uvědomění k proletariátu proniknout pouze zvenčí, a to od inteligence, která poznala zákony dialektického vývoje.

Toto prolínání násilí a edukace dokonale symbolizuje skutečnost, že v roce 1921 byla při Čeka (Všeruská mimořádná komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží při Radě lidových komisařů RSFSR) vytvořena Komise pro boj s dětským bezdomovectvím, v jejímž čele stál sám Dzeržinskij. Své sestře Aldoně napsal: „Zdá se mi, že ani matka nemiluje své děti tolik jako já.“³ Jako předseda této komise tvrdil: „Chci věnovat část svých prostředků, zejména prostředků Čeka, na boj proti dětskému bezdomovectví. [...] Při pohledu na děti pamatujme – vše pro ně. Ale kolik z nich je nyní postiženo válkou a chudobou. Je nutné jít jim na pomoc tak, jak bychom to udělali pro tonoucí.“⁴

Tento příklon šéfa bezpečnostního aparátu k problematice dětí ani propojení teroru a „pomoci dětem“ v rámci tohoto nejrevolučnějšího orgánu sovětské moci nebyly ničím novým. Můžeme zmínit Saint-Justa, který stejnou rukou posílal lidi na popravu a na straně druhé psal vznešené návrhy na společnost budoucnosti, kde mělo být veškeré

³ *Feliks Dzierżyński* (1877–1926), Warszawa 1951, s. 169.

⁴ Tamže, zob. také F. Dzierżyński, *Bezdomne dzieci i WCzK*, [w:] tenže, *Pisma wybrane*, Warszawa 1952, s. 255–256; F. Dzierżyński, *Wszyscy na pomoc dzieciom* [w:] tenže, *Pisma wybrane*, Warszawa 1952, s. 259–269.

násilí na dětech přísně zakázáno.⁵ V rámci zjednodušení dotýkajícího se podstaty totalitního systému lze celý tento systém definovat pomocí pojmu „paideia“.

Samotný pojem zjevně odkazuje na řeckou tradici. Werner Jaeger, který ve svém známém díle popsal formování řeckého člověka, naznačil, že celá kultura a politika antické polis byla do značné míry orientována na výchovu. Jaeger napsal: „Všechny národy, které dosáhly určité vývojové úrovně, mají přirozenou sílu vychovávat. Výchova je tím nástrojem, prostřednictvím něhož lidská společnost zachovává a předává svůj fyzický a duchovní charakter. V neustálém míjení všeho se ztrácejí jedinci, ale druh zůstává a pokračuje beze změn. U zvířat i u lidí. Pokud jsou fyzickými jedinci a udržují svůj druh spontánním přirozeným aktem plození. Ale člověk může své společenské a kulturní formy existence uchovávat a předávat z generace na generaci pouze pomocí těch vlastností své přirozenosti, díky nimž je vytvořil, tj. pomocí vůle a rozumu.“⁶ Jaeger pochopitelně v tomto kontextu zdůrazňoval, že výchova nebyla soukromou záležitostí, ale věcí komunity, a že byla nejdůležitější součástí života Řeků, včetně toho politického. A zároveň byla jedním z ústředních základů evropské kultury.

V případě totality ovšem vidíme „paideiu“ perverzní, převrácenou, anticivilizační. A všudypřítomnou, protože nesmíme zapomínat, že celý politický, společenský a kulturní systém je orientován na formování nového člověka. Totalitní systém předpokládal historickou plasticitu lidské přirozenosti, neměl žádný univerzální etický referenční bod, ale pouze tvrzení svých ideologů a teoretiků, kteří v pseudovědeckých zdůvodněních vytvářeli novou představu člověka. Řecká a s ní později i evropská tradice poukazovaly na nutnost růstu člověka k samostatnosti, na jeho všestranný rozvoj, doplňování vlastní přirozenosti a vývoje, v nichž je člověk, konkrétní člověk a jeho podstata, cílem, nikoli prostředkem. Ovšem totalitní praxe z člověka vytvořila nástroj k realizaci abstraktního účelu, kde člověk, resp. dítě, cílem nebyl. Klasicky chápáná příroda a její zákony byly nahrazené myšlenkou historického procesu. Kategorie vývoje a aktualizace potenciálů, které jsou vlastní lidské přirozenosti, byly v případě komunismu nahrazeny „budováním člověka“ a v případě národního socialismu jeho „šlechtěním“. Je také nutné zdůraznit značný sklon komunistů k myšlení v kategoriích mechanických, nikoli biologických. Marxismus vycházel ještě z evropského racionalismu, na rozdíl od národního socialismu, který se v reakci na „komunistický konstruktivismus“ uchyloval k primitivnímu biologismu.

Tyto předpoklady se promítly i do didaktické praxe v sovětech. „Osud revoluce,“ tvrdil Bucharin, „ted' záleží na tom, jak dalece se nám podaří přeměnit novou generaci v lidský materiál schopný budovat socialistické hospodářství socialistické společnosti.“⁷

Jak zdůrazňuje Michail Heller, škola byla samozřejmě prvním a nejdůležitějším místem realizace plánu výchovy člověka nikoli v původním smyslu, ale v podobě utváření nového člověka. Heller si všímal změn, které nastaly ve školství na přelomu 20. a 30. let, kdy se po prvním období rozvolnění a řady pedagogických experimentů vrátila původní, extrémně přísná školní disciplína.⁸ Nahrazení Anatolije Lunačarského na pozici šéfa Komisařství pro osvětu Andrejem Bubnovem znamenalo změnu prostředků,

⁵ Saint Just, *Fragmenty o institucích republikańskich*, [w:] tenże, *Wybór pism*, Warszawa 1954, s. 250.

⁶ W. Jaeger, *Paidea. Formowanie człowieka greckiego*, tłum. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa 2001, s. 29.

⁷ Za M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartować się człowiek sowiecki*, Kraków Paryż 2005, s. 137.

⁸ Tamże, s. 137–139.

nikoli však cílů. V prvním období se kladl důraz na odříznutí se od minulosti a, jak to popisuje Heller, rozbití společenských vazeb.⁹ Spolu s upevňováním systému se odstup od minulosti prohluboval a sovětská škola už toho měla s dřívějším „materiálem“ stále méně společného. Úkoly se více zaměřovaly na utváření nové komunistické morálky. V době stalinismu, v níž se v oblasti kultury projevoval primitivní socrealismus, souviselo vzdělávání s předáváním znalostí čím dál méně (a to i v oblasti věd zdánlivě nezatížených ideologickými interpretacemi, jako je např. matematika) a jeho hlavní funkcí se stalo ideologické vzdělávání. Každá oblast vědění mohla mít třídní obsah, pokud byla prvkem nadstavby. Proto mohla být jako prvek nadstavby politicky kontaminována i fyzika.¹⁰

Důležitý je ovšem nejen obsah předávaných vědomostí, ale i forma. Postupné zjednodušování, primitivizace znalostí a jednoduchá obrázková sdělení směřovaly k tomu, aby z dětí udělaly budoucí občany „království svobody“, bytosti mentálně nesamostatné. Cílem nebylo rozvinout jejich přirozené schopnosti, cílem byla pouhá psychologická mechanizace. Tak, aby dobře hrály roli šroubků v politickém mechanismu. Ne náhodou se sovětská pedagogika ochotně uchýlovala k behaviorální teorii zaměřené na poskytování správných podnětů a v manipulaci s nimi spatřovala potvrzení své efektivity. Lunačarskij konstatoval: „Člověk funguje jako stroj, který tvoří to, čemu říkáme normální psychické jevy. Člověk je kus organizované hmoty, která myslí, cítí, vidí a činí.“¹¹ Postupem času se stále více upouštělo od veškerých pedagogických přístupů, reprezentovaných např. Naděždou Krupskou,¹² ve prospěch obyčejné drezúry. Poté pokračovala primitivizace prostředků, založená na opakování, reaktivitě, heslech a automaticce. Dětský mozek měl fungovat na základě jednoduchého algoritmu, spojujícího nejzákladnější symboly s konkrétními hodnotami a chováním, a ústřední prostor, který propojí rozptýlenou realitu, v něm měla zaujmout osobnost vůdce.

Důležitou součástí vzdělávacího systému byl konkrétní obsah, kult jednotlivce, ateismus a materialismus. Ale právě v tomto formálním rozměru, který ve skutečnosti z člověka činí předmět vládnutí, se odráží mechanistická tvář komunistické ideologie.

Stroj ale vždy narazí na pasivní odpor přirozených, a nikoli shora navržených struktur, v jejichž rámci se rozvíjejí menší jednotky, především rodina, která byla podle marxismu rovněž produktem nadstavby presocialistických systémů výrobních prostředků. Podoba rodiny byla určována třídou. V teoretickém pojetí existovaly různé přístupy. Alexandra Kollontaj prosazovala výhradně sociální výchovu dětí. Rodina ve své partikulární podobě již byla neslučitelná s novou kolektivní společností. V roce 1918 napsala: „Rodina přestává být potřebná. Není potřebná státu, protože rodinné hospodaření již pro něj není výhodné, jelikož odvádí pracovníky od užitečné a efektivnější práce. Rodina není potřebná ani samotným svým členům, protože [...] úkol [...] vychovat děti postupně přebírá stát.“¹³

Na druhou stranu Krupská, která zastávala umírněnější a praktičtější postoj, považovala rodinu za prvek socialistické výchovy, který ale měl mít v systému pomocnou roli jako taktický nástroj předávání socialistických hodnot.¹⁴ Bez ohledu na

⁹ Tamže, s. 137.

¹⁰ Tamže, s. 140–141.

¹¹ Tamže, s. 142.

¹² Zob. szerz. A. Kadykało, *Dzieciństwo jako rosyjski temat kulturowy w XX wieku*, Kraków 2014, s. 104 i n.

¹³ Tamže, s. 103.

¹⁴ Tamže, s. 105–106.

perspektivu však rodina, pokud jde o výchovu dítěte, ztrácela veškerou autonomii ve prospěch socialistického státu a jeho orgánů, jakými byla škola či různá hnutí mládeže.

Symbolem se stal samozřejmě mýtus Pavlíka Morozova, hrdiny pionýrského hnutí.¹⁵ Celý příběh byl extrémně mytologizován, a jak ukazují nejnovější výzkumy, samotná postava Morozova neměla s reálnou osobou mnoho společného. Ani příběh jeho smrti není jasný. Mýtus Pavlíka Morozova popisoval příběh pionýra, který udal svého vlastního otce a byl za to příbuznými zavražděn.¹⁶ V tomto kontextu je nejlépe vidět napětí mezi politickou organizací a rodinnou strukturou, v němž se mladý pionýr zřiká vlastní rodiny, která se nechce podříditi požadavkům kolektivistické politiky.

Morozov získal novou rodinu. Sám příběh samozřejmě není tak bohatý jako jeho propagandistické využití. Právě děti, jak píše Heller, se staly nástrojem rozbíjení rodiny.¹⁷ V této souvislosti se dítě, protože takových udavačských „Pavlíků“ bylo mnoho (v období stalinismu bylo kvůli udání zavražděno asi 56 pionýrů¹⁸), stávalo nejen materiálem pro „inženýry lidských duší“ (velmi výmluvný Leninův výraz), ale také nástrojem přímého revolučního boje na politickém základu.

V kontextu „budoucnosti“ se problematika dítěte objevovala v souvislosti s nástrojem boje. Nešlo jen o udávání vlastní rodiny, ale také o hojně rozšířenou praxi donášení na veškeré porušování pravidel státu, a tím i o posílení činnosti bezpečnostního aparátu. Od roku 1934 probíhala mezi mládeží intenzivní kampaň právě v oblasti ostražitosti a informování o antisovětských elementech.¹⁹

V komunistickém kontextu ještě stojí za to doplnit jistou úvahu ohledně národně socialistické totality. Samozřejmě existuje řada studií, které srovnávají oba politické systémy. V mnoha aspektech se objevila nepopíratelná podobnost. V nacistickém Německu jsme rovněž pozorovali pokus o vybudování ideální společnosti a využití technik masové propagandy. V obou případech se také dítě a výchova stávaly základem nové společnosti, která by vznikla po ukončení světové revoluce, respektive světové války. Samotné totalitní zřízení a mechanika tohoto systému podobnost vyžadovaly. Cílem totalitní výchovy nakonec, jak psala Hannah Arendt, „nebylo vštípit dětem názory, ale zcela zničit jejich schopnost nějaké mít“.²⁰

Nicméně zatímco byl komunistický systém založen na kultu rozumu a materialismu a ve zkratce jej lze označit termínem „organizační totality“ (protože veškeré mechanistické perspektivy přesně odrážejí specifika systému), národní socialismus vyrostl z takzvaného odporu proti racionalismu devatenáctého století. Za pseudovědeckým rasismem se skrývala jiná logika, nikoli třídní, ale rasová, která stála v protikladu k marxismu. Ke všem podobnostem souvisejícím s formální strukturou totalitní vlády nad společností je tedy nutné přidat rozdíl týkající se problematiky tzv. biopolitiky. Tento termín zavedl Michel Foucault. Odkazoval jím na veškeré aktivity moderního státu, který na společnost pohlížel

¹⁵ Zob. m.in. M. Zakrzewski, *Totalitarna władza i nowa jednostka. Instrumentarium Ernsta Jüngera*, [w:] *Antropologia donosu*, red. J. Syrnnyk, R. Klementowski, Warszawa – Wrocław 2017, s. 13–22.

¹⁶ A. Kadykało, *Dzieciństwo jako rosyjski...*, s. 221 i n.

¹⁷ M. Heller, *Maszyna i śrubki*, s. 164–166.

¹⁸ A. Kadykało, *Dzieciństwo jako rosyjski...*, s. 226.

¹⁹ Tamże.

²⁰ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, tłum., D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa 2008, s. 655.

jako na jakousi biologickou masu. Biovláda řídí procesy, jako jsou demografie, reprodukce nebo segregace, které nebyly přímo středem zájmu tradičních nástrojů moci. Národní socialismus byl nejkřiklavější a lze říci, že i nestoudnou formou biovlády projevující se rasismem, která, jak psal Foucault, „je v podstatě řezem do té oblasti života, jíž se začala zabývat moc; řezem mezi tím, co má žít, a tím, co má zemřít“.²¹

S odkazem na biologické kategorie nezávislé na osobnosti člověka omezoval národní socialismus oblast reedukace. Nelze z někoho vychovat rasového árijce, jím se lze stát pouze samotným narozením. Veškerým podobám vzdělávání by tedy měla předcházet selekce, oddělení prvků hodnotných a nehodnotných, tedy těch, které mají být zachovány, od těch, které mají zaniknout. Proto se ve společnosti, a to zejména v oblasti vzdělávání a v souvislosti s dětmi, rozšiřoval pseudolékařský aparát takzvané rasové hygieny.

Mezi systémem sovětským a nacistickým se tak objevuje zásadní rozdíl. Zatímco v komunistickém systému můžeme mluvit o jistém jednotném „výchovném“ pojetí, které se aplikuje na lidi mladé i staré a podle toho pak následuje diferenciací prostředků, v případě nacismu jde o dělení na ty, kteří jsou „uvnitř“ rasy, a na ty, kteří jsou „vně“ rasy. Neárijské dítě je v perspektivě budoucnosti stejně málo hodnotné jako neárijský dospělý, resp. je ještě méně hodnotné, protože nemůže být výkonnou pracovní silou. Proto ve vyhlazovacích táborech děti končily ve skupinách odsouzenců k smrti.

Souvislosti mezi politikou a výchovou se postupem času zužují, vždy však povedou k politizaci „dětí“ jako objektů zájmu politického systému. Návrat k jakémusi organickému a nezávislému vzorci růstu člověka je z velké části nemožný. Historie se opakuje, ale odhaluje nám určité mechanismy, které se více či méně jasně projevují i v současném světě. Tím více je patrná potřeba zamyslet se nad tragickými událostmi 20. století, zejména nad politickými strukturami vládnutí, které (ač mají různé ideové základy) nejsou schopny vnímat hranice vlastní moci.

²¹M. Foucault, *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady z Collège de France, 1976*, tłum. M. Kowalska, s. 252.

Maciej Zakrzewski

Paidea totalna

Dziecko jako problem polityczny w polityce totalitarnego państwa (na przykładzie komunizmu)

Celem niniejszego artykułu będzie próba odpowiedzi na pytanie dlaczego w ustroju totalitarnym wychowanie stało się dla państwa totalnego jednym z centralnych zagadnień. W pewnym uproszczeniu było ono wręcz esencją nakierowanego na utopijne cele działania politycznego. Jednym było zwalczanie politycznego przeciwnika, a drugim wychowanie nowego człowieka. Polityczna walka uzasadnia była wizją przyszłego człowieka. Z samej zasady element walki politycznej ma charakter doraźny, związany jest z istnieniem wroga, ale wychowanie członka nowej wspólnoty jest właściwym celem realizacji określonej wizji ideologicznej.

Można stwierdzić, że wiele, może nawet zdecydowaną większość wynikających z samej specyficznej istoty państwa totalitarnego działań, nie tylko w stosunku do dzieci, możemy zdefiniować w kategoriach pedagogicznych. Hannah Arendt, jak i wielu teoretyków zajmujących się problemem tej formy politycznej, wskazywała na różnicę, jaka dzieli system totalitarny od zwykłej dyktatury¹. Ta druga wymaga od podwładnych biernego posłuszeństwa, braku sprzeciwu, postawa afirmatywna jest jej w pewnym zakresie obojętna. Dyktator w klasycznym ujęciu oczekuje przede wszystkim uległości, a nie zaangażowania. Zadowala się pozorami rytuału władzy. Natomiast w ustroju totalitarnym konieczne jest współuczestnictwo, jawna i autentyczna afirmacja. Można przyjąć, iż im bardziej ów aspekt konieczności afirmacji jest realizowany w rzeczywistości, tym bardziej mamy do czynienia z praktyczną realizacją zasady totalnej. Do osiągnięcia celów w ramach dyktatury wystarczy strach, przymus, pokonanie przeciwników; w totalizmie można pokonać tradycyjnymi instrumentami przeciwnika, ale nie sposób za ich pomocą stworzyć idealnego obywatela.

Cele państwa totalitarnego zatem można, w pewnym uproszczeniu, podzielić na dwa obszary:

- utrzymanie władzy, w ten zakres wchodzi wszelkie działania związane nie tylko z walką z przeciwnikami politycznymi, ale także wszystkie działania „techniczne” warunkujące utrzymanie spójności i wydolności systemu, np. kwestie gospodarcze².
- realizacja określonego ideału społecznego; tworzenie podwalin pod nową przyszłość.

Należy jednak pamiętać, iż aktywność w poszczególnych obszarach może się zalegać. Za pomocą terroru można realizować cele w obu przestrzeniach. Często owe działania nie są ze sobą sprzeczne, np. plan pięcioletni, czy wielka czystka realizowały cele i z jednego, i z drugiego obszaru. Czasami trzeba dokonywać wyboru i poświęcać cele ideowe na rzecz pragmatycznych, jak było na przykład w przypadku NEP-u. O ile pierwszy zakres możemy określić mianem „politycznego”, gdyż chodzi w m.in. przede wszystkim o pozyskanie i utrzymanie władzy, to drugi obszar ma charakter „pedagogiczny”

¹ M.H. H. Arendt, *Odpowiedzialność osobista w czasach dyktatury*, [w:] tenże, *Odpowiedzialność i władza sądenia*, red. J. Kohn, tłum. W. Madej, M. Godyń, Warszawa 2006, s. 65 i n.

² Zob. np. zmodyfikowaną przez J. Staniszkis teorię E. Fraenkla odnośnie podziału na tzw. państwo normatywne i państwo prerogatywne (J. Staniszkis, *Ontologia socjalizmu*, Kraków – Nowy Sącz 2006, s. 150–152).

Jednak jest to specjalna pedagogika, której przedmiotem są nie tylko dzieci, ale i dorośli, całe społeczeństwa, i która dopuszcza, czasem wręcz wymaga stosowania wszelakich, nie tylko miękkich instrumentów oddziaływania, również środków represyjnych. Partia, system edukuje, ale i reedukuje. Edukuje „młodych”, a „reedukuje” starych. W obozach, niezależnie od totalitarnego odcienia, reedukowano przez „pracę”. Podział w ramach „pedagogiki” na edukację i reedukację, nie tylko związany jest z wiekiem obiektów działań, ale również i z ich charakterem i powiązany jest ze swoistą sytuacją psychologiczną, w jakiej znajdują się przywódcy i elity państwa totalnego.

Fryderyk Engels opisywał projekt komunistyczny jako „skok do królestwa wolności”. Tak zakładała teoria. Przewidywała ona również, że ów „skok” będzie czymś prostym. Rewolucja i tzw. dyktatura proletariatu miały być jedynie pewnym impulsem, który uwolni prawa historyczne spod sztucznego panowania burżuazji i dokona szybciej tego, co i tak jest konieczne. Terror miał być epizodem. Jednak przejście od teorii do praktyki okazało się o wiele bardziej problematyczne. Sformułowane na gruncie teorii Marksa prawa historii nie zadziałały, człowiek jednak funkcjonował podług innych mechanizmów niż wydawało się teoretykom. Po 1917 r. system komunistyczny, pierwsza praktyczna próba uskuteczniania projektu totalnego, okazał się być falstartem i władza komunistyczna niejako zawisła pomiędzy obszarem teorii i praktyki. Wykonano ów „skok” ale okazało się, że nie prowadził on do „królestwa wolności”, a wręcz przeciwnie. Stąd w ramach „pedagogiki” totalitaryzmu, czyli działań nakierowanych na przyszłość, największy ciężar został położony na „reedukację” starych za pomocą przemocy i propagandy. Stare społeczeństwo okazało się zbyt odporne na zmiany, zbyt wiele instytucji, jak np. rodzina, było silnie zakorzenionych, aby państwo totalitarne mogło się ograniczyć wyłącznie do indoktrynacji młodych. Oba elementy były ze sobą sprzęgnięte. Młodzież, dzieci – wymagały już mniejszej ilości represji, a większej ilości indoktrynacji. Bo dzieci, niejako z definicji należały do „nowego społeczeństwa”, które można było skonstruować od punktu zero, a dawne pokolenia przynależały jeszcze do starego porządku, możliwości zmiany w tym wypadku były ograniczone przez obiektywne czynniki. W pierwszym przypadku kształtowano nawyki, w drugim walczono z nimi. Jednak zawsze mamy do czynienia z działalnością spójną z uwagi na cel, zróżnicowaną ze względu na środki.

Na marginesie można wspomnieć, że sam proletariat w pismach teoretyków i praktyków rewolucji był opisywany w sposób zinfantylizowany, jako klasa przyszłości, naturalnie cnotliwa, nie zepsuta egoizmem, ale w swej dobroduszości naiwna, potrzebująca przewodnictwa „matki – Partii”. Zdaniem Lenina tzw. świadomość klasowa mogła przyjść do proletariatu tylko z zewnątrz, od inteligencji, która rozpoznała prawa rozwoju dialektycznego.

To przenikanie się momentu przemocy i edukacji znakomicie symbolizuje fakt, iż w roku 1921 utworzono przy WCzeKa Komisję do Walki z Bezdumnością Dzieci na czele której stanął Sam Dzierżyński. Pisał on do siostry Aldony: Wydaje mi się, że matka nie kocha dzieci tak gorąco, jak ja³. Jako przewodniczący wspomnianej Komisji stwierdzał: *Chcę przeznaczyć część własnych sił, a zwłaszcza sił WCzK do walki z bezdumnością dzieci. (...). Wszak patrząc na dzieci, należy pamiętać – wszystko dla nich. A tymczasem, ile jest ich*

³ Feliks Dzierżyński (1877–1926), *Warszawa 1951*, s. 169.

wykolejonych przez wojnę i nędzę. Tu trzeba po prostu rzucić się na pomoc, jak to robimy wobec tonących⁴.

To pochylenie się szefa aparatu bezpieczeństwa nad problem dziecięcym, to ujęcie terroru i „pomocy dzieciom” w ramach tego najbardziej rewolucyjnego organu władzy sowieckiej, nie było czymś specjalnie nowym. Wystarczy wspomnieć Saint Justa, który tą samą ręką wysyłał ludzi na szafot i pisał wzniosłe projekty społeczeństwa przyszłości, w których wszelka przemoc wobec dzieci miała być surowo zakazana⁵. Z pewnym uproszczeniem, ale dotyczącym istoty systemu totalitarnego, cały system można zdefiniować za pomocą pojęcia „paidei”.

Samo pojęcie nawiązuje oczywiście do tradycji greckiej. Werner Jaeger opisujący w swoim wybitnym dziele formowanie człowieka greckiego wskazywał, iż całość kultury i polityki polis była w dużej mierze nakierowana na wychowanie. Jaeger pisał: *wszystkie ludy, które osiągnęły pewien poziom rozwoju, posiadają przyrodzony popęd wychowawczy. Wychowanie jest tym środkiem, którym posługuje się ludzka społeczność celem zachowania i przekazywania swego fizycznego i duchowego charakteru. W nieustannym przemijaniu wszystkiego giną jednostki, ale gatunek pozostaje i trwa nadal niezmieniony. Zwierzęta i ludzie; ci ostatni, o ile są istotami fizycznymi i utrwalają swój gatunek przez spontaniczny, naturalny akt płodzenia. Jednakże swe społeczne i kulturowe formy bytowania może człowiek utrwalić i przekazywać z pokolenia na pokolenie jedynie za pomocą tych właściwości swej natury, dzięki którym je stworzył, tj. za pomocą woli i rozumu*⁶. Oczywiście Jaeger podkreślał w tym kontekście, iż wychowanie nie było kwestią prywatną, ale sprawą wspólnoty i stanowiło najważniejszy element życia, także politycznego Greków. Tym samym było jednym z centralnych fundamentów kultury europejskiej.

Jednak w przypadku totalitarnym mamy do czynienia z „paideą” perwersyjną, odwróconą, anty- cywilizacyjną. W przestrzeni ogólnej, bo pamiętajmy, że cały system polityczny, społeczny i kulturalny ukierunkowany jest na kształtowanie nowego człowieka, system totalny zakładał historyczną plastyczność natury ludzkiej, nie miał żadnego etycznego, uniwersalnego punktu odniesienia, a jedynie rację swoich ideologów i teoretyków, którzy w quasi-naukowych uzasadnieniach tworzyli nowe imaginarium dla człowieka. O ile tradycja grecka, a za nią europejska, wskazywała na konieczność wzrastania człowieka do samodzielności, wszechstronnego rozwoju, dopełniania własnej natury i rozwoju, w którym człowiek, konkretny człowiek i jego natura jest celem, a nie środkiem. O tyle praktyka totalitarna uczyniła z człowieka instrument dla realizacji abstrakcyjnego celu, człowiek, dziecko, nie były celem. Klasycznie rozumiana natura i jej prawa zostały zastąpione ideą procesu historycznego. Przynależne pierwszej optyce kategorii rozwoju, uaktualnienia tkwiących w naturze człowieka potencji, zostało zastąpione w przypadku komunizmu „konstruowaniem człowieka”, w przypadku narodowego socjalizmu „hodowlą”. Należy nadto pamiętać o pewnej wyraźnej skłonności komunistów do myślenia w kategoriach mechanicznych, a nie biologicznych. Marksizm wywodził swoją genealogię z europejskiego

⁴ Tamże, zob. także F. Dzierżyński, *Bezdomne dzieci i WCzK*, [w:] tenże, *Pisma wybrane*, Warszawa 1952, s. 255–256; F. Dzierżyński, *Wszyscy na pomoc dzieciom*, [w:] tenże, *Pisma wybrane*, Warszawa 1952, s. 259–269.

⁵ Saint Just, *Fragmenty o instytucjach republikańskich*, [w:] tenże, *Wybór pism*, Warszawa 1954, s. 250.

⁶ W. Jaeger, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, tłum. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa 2001, s. 29.

racjonalizmu, w przeciwieństwie do narodowego socjalizmu, który w reakcji na "komunistyczny konstruktywizm" sięgał po prymitywny biologizm.

Te założenia znajdowały swoje odzwierciedlenie w praktyce dydaktycznej w Sowietach. *Losy rewolucji* – stwierdzał Bucharin – *zależą teraz od tego, jak dalece uda nam się przekształcić nowe pokolenie w materiał ludzki, zdolny do budowy socjalistycznej gospodarki społeczeństwa socjalistycznego*⁷.

Oczywiście, jak podkreśla Michaił Heller, szkoła była pierwszym i najważniejszym miejscem realizacji planu wychowania człowieka jako takiego, ale formowania nowego człowieka. Dostrzegał on zmiany jakie zaszły w edukacji na przełomie lat 20 i 30., gdzie po pierwszym okresie rozluźnienia i szeregu eksperymentów pedagogicznych, powróciła dawna, niezwykle wyostrowiona dyscyplina szkolna⁸. Zmiana na czele Komisariatu Oświaty z Anatolija Łunaczarskiego na Andrieja Bubowa oznaczała inne środki, ale nie cele. W pierwszym okresie koncentrowano się na odcinaniu się od przeszłości, i jak to określił Heller, rozbijaniu więzi społecznych⁹. W miarę jak system krzepł, dystans od przeszłości się powiększał się szkoła sowiecka miała już coraz mniej do czynienia z dawnym „materiałem”, zadania bardziej kierunkowano na formowanie w duchu nowej moralności komunistycznej. W epoce stalinowskiej, w której, trzeba przypomnieć, w przestrzeni kultury pojawiał się prymitywny socrealizm, edukacja coraz mniej była związana z przekazywaniem wiedzy (nawet w zakresie nauk pozornie nieobciążonych interpretacjami ideowymi jak np. matematyka), a jej główną funkcją było edukacja ideologiczna. Każda dziedzina wiedzy mogła nieść ze sobą treść klasową, skoro była elementem nadbudowy stąd i fizyka, jako element nadbudowy mogła być skażona politycznie¹⁰.

Jednak nie tylko jest ważna treść przekazywanych wiadomości, ale i forma. Postępujące uproszczenie, prymitywizacja wiedzy, mnożenie prostych przekazów obrazkowych zmierzały ku temu, aby uczynić z dzieci przyszłych obywateli „królestwa wolności”, istotny mentalnie niesamodzielnie. Celem nie był rozwój ich naturalnych możliwości, ale psychologiczna mechanizacja, tak aby dobrze odrywały funkcję śrubek w mechanizmie politycznym. Nie przypadkiem sowiecka pedagogika chętnie sięgała również do teorii behawioralnej koncentrującej się na dostarczeniu właściwych bodźców i w manipulacji nimi dostrzegała gwarancję swojej skuteczności. Łunaczarski stwierdzał: *Człowiek działa jak maszyna, która wytwarza to, co nazywamy prawidłowymi zjawiskami psychicznymi. Człowiek to kawałek zorganizowanej materii, która myśli, czuje, widzi i działa*¹¹. Z czasem coraz bardziej odchodzono od wszelkich ujęć pedagogicznych, reprezentowanych m.in. przez Nadieżdę Krupską¹², na rzecz zwykłej tresury i w dalszym zakresie postępowala prymitywizacja środków opartych na powtarzalności, reaktywności, hasłowości i automatyczności. Mózg dziecka miał działać na zasadzie prostego algorytmu kojarzącego najprostsze symbole z określonymi wartościami i zachowaniami, w których centralne i spajające rozproszoną rzeczywistość miejsce zajmuje osoba wodza.

⁷ Za M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Kraków Paryż 2005, s. 137.

⁸ Tamże, s. 137–139.

⁹ Tamże, s. 137.

¹⁰ Tamże, s. 140–141.

¹¹ Tamże, s. 142.

¹² Zob. szerz. A. Kadykało, *Dzieciństwo jako rosyjski temat kulturowy w XX wieku*, Kraków 2014, s. 104 i n.

Oczywiście istotną częścią systemu edukacji były określone treści, kult jednostki, ateizm, materializm, ale to właśnie w tej przestrzeni formalnej, czyniącej z człowieka właściwie przedmiot zarządzania, odbija się mechanistyczne oblicze ideologii komunistycznej.

Maszyna zawsze jednak napotka na bierny opór tych naturalnych, niezaplanowanych odgórnie struktur, w których rozwija się jednostka, przede wszystkim rodziny, a ta również zgodnie z marksizmem była produktem nadbudowy przedsocjalistycznych systemów środków produkcji. Kształt rodziny był zdeterminowany klasowo. W przestrzeni teorii występowały rozmaite ujęcia. Aleksandra Kollontaj opowiadała się za całkowicie społecznym wychowaniem dzieci. Rodzina już w swej partykularnej formie nie była do pogodzenia z nowym kolektywnym społeczeństwem. W 1918 r. stwierdzała: *Rodzina przestaje być potrzebna. Nie jest potrzebna państwu, gdyż gospodarstwo domowe nie jest już dla niego korzystne, odcinając pracowników od pożytecznej, wydajniejszej pracy. Rodzina nie jest potrzebna samym jej członkom, ponieważ (...) zadanie (...) wychowywania dzieci stopniowo przejmuje państwo*¹³.

Natomiast Krupska, która wyrażała bardziej umiarkowane i praktyczne stanowisko, uznawała rodzinę za element wychowania socjalistycznego, jednak miała ona rolę pomocniczą w systemie, jako taktyczne narzędzie przekazywania wartości socjalistycznych¹⁴. Niezależnie jednak od perspektywy, rodzina traciła wszelką autonomię względem wychowania dziecka na rzecz socjalistycznego państwa i jego organów jak szkoła, czy różne ruchy młodzieżowe.

Do rangi symbolu urasta oczywiście mit Pawlika Morozowa, bohatera ruchu pionierskiego¹⁵. Cała historia została skrajnie zmitologizowana, i jak wskazują najnowsze badania sama postać Morozowa nie miała wiele wspólnego z realną osobą. Nawet historia jego śmierci nie jest oczywista. Mit Pawlika Morozowa opisywał historię pioniera, który doniósł na własnego ojca i za to został zamordowany przez krewnych¹⁶. W tym kontekście najlepiej widać napięcie pomiędzy organizacją polityczną i strukturą rodzinną, kiedy młody pionier wyrzeka się własnej rodziny, która nie chce się podporządkować wymogom polityki kolektywizacji.

Morozow zyskiwał nową rodzinę. Oczywiście sama jego historia nie jest tak brzemienne w skutki, jak jej propagandowe wykorzystanie. To dzieci, jak pisze Heller, stały się instrumentem rozbijania rodziny¹⁷. W tym kontekście dziecko, bo takich donoszących „pawlików” było wiele (w czasach stalinowskich około 56 pionierów zostało zamordowanych za donosicielstwo¹⁸), stawało się nie tylko tworzywem dla „inżynierów dusz” (bardzo wymowne określenie Lenina), ale narzędziem bezpośredniej walki rewolucyjnej na gruncie politycznym.

Z obszaru „przyszłości” zagadnienie dziecka zjawiało się w kontekście instrumentarium walki. Nie tylko chodziło jedynie o donoszenie na własną rodzinę, ale rozpowszechnioną praktykę donosicielstwa na wszelkie przekroczenie reguł państwa i tym samym uzupełnianie działania aparatu bezpieczeństwa. Od 1934 r. prowadzono wzmożoną kampanię wśród młodzież właśnie w zakresie czujności i donosicielstwa na elementy antyradzieckie¹⁹.

¹³Tamże, s. 103.

¹⁴Tamże, s. 105–106.

¹⁵Zob. m.in. M. Zakrzewski, *Totalitarna władza i nowa jednostka. Instrumentarium Ernsta Jünger, [w:] Antropologia donosu*, red. J. Syrnok, R. Klementowski, Warszawa – Wrocław 2017, s. 13–22.

¹⁶A. Kadykało, *Dzieciństwo jako rosyjski...*, s. 221 i n.

¹⁷M. Heller, *Maszyna i śrubki*, s. 164–166.

¹⁸A. Kadykało, *Dzieciństwo jako rosyjski...*, s. 226.

¹⁹Tamże.

W kontekście komunistycznym warto jeszcze na zasadzie uzupełnienia dodać pewną refleksję odnośnie totalizmu narodowo-socjalistycznego. Oczywiście istnieje mnóstwo studiów porównujących obie formy polityczne. W wielu kontekstach pojawiały się niezaprzeczalne podobieństwa. W nazistowskich Niemczech również mieliśmy do czynienia z próbą budowy idealnego społeczeństwa i wykorzystaniem technik masowej propagandy. W obu przypadkach również dziecko i wychowanie stało się fundamentem nowego społeczeństwa, które byłoby zrealizowane nie po zakończeniu światowej rewolucji, ale wojny światowej. Sama forma totalna, mechanika systemu wymuszała podobieństwa. Celem totalitarnego wychowania, jak pisała Hanna Arendt, w ostateczności *nie było wpojenie przekonań, ale zniszczenie zdolności do posiadania ich w ogóle*²⁰.

Jednak, o ile system komunistyczny był osadzony na kulcie rozumu i materializmu i w pewnym skrócie można go określić mianem „totalizmu organizacyjnego”, stąd wszelkie perspektywy mechanistyczne trafnie oddają specyfikę systemu, o tyle narodowy socjalizm wyrósł na dziewiętnastowiecznym buncie przeciwko racjonalizmowi. Za pseudonaukowym rasizmem skrywała się inna, opozycyjna wobec marksizmu logika, nie klasy, ale rasy. Więc do wszystkich podobieństw związanych z formalną strukturą totalnego zarządzania społeczeństwem należy dodać różnicę w postaci tzw. biopolityki.

Określenie to ukuł Michel Foucault. Odnosił się on do wszelkich działań nowoczesnego państwa, które spoglądało na społeczeństwo jako na pewnego formę biologiczną. Biowładza zarządza procesami, które nie leżały uprzednio w centrum zainteresowania tradycyjnych instrumentów władzy, jak demografia, reprodukcja, segregacja. Narodowy socjalizm był najbardziej jaskrawą, można rzecz bezwstydną formą biowładzy, ujawniającej się w rasizmie, który – jak pisał Foucault – *jest wprowadzeniem pewnej formy cięcia do tej dziedziny życia, którą zajęła się władza; cięcia między tym, co powinno żyć i tym co powinno umrzeć*²¹.

Narodowy socjalizm odwołując się do niezależnych od człowieka kategorii biologicznych, ograniczał pole reedukacji. Nie można wychować rasowego aryjczyka, nim można być z faktu właściwego urodzenia. Wszelka forma edukacji winna zatem być poprzedzona selekcją, wydzieleniem elementu wartościowego i nie zbędnego, tego który ma żyć, od tego który ma umrzeć. Stąd w społeczeństwie, a szczególnie w przestrzeni edukacji, a zwłaszcza względem dzieci rozbudowany był pseudomedyczny aparat tzw. higieny rasowej.

Pojawia się fundamentalna różnica pomiędzy systemem sowieckim a nazistowskim. O ile w systemie komunistycznym można mówić o pewnym jednolitym ujęciu „wychowawczym”, które stosuje się do młodych i starych i względem tego następuje zróżnicowanie środków działania, to w przypadku nazizmu podział jest pomiędzy tych, którzy są w „środku” i na tych, którzy są na „zewnątrz” rasy. Dziecko niearyjskie jest równie bezwartościowe z punktu widzenia stanu przyszłego jak niearyjski dorosły, jest jeszcze mniej wartościowe, gdyż nie może być wydajną siłą roboczą. Stąd na selekcjach w obozach śmierci stawiano ich po tej stronie skazanych na śmierć.

²⁰ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, tłum., D. Grinberg, M. Szawiel, Warszawa 2008, s. 655.

²¹ M. Foucault, *Trzeba bronić społeczeństwa. Wykłady z Collège de France, 1976*, tłum. M. Kowalska, s. 252.

Związki pomiędzy polityką a wychowaniem, które z biegiem czasu stają się coraz bardziej ściślejsze, zawsze będą prowadziły do polityzacji „dzieci” jako przedmiotu zainteresowania systemu politycznego. Powrót do pewnej organicznej i niezależnej w swej formie formuły wzrastania człowieka w dużej mierze jest niemożliwy. Historia nie powtarza się, ale ujawnia pewne mechanizmy, które wciąż dostrzegane są, w mniej lub bardziej wyraźnym kształcie we współczesnym świecie. Tym bardziej widoczna jest konieczność namysłu nad tragicznymi wydarzeniami wieku XX, szczególnie nad politycznymi strukturami władzy, które mimo odmienności ideowych sztandarów, nie są władne aby dostrzec etyczne granice własnej potęgi.

VYHLAŠOVATELÉ:

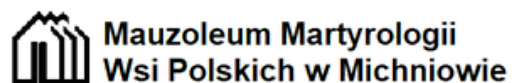
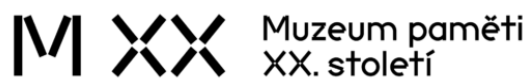

www.lidice-memorial.cz

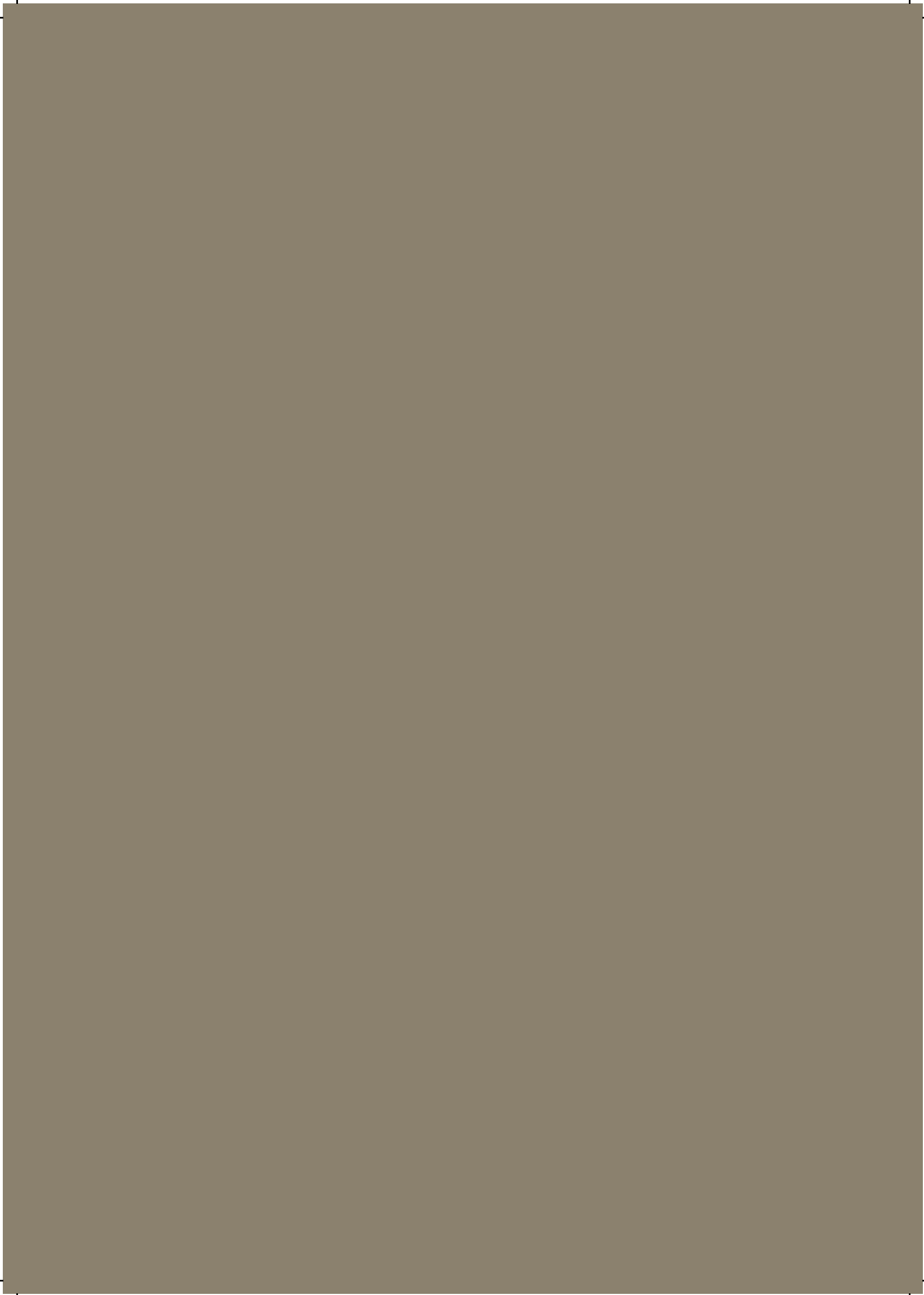
www.instytutpolski.pl/praha

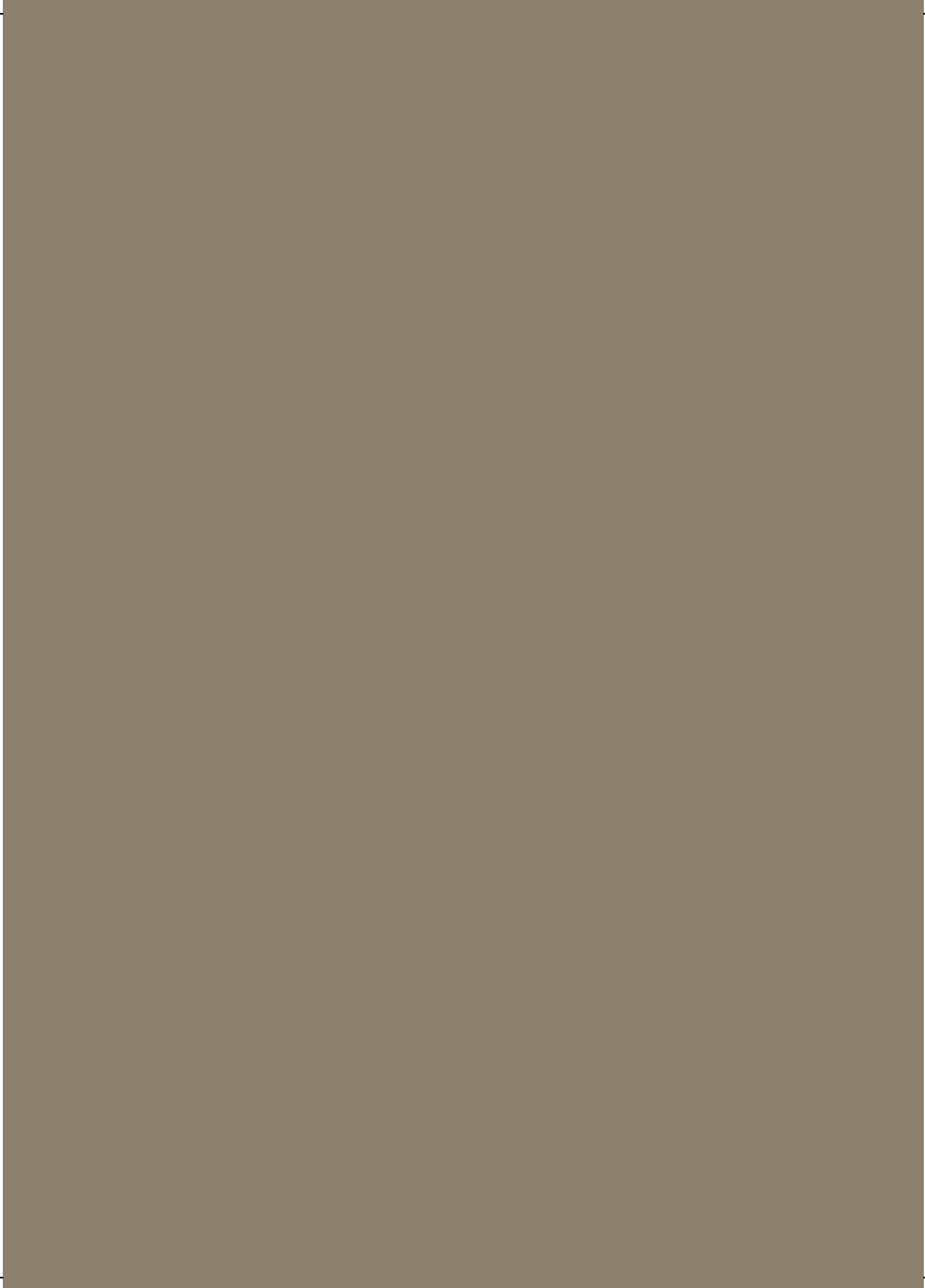
PODĚKOVÁNÍ ZA SPOLUPRÁCI:

Ve sborníku byly využity fotografie vybraných děl, která
zaslaly děti do Mezinárodní dětské výtvarné výstavy Lidice.
www.mdvv-lidice.cz

DĚTI A VÁLKA
Sborník příspěvků
z mezinárodního semináře
Památníku Lidice konaného 22. 4. 2022

Památník Lidice a Polský institut v Praze
2022